

จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว :
ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย

นางสาวสรตี ใจสะอาด

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย

บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2542

ISBN 974-333-067-4

ลิขสิทธิ์ของบัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

THE DAILY RECORD OF KING RAMA V :
BEGINNING OF TRAVELOGUE WRITING IN THE FIRST PERIOD OF THAILAND

Miss Soratee Jaisa-ard

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for the Degree of Master of Arts in Thai

Department of Thai

Graduate School

Chulalongkorn University

Academic Year 1999

ISBN 974-333-067-4

หัวข้อวิทยานิพนธ์ จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
: ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย

โดย นางสาวสรตี ใจสะอาด

ภาควิชา ภาษาไทย

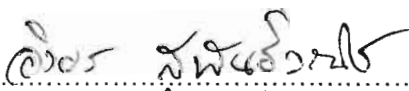
อาจารย์ที่ปรึกษา ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณ เกรียงไกรเพชร

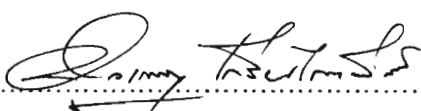
บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัยเป็นส่วนหนึ่ง
ของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาวิทยาศาสตรบัณฑิต

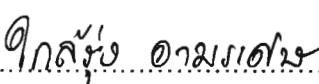
..... คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย
(รองศาสตราจารย์ ดร.สุชาดา กิระนันท์)

คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์

 ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ อังอร สุพันธ์วณิช)

 อาจารย์ที่ปรึกษา
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณ เกรียงไกรเพชร)

 กรรมการ
(อาจารย์ฉลอง สุนทราวาณิช)

 กรรมการ
(อาจารย์ ดร. ไกลรุ่ง อามระดิษ)

พิมพ์ต้นฉบับบทคัดย่อวิทยานิพนธ์ภายในกรอบสี่เหลี่ยมนี้เพียงแผ่นเดียว

สรตี ใจสะอาด : จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
: ต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย (THE DAILY RECORD OF KING RAMA V :
BEGINNING OF TRAVELOGUE WRITING IN THE FIRST PERIOD OF THAILAND)
อาจารย์ที่ปรึกษา : ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร, 259 หน้า.
ISBN 974-333-067-4

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้ มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาลักษณะการเขียนจดหมายเหตุรายวัน พระราช
นิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และวิเคราะห์ลักษณะเฉพาะของ จดหมายเหตุรายวัน
ชุดนี้ ผลการศึกษาพบว่า พระองค์ทรง พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ด้วยกลวิธีการประพันธ์ต่าง ๆ
คือ ทรงใช้สำนวน โฉมฉาย ภาพพจน์ คำทับศัพท์ และการเรียบเรียงข้อความที่มีเสียงสัมผัส มีดูแลแห่ง
ความหมาย และน้ำหนักของเสียงเท่าเทียมกัน ในการนำเสนอข้อมูลในเรื่อง ความเชื่อ ค่านิยม และวิถีชีวิต
อันสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมของยุคสมัยนั้นในสถานที่ต่าง ๆ ที่พระองค์เสด็จประพาส

ลักษณะเฉพาะที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุ
รายวันชุดนี้ ได้แก่การใช้ข้อมูลที่แท้จริง ประกอบด้วยการให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ ในด้านภูมิประเทศ
บ้านเมือง เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น วิถีชีวิต และวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ทั้งยัง
ทรงแทรกนิทาน ตำนาน เกี่ยวกับสถานที่ไว้เพื่อให้ผู้อ่านได้รับความรู้เกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ อย่างครบถ้วน
พระองค์ทรงใช้ภาษาที่ง่าย และชัดเจน เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจได้สะดวก และก่อให้เกิดความเพลิดเพลินด้วย
การใช้คำสัมผัส การแทรกอารมณ์ขัน และการแทรกคำประพันธ์ พระราชนิพนธ์ชุดนี้ยังมีพระบรมฉายาลักษณ์
และภาพถ่ายสถานที่ต่าง ๆ ประกอบไว้ในเล่มช่วยให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพที่ชัดเจน ถูกต้องเกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ
ได้เป็นอย่างดี ลักษณะเฉพาะดังกล่าวนี้สอดคล้องกับหลักเกณฑ์การเขียนสารคดีท่องเที่ยวในปัจจุบัน แต่ใน
รัชสมัยของพระองค์ยังไม่มีรูปแบบและหลักเกณฑ์ ในการเขียนสารคดีท่องเที่ยวที่ชัดเจนเป็นแบบแผน จึงทำให้
เห็นได้ว่า พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ อาจถือได้ว่าเป็นต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวของไทยใน
สมัยต่อมา

ภาควิชา ภาษาไทย
สาขาวิชา ภาษาไทย
ปีการศึกษา 2542

ลายมือชื่อนิสิต
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม

พิมพ์ต้นฉบับบทคัดย่อวิทยานิพนธ์ภายในกรอบสี่เหลี่ยมนี้เพียงแผ่นเดียว

#3972004022 : MAJOR THAI
KEY WORD: KING RAMA V / DAILY RECORD / TRAVELOGUE

SORATEE JAISA-ARD : THE DAILY RECORD OF KING RAMA V : BEGINNING OF TRAVELOGUE WRITING IN THE FIRST PERIOD OF THAILAND. THESIS ADVISOR : ASSIST. PROF. SUVANNA KRIENKRAIPECTH, Ph.D. 259 pp. ISBN 974-333-067-4

The Objective of this thesis is to study and analyze writing features of the daily record of King Rama V , which is the beginning of travelogue writing in the first period of Thailand. The study reveals that King Rama V wrote the daily record with several techniques, such as idiomatic expressions, figures of speech, non-translated vocabularies, rhymes, balance of meaning and sound stress patterns, in order to present the message on beliefs, value, and way of living all of which disclose the culture at that period of time.

King Rama V wrote the daily record from facts which consist of information about places, geography, society, major events' in local history, way of living, culture and tradition. The record include tales and legends of places to provide readers with complete information. He also used rhyme, humor and poem from time to time so that his writing is easy to read and understand. Moreover, the daily record contains photographs of King Rama V and picture of places which evoke the readers' imagination.

These mentioned characteristic are similar to the rule of travelogue writing in the present time, in spite of the fact that such rules did not exist during the reign of King Rama V. Thus, it can be concluded that the present rules of travelogue writing conform with the writing features found in the daily record of King Rama v which might be the origin of Thai travelogue writing.

ภาควิชา.....ภาษาไทย

สาขาวิชา.....ภาษาไทย

ปีการศึกษา.....2542

ลายมือชื่อนิสิต.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....

ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จได้ด้วยความสามารถของ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.สุวรรณ เกรียงไกรเพชร อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ที่ได้กรุณาให้ความรู้ ความคิด ตรวจ แก้ไข แนะนำ ตลอดจนให้กำลังใจในการทำวิจัยครั้งนี้อยู่ตลอดเวลา ผู้เขียนกราบขอบพระคุณในความเมตตา ของคุณครูเป็นอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

อนึ่งผู้เขียนได้รับความกรุณาจาก ผู้ช่วยศาสตราจารย์อิงอร สุพันธ์วณิช อาจารย์ฉลอง สุนทราวาณิช อาจารย์ ดร. โกศลรุ่ง อามระดิษ ในการตรวจแก้วิทยานิพนธ์ และให้คำอธิบายอันมี ประโยชน์ยิ่งแก่การวิจัย จึงกราบขอขอบพระคุณเป็นอย่างสูงมา ณ โอกาสนี้

นอกจากนี้ ขอกราบระลึกถึงพระคุณของครูบาอาจารย์ทุกท่านที่ได้ช่วยวางรากฐานทาง การศึกษา และให้ความรู้ตั้งแต่วัยเยาว์จนถึงปัจจุบัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อาจารย์สายรุณ น้อยนิมิตร ผู้จุดชนวน ในการทำวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ขอขอบคุณคณาจารย์ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ให้โอกาสและเวลาในการจัดทำวิทยานิพนธ์อย่างเต็มที่ และขอขอบคุณ บัณฑิตวิทยาลัยที่มอบทุนอุดหนุนการวิจัย เพื่อแบ่งเบาภาระค่าใช้จ่ายในการทำวิจัยบางส่วน

ท้ายที่สุดนี้ ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณบิดา-มารดา และขอขอบใจในน้ำใจของเพื่อน ๆ ทุกคนที่ช่วยเหลือให้วิทยานิพนธ์เล่มนี้สำเร็จได้

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
กิตติกรรมประกาศ	ฉ
สารบัญ	ช
บทที่	
1. บทนำ	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย	8
1.3 ขอบเขตของการวิจัย	8
1.2 สมมุติฐานของการวิจัย	8
1.4 วิธีดำเนินการวิจัย	8
1.5 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	9
1.6 ข้อตกลงเบื้องต้น	9
2. กลวิธีการประพันธ์	11
2.1 การใช้สำนวน	12
2.2 การใช้โวหารการเขียน	17
2.2.1 อธิบายโวหาร	18
2.2.1.1 การอธิบายลักษณะ รูปพรรณสัณฐาน	19
2.2.1.2 การอธิบายโดยให้ความหมาย	20
2.2.1.3 การอธิบายกระบวนการ หรือวิธีการ	21
2.2.2 บรรยายโวหาร	25
2.2.2.1 บรรยายสถานที่	27
2.2.2.1.1 ภูมิประเทศ	27
2.2.2.1.2 สภาพบ้านเมือง	29
2.2.2.1.3 พลับพลา	31
2.2.2.1.4 สถานที่ประเภทอื่น ๆ	33

2.2.2.2	บรรยายการเดินทาง	33
2.2.2.2.1	ยานพาหนะในการเดินทาง	33
2.2.2.2.2	เส้นทางที่ใช้ในการเดินทาง	34
2.2.2.3	บรรยายการแต่งกาย	35
2.2.2.4	บรรยายการต้อนรับ	35
2.2.2.5	บรรยายสัตว์และพืช	36
2.2.3	พรรณนาอาหาร.....	37
2.3	การใช้โวหารภาพพจน์	42
2.3.1	อุปมา	45
2.3.2	อุปลักษณะ	48
2.3.3	อติพจน์	49
2.3.4	บุคคลาธิษฐาน	50
2.3.5	สัทพจน์	50
2.3.6	การอ้างถึง	51
2.3.6.1	การอ้างถึงสถานที่	51
2.3.6.2	การอ้างถึงตัวละครในวรรณคดีไทย	52
2.3.6.3	การอ้างถึงเหตุการณ์	52
2.4	คำทับศัพท์	54
2.4.1	การใช้คำทับศัพท์	54
2.4.1.1	ชื่อสถานที่	55
2.4.1.2	ชื่อตำแหน่ง	55
2.4.1.3	ชื่อวัตถุสิ่งของ	56
2.4.2	การเขียนคำทับศัพท์	59
2.4.2.1	การถ่ายเสียง	59
2.4.2.2	การเขียนด้วยอักษรภาษาอังกฤษ	59
2.5	การเรียบเรียงข้อความที่มีเสียงสัมผัส มีดุลแห่งความหมายและน้ำหนักของเสียง เท่าเทียมกัน.....	65
2.5.1	การซ้ำคำเพื่อดุลแห่งเสียง	66
2.5.2	การซ้ำคำเพื่อดุลแห่งความหมาย	67

3. สารระความรู้ในจดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	72
3.1 ประวัติความเป็นมาของสถานที่	72
3.2 เหตุการณ์สำคัญในท้องถิ่น	77
3.3 ความเชื่อ ค่านิยม	79
3.3.1 ความเชื่อ	80
3.3.1.1 ความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติ	84
3.3.1.1.1 ความเชื่อที่สัมพันธ์กับสภาพภูมิประเทศ	84
3.3.1.1.2 ความเชื่อเรื่องปาฏิหาริย์ของพระบรมสารีริกธาตุ	85
3.3.1.2 ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิดและการตาย	87
3.3.1.2.1 ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิด	87
3.3.1.2.2 ความเชื่อเกี่ยวกับการตาย	88
3.3.1.2.2.1 ต้นเหตุแห่งความตาย	89
3.3.1.2.2.2 พิธีกรรมหลังการตาย	90
3.3.1.3 ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรค	92
3.3.1.4 ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์	94
3.3.1.4.1 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับศาสนา	94
3.3.1.4.2 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมและการละเล่น	96
3.3.1.4.2.1 ฝี่ / เทพแห่งพืชผล	97
3.3.1.4.2.2 ฝี่เรื่อน	97
3.3.1.4.2.3 ฝี่ / เทพแห่งการแสดง	98
3.3.1.4.3 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับสถานที่	99
3.3.1.4.4 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งอื่น ๆ	101
3.3.1.5 ความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยาม	103
3.3.1.6 ความเชื่อเกี่ยวกับเวทมนตร์คาถา เครื่องรางของขลัง	104
3.3.1.7 ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งมงคล อัปมงคล	106
3.3.2 ค่านิยม	110
3.3.2.1 ค่านิยมทางทฤษฎีหรือวิชาการ	114
3.3.2.2 ค่านิยมทางเศรษฐกิจ	116
3.3.2.2.1 กลุ่มเจ้าภาษีนายอากร	117

3.3.2.2.2	กลุ่มประชาชนทั่วไป	118
3.3.2.3	ค่านิยมทางสุนทรียภาพ	120
3.3.2.4	ค่านิยมทางสังคม	123
3.3.2.4.1	ค่านิยมทางสังคมของประชาชนชาวไทยในรัชสมัย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	124
3.3.2.4.2	ค่านิยมทางสังคมในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	125
3.3.2.4.2.1	ค่านิยมทางสังคมที่มีต่อประชาชนชาวไทย	125
3.3.2.4.2.1	ค่านิยมทางสังคมที่มีต่อชาวต่างชาติ	128
3.3.2.5	ค่านิยมทางการเมือง	129
3.3.2.6	ค่านิยมทางศาสนา	133
3.4	สภาพความเป็นอยู่ของประชาชน	135
3.4.1	ประชาชนในประเทศไทย	136
3.4.1.1	ประชาชนชาวไทย	136
3.4.1.2	ประชาชนชาวจีน	139
3.4.1.3	ประชาชนชาติอื่น ๆ	140
3.4.2	ประชาชนในต่างประเทศ	142
3.4.2.1	ประชาชนเชื้อสายแขก	142
3.4.2.2	ประชาชนเชื้อสายจีน	145
3.4.2.3	ประชาชนเชื้อสายอังกฤษ และดัตช์	147
4	การกำหนดประเภทจดหมายเหตุร้ายวันพระราชานิพนธ์ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	
	จดหมายเหตุร้ายวันพระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในฐานะสารคดีท่องเที่ยว	150
4.1	ข้อมูลจากประสบการณ์ตรง	157
4.1.1	ข้อมูลจากประสบการณ์ส่วนพระองค์	158
4.1.2	ข้อมูลจากเอกสาร	160
4.1.3	ข้อมูลจากการสอบถาม	163
4.2	ให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่	167
4.2.1	สภาพภูมิประเทศ	168

4.2.2	สภาพบ้านเมือง	169
4.2.3	เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น	173
4.2.4	สภาพความเป็นอยู่ของประชาชน	173
4.2.5	วัฒนธรรม ขนบ ธรรมเนียม ประเพณี	173
4.3	เทรกกนิทาน ตำนาน เกี่ยวกับสถานที่	190
4.3.1	สถานที่ในประเทศ	190
4.3.2	สถานที่ต่างประเทศ	192
4.4	การใช้ภาษา	193
4.4.1	การใช้ภาษาที่เข้าใจง่าย	194
4.4.2	การใช้ภาษาที่ชัดเจน	195
4.4.2.1	การใช้คำขยาย	196
4.4.2.2	การใช้ความเปรียบขยาย	203
4.4.3	การใช้ภาษาเพื่อความเพลิดเพลิน	207
4.4.3.1	การใช้คำสัมผัส	207
4.4.3.1.1	สัมผัสสระ	207
4.4.3.1.2	สัมผัสอักษร	209
4.4.3.2	การแทรกอารมณ์ขัน	211
4.4.3.3	การแทรกคำประพันธ์	213
4.5	การใช้ภาพประกอบ	221
	การเปรียบเทียบลักษณะงานเขียนเกี่ยวกับการเดินทางที่มีมาก่อนพระราชนิพนธ์ จดหมายเหตุรายวัน และงานที่เกิดขึ้นภายหลัง	228
5	บทสรุปและข้อเสนอแนะ	237
	รายการอ้างอิง	242
	ภาคผนวก	250
	ภาคผนวก ก	251
	ภาคผนวก ข	255
	ประวัติผู้เขียน	259

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาของปัญหา

หากจะกล่าวถึงวรรณกรรมร้อยแก้วของไทยในระยะแรกภายหลังรับอิทธิพลจากตะวันตก วรรณกรรมสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสมัยที่ชัดเจนที่สุดเพราะวรรณกรรมในสมัยนั้นเกิดจากการนำแนวคิดของตะวันตกเข้ามาเป็นแรงกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลง เป็นวรรณกรรมรุ่นใหม่ที่มีการประยุกต์รูปแบบดั้งเดิมให้ผสมกลมกลืนกับรูปแบบของตะวันตก ไม่ว่าจะเป็นความเรียง นวนิยาย เรื่องสั้นล้วนเป็นที่แพร่หลายในหมู่ประชาชน วรรณกรรมร้อยแก้วเฟื่องฟูอย่างเห็นได้ชัด เป็นรากฐานให้วรรณกรรมร้อยแก้วเจริญรุ่งเรืองมาจนถึงปัจจุบัน

วรรณกรรมร้อยแก้วพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ได้รับการยกย่องว่าเป็นความเรียงที่ดีเด่นเป็นแบบอย่างการเขียนความเรียง โดยเฉพาะแบบอย่างการใช้ภาษารวมถึงการใช้คำทับศัพท์ภาษาต่างประเทศ ซึ่งยังไม่มีการบัญญัติคำในภาษาไทย ขึ้นใช้แทนในสมัยนั้น ทรงอธิบายเรื่องราวต่าง ๆ อย่างละเอียดลออ มีเนื้อหาสาระแสดงให้เห็นว่ามีการค้นคว้ากว้างขวาง ให้หลักฐานและรายละเอียดชัดเจน แสดงถึงความรอบรู้อย่างลึกซึ้ง ซึ่งพระราชนิพนธ์วรรณกรรมร้อยแก้วเหล่านี้แบ่งออกได้เป็น 3 หมวด คือ

1. พระราชดำรัสและพระบรมราโชวาท
2. จดหมายเหตुरายวันและพระราชหัตถเลขา
3. พระบรมราชาธิบาย พระบรมราชวินิจฉัยและพระราชวิจารณ์

(ทวีศักดิ์ ญาณประทีป ม.ป.ป. : 19)

จดหมายเหตुरายวันและพระราชหัตถเลขา เป็นเรื่องราวการบันทึกที่มีเนื้อหาสาระที่ให้ความรู้และความคิด รวมถึงการให้ความบันเทิงด้านภูมิปัญญา พบว่าพระองค์ได้พระราชนิพนธ์วรรณกรรมร้อยแก้วในหมวดนี้ไว้มากกว่าเรื่องชนิดอื่น ๆ ได้แก่ จดหมายเหตुरาชกิจรายวัน จดหมายเหตुरายวันระยะทางในการเสด็จที่ต่าง ๆ พระราชหัตถเลขาทรงบริหารราชการแผ่นดิน พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ไกลบ้าน เป็นต้น

จดหมายเหตุรายวันในที่นี้ประกอบด้วย

1. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค จ.ศ. 1239
2. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ.109
3. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน
4. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง

ลักษณะเด่นบางประการของจดหมายเหตุรายวันทั้ง 4 เล่มนี้ประกอบด้วย การบันทึกสถานที่ต่าง ๆ ที่เป็นเส้นทางในการเสด็จพระราชดำเนิน เช่น ระยะทางระหว่างบ้านกลอนโดถึงเขาสองพี่น้อง

ออกจากบ้านกลอนโดเมื่อวานนี้ ลืมบอกระยะบ้านจึงมาไว้หน้าเยอแนลวันนี้ ต่อกลอนโดไปนั้นบ้านท่าตะคร้ออยู่ฝั่งข้างซ้ายมือแล้วบ้านจะเข้มีทั้งสองข้าง แล้วต่อไปทำโปง ทำสำเนาอยู่ข้างขวามือทั้งสองบ้าน ต่อขึ้นไปมีบ้านคู้งข้างซ้ายมือ แต่ไม่รู้ว่าชื่ออะไร ขึ้นไปอีกข้างซ้ายมือดาดสามต้น บ้านนาหมื่นไชย และถึงห้วยแมงลัก ในห้วงนั้นเขาว่ามีศิลาบอนที่ใช้เข้ายา ข้างซ้ายมือ บ้านห้วยแมงลัก แล้วก็ถึงบ้านวังหมึกที่พักเมื่อคืนวานนี้ อนึ่งตรงหน้าพลับพลาวังหมึกข้างนั้นแลเห็นเขาสรรพยา ท่านเล็กไปเช้าวันนี้ว่าใกล้ทีเดียว ไม่ถึงวังสราญรมย์เข้ามาในวังว่ามีรอยหมुरอยเนื้อมากใกล้เคียงก็ชุม เราไปยิงไก่อัดตัวหนึ่ง พอรู้ว่าออกเรือเสียก็รีบมา ๆ วันนี้บ้านท่ามะกรูดแล้วบ้านหลวงทิพปักเลนอยู่ฝั่งข้างขวาทั้งสองบ้าน ต่อไปบ้านแก่งไผ่ข้างซ้ายมือแล้ว ๆ ต่อไปทำปราสาทเมืองสิงห์อยู่ข้างขวามือแล้ว ถึงแก่งแม่กระบานที่นั่นเขาว่ามีศิลาก้อนกลม ๆ อยู่ใต้น้ำแต่น้ำมากไม่เห็นต่อไปก็เป็นแต่แก่งน้ำตื้นเขี้ยวปรือ แล้วถึงแก่งสองพี่น้อง ถึงที่พลับพลาพักเขาสองพี่น้องเวลาเช้าวันนี้

(ไทรโยค : 96 - 97)

การกล่าวถึงสถานที่แห่งนั้น ๆ อย่างละเอียด โดยหาข้อมูลทางประวัติศาสตร์มาประกอบการบรรยาย เช่น การกล่าวถึง ลำตะเพิน โดยทรงอ้างจากวรรณคดีเรื่อง ลิลิตเตล่งพ่าย

ตรงบ้านเขาชนไก่ออกไปหน่อยหนึ่งเป็นลำน้ำเรียกว่าลำตะเพิน ตรงนั้น

กองทัพมหาอุปราชาข้ามมาตีเมืองกาญจนบุรี ไพร่พลมากนัก ในครั้งนั้นมีโคลงและคำรายในลิลิตเตลงพ่าย ได้กล่าวถึงตำราเดิมนี่เมื่อมหาอุปราชาข้ามพลว่า

๓๖ ส่วนนเรทรสมญา มหาอุปราชารามัญ ธกั้ให้เร่งผันพลฝ่าย ย้ายมา
โดยทางเถื่อน ทัพหน้าเคลื่อนพลเดิน ลุล้ำตะเพินบมิหึ่ง จึ่งพระยา
จิตตอง ให้พลกรองเวฬุ ปูเป็นสะพานผ่านชล เร่งเดินพลข้ามฟาก มาก
นิกรคังคาม...

ที่ลำตะเพินนี้ไม่ห่างกันกับเขาชนไก่ก็มากน้อยเห็นจะใกล้กันกับเมือง
ในครั้งนั้นคนชาวเมืองกาญจนบุรีตกใจตื่นหนีออกจากเมืองหมด ด้วยกองทัพ
มามากนักเหลือกำลังที่จะรับ กรมเสด็จพระปรมาณูชิต ท่านว่าโคลงไว้ว่า

ชาวสยามคร้ามศึกสิ้น	ทั้งผอง
นายแลไพร่ไปปอง	รบร่า
อพยพหลบหลีกมอง	เอาเหตุ
ซุกซ่อนห่อนใจช้า	ศึกได้ไปเป็น

ในครั้งนั้นเมืองกาญจนบุรี ชุ่มดูไพร่พล แล้วมีโบบอกเข้าไปว่า

๓๗ ข้าพระพุทธเจ้าผู้รั้ง ทั้งกรมการทั่วตน ด้าวกาญจนบุรี ศรีสวัสดิ
บุเรศ ขออินเณศวรวันทนา แด่ออกญามหาด ขานชื่อราชการ ทูลฎฐร
ผ่านถวัลย์ เพื่อรามัญฝ่ายพล ดลประเวศสีมา ผู้เป็นนายกได้ คือ
หน่อให้อูปราช ยาตรพยุหแสนยา ยลโยธาทวยหาร ประมาณห้าสิบล
หมื่น ดูดาษตื่นแดนดง ตรงข้ามน้ำลำตะเพิน เดินโดยสะพานเรือกรัด
ตัดเข้ากาญจนบุเรศ เข้าคุ้มเขตเหลือบ้อง ขอสมเด็จพี่น้อง ท่านรู้
ข่าวเชิญ เทอญนา

ในครั้งนั้น มอญได้เมืองกาญจนบุรีง่ายทีเดียว ไม่ต้องรบเลยแต่ไม่ได้จับ
คนไทยได้ เป็นแต่ยกเข้ามาตั้งอยู่ในเมือง

กรมสมเด็จพระปรมาณูชิตท่านว่า

ดลยังเวียงด้านด้าว	โดยมี
เมืองชื่อกาญจนบุรี	ว่างว่าง
ผู้ใดบ่อกดี	ตอบต่อ ทัพนา
ยลแต่เฝ้าเรือนร้าง	อยู่ไร้ใครแรม

เมื่อโบบอกไปถึงกรุงแล้ว พระนเรศวรได้ส่งให้มารื้อตะพานลำตะเพินนี้เสีย

...แล้วก็เอื้อนออกพจนี พระราชกฏประกาศ แด่เมืองราชบุรี
 เกณฑ์โยธิน้ำร้อย คะค้อยไปชุ่มชอน ดุคีก่อนพลเดิน ผ่านลำตะเพิน
 โดยสะพาน เพ่งพลหาญเห็นเสร็จ ให้ระเห็จเห็น บันเรียกขานเป็นท่อน
 ค่อนพวนขาดเป็นท่อน...

(โทรโยค : 62 - 64)

การถ่ายทอดวัฒนธรรมต่างชาติ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกต
 ด้วยพระองค์เอง และทรงสอบถามจากผู้รู้ของท้องถิ่น เช่น เมื่อเสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตร
 ละคร ที่เมืองบันดอง และทรงสอบถามระเด่นอภิปติมนุนยาหยาเพิ่มเติม

วันที่ 17 มิถุนายน

ละคอนวันนี้เล่นไม่มีนากาก แต่ตัวเครื่องดีกว่าที่การุต แต่พระเปน
 ผู้ชายนางเป็นผู้หญิง ใช้ทาทามันผัดหน้า ทาแก้มแดงเขียนคิ้วเขียน
 หนวด เครื่องประดับที่เพิ่มใหม่เป็นของชอบใจของพวกนี้คือ สายนาฬิกา
 ยาว สำหรับผู้หญิงมีหูรูดเพชร ใส่แทบจะทุกคนตามแต่จะหาได้เล่น
 เรื่องปันหยี แต่จับรอยยังไม่ใครติดสนทนากับระเด่นอภิปติมนุนยาหยา
 ได้ความพอเป็นเค้าว่าเล่นเรื่อง มหาภารตะ ชุดเดียวกับที่เล่นที่การุต
 ไม่ใคร่จะได้ดูไปตามกันเสียด้วยเรื่องปันหยี เขาว่าเมืองกูเรปันนั้นคือ
 กุราวัน อยู่ในแขวงเมตวัน เมืองดาหาอยู่ในแขวงกดีรี เมืองกาหลัง
 คือชิงกาลา เมืองสิงหัดสาหรี คือสิงคัตสรี ฟังเล่าเรื่องราวดูเปน
 อีหนาใหญ่มาก แต่เวลาไม่พอนัดพูดกันพรั่งนี้

(ชวากว่าสองเดือน : 126)

วันที่ 18 มิถุนายน

...วันนี้ระเด่นอธิปติมนุยาพยายามหาตามนัด เพื่อจะสนทนากันด้วย
เรื่องอิเหนา เป็นความลำบากที่จะให้รู้ตรงกันด้วยเหตุหลายประการ

- ข้อ 1 นั้นล้ามไม่ตั้งใจ พูดภาษากันไม่ค่อยได้
- ข้อ 2 ชื่อที่เรียกในเรื่องอิเหนาดังแกว่งเป็นสำเนียงไทยบ้างมลายูบ้าง
- ข้อ 3 เสียงพวกรวาทเองข้างฝ่ายตะวันตกตะวันออกก็ไม่เหมือนกัน
- ข้อ 4 ชื่อตำบลก็ดี ชื่อคนก็ดีมักเรียกหลาย ๆ ชื่อ เรารู้แต่ชื่อเดียว

ถ้าเขาถาม สอบถึงชื่ออื่น เราจนคงแต่ได้ความรัว ๆ ว่ากูเรบินั้น เป็นตำบล
กูราวันแน่แล้วกาหา เรียกกะติริโคโอิ กาหลีชื่อโกโล หรือจิงโกโล สิงหัดสำหรับ
ยังเมืองอื่น ๆ ที่ได้แน้นั้นแต่ เมืองล่าล่า นอกนั้นดูแกเดาฟุง ๆ เช่นหมันหย่า
แก้วาโมโป ปะตะรำแก้วามัดตารำ คือ ที่ยกไปเช่นเมืองเกิดที่หลังเปนจะเอาแน
ไม่ได้ ตกกลงกันเปนต้องงดไว้ที่

(ชวากว่าสองเดือน : 126)

พระองค์ทรงมีวิธีการเก็บข้อมูล และทรงมีวิธีการเขียนดังนี้

การที่เราจดนี้ แต่เดิมไปไหนเอาสมุดนี้ไปด้วยเมื่อพบกับใครที่พูดอะไร
จดลงไว้ในกระดาษเล็กน้อย พอว่างลงไม่ว่าเวลาใดที่ใดก็เขียนลงสมุดไปทันที
ด้วยไปทางเรือมากกว่าทางบกแล้วก็เป็นคนไทย ๆ ด้วยกันทั้งนั้น การที่จดสั้น ๆ
ไม่ค้างวันค้างคืนครั้งลงไปถึงหมู่เมืองไหนไปไหนก็ไปทางบก ในรถจะเขียน
เล่มใหญ่ก็ไม่ได้ ต้องใช้สมุดปกเกิดบุกหนาขึ้นไป อะไรก็จดย่อไว้ ๆ แล้วจึง
มาขยายใหญ่ทั้งวัน ๆ ครั้นลงไปถึงชั้นเมืองป็นังเป็นเป็นต้น หาเวลาจดย่อก็
ไม่มีใครจะได้ ต้องใช้จำด้วยหัวมากขึ้นทุกที ยิ่งช้าเวลาเขียนไม่มีต้องทิ้งค้างไว้
หลายวันสม ๆ กันมากขึ้น ก็ต้องตั้งใจจำจนหลังแข็งคอเปื้อนเกือบไม่ได้
ยังไม่ทันหมดมีมากมาใหม่คือ เรื่องไปเมืองไหนในวันเดียวกลับ ต้องว่าในวันเดียว
หมดเมืองเช่นนี้ เป็นการทวีขึ้นเท่ากับ 2 - 3 วัน พอใจจะลายหายไปเสียมาก
การที่ใช้หนังสือเช่นนี้ ทำให้เสียการเป็นอย่างยิ่ง ถ้าจะให้ได้ดีจริง ๆ แล้วอย่างเร็ว
เพียงเมืองละ 3 วันจึงจะพอเราจะแต่งหนังสือเรื่องเมืองเหล่านี้ให้ละเอียดดี
ควรอ่านได้เป็นอย่างดี

(แหลมมลายู ล.2 : 238 - 9)

จากลักษณะบางประการของจดหมายเหตุนั้นเป็นเสมือนตัวแทนถ่ายทอดพระราชกรณียกิจขณะเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งนอกเหนือจากที่ทรงบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ ไว้แล้วยังทรงแทรกพระราชทัศนะส่วนพระองค์ในเรื่องต่าง ๆ ไว้เป็นระยะๆ

ทวิศักดิ์ ญาณประทีป (ม.ป.ป. : 8) กำหนดให้วรรณกรรมจดหมายเหตุนั้นอยู่ในประเภทของสารคดี โดยที่สารคดีนั้นคือ วรรณกรรมที่ให้ความรู้หรือความคิดเห็นที่เป็นคุณประโยชน์ แต่หนังสือสารคดีบางเรื่องถึงแม้ว่าผู้เขียนจะเจตนาให้ความรู้ แต่สำนวนภาษาและกลวิธีในการเสนอความรู้และความคิดเห็นนั้นมีมาตรฐานเยี่ยมยิ่งจึงให้ความบันเทิงแก่ผู้อ่านไปด้วยอีกโฉดหนึ่ง อย่างไรก็ตาม หนังสือสารคดีเป็นวรรณกรรมที่ผู้แต่งเจตนาให้ผู้อ่านใช้สติปัญญาได้มุ่งจะให้ใช้อารมณ์ (บุญเหลือ เทพยสุวรรณ 2518 : 10) มีข้อน่าสังเกตว่าเอกสารหรือหนังสือที่เขียนเป็น วิชาการโดยตรงไม่เรียกว่าเป็นสารคดี (ชลธิรา กลัดอยู่ 2517 : 166)

การเขียนสารคดีของไทย เริ่มมีรูปแบบที่ชัดเจนแน่นอนในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เพราะในรัชสมัยดังกล่าวประเทศไทยได้มีการเปิดประเทศติดต่อกับประเทศทางตะวันตกมากขึ้น นักเรียนไทยไปศึกษาต่างประเทศแถบนั้น กลับมาเผยแพร่รูปแบบการเขียนสารคดีร้อยแก้วให้เป็นที่รู้จักในสังคมไทยมากขึ้น ทำให้การเขียนสารคดีในรัชสมัยนี้เริ่มมีรูปแบบและจุดมุ่งหมายที่กว้างขวางกว่าเดิม (ถวัลย์ มาศจรัส 2538 : 15) ดังที่ได้มีผู้แบ่งประเภทของสารคดีโดยใช้รูปแบบ และจุดมุ่งหมายเป็นเกณฑ์ เช่น

เจือ สตะเวทิน (2517 : 7) แบ่งประเภทของสารคดีออกเป็น 8 ประเภทคือ เรียงความ, บทความ, สารคดีสำหรับหนังสือพิมพ์, จดหมายเหตุความทรงจำ, จดหมาย หรือพระราชหัตถเลขา, อนุทิน, คำบรรยายหรือปาฐกถา และคอลัมน์ประจำของหนังสือพิมพ์

ส่วน กุหลาบ มัลลิกะมาส (2519 : 176) แบ่งสารคดีออกเป็น 11 ประเภทคือ บทความในหนังสือพิมพ์, สารคดีวิชาการ, ท่องเที่ยว, ชิวประวัติ, ความทรงจำ จดหมายเหตุ บันทึก, อนุทิน, จดหมาย, คติธรรม, บทความต่าง ๆ ที่มีหลักเกณฑ์ทางวิชาการอยู่ด้วย, บทสัมภาษณ์ และ บทอภิปรายปาฐกถา

สารคดีมีขอบข่ายที่กว้างขวางมาก บางครั้งเนื้อหาแบบเดียวกันก็เรียกชื่อต่างกันไป บางครั้งรูปแบบนี้บุคคลหนึ่งจัดเป็นสารคดี แต่อีกบุคคลหนึ่งไม่จัดว่าเป็นสารคดี (วัลลภา

วิทยารักษ์ 2517 : 12) ในทำนองเดียวกันประเภทของสารคดีก็เช่นกัน คนหนึ่งอาจจัดไว้เป็นประเภทหนึ่งและอีกคนนำไปจัดไว้ในประเภทอื่น จุดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นก็เช่นกันจะจัดเป็นสารคดีประเภทใดขึ้นอยู่กับพิจารณาของผู้อ่าน เนื่องจาก พระราชนิพนธ์ดังกล่าวนี้สามารถจัดเป็นสารคดีประเภทจุดหมายหรือพระราชหัตถเลขาก็ได้ อนุทินก็ได้ หรือบันทึกและจุดหมายเหตุก็ได้เช่นกัน

ผู้วิจัยได้พิจารณาเนื้อหา รูปแบบ และกลวิธีการนำเสนอ พระราชนิพนธ์จุดหมายเหตุรายวันทั้ง 4 เรื่องนี้แล้วคาดว่าน่าจะมีลักษณะของสารคดีท่องเที่ยวแทรกอยู่เพราะ สารคดีท่องเที่ยวเป็นการถ่ายทอดประสบการณ์การท่องเที่ยวของผู้แต่ง โดยมีลีลาการเขียนที่กอปรไปด้วยศิลปะเพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลินไปพร้อมกับได้รับความรู้ด้วย (สายทิพย์ นุกุลกิจ 2539 : 267) ประกอบกับการใช้เกณฑ์การเขียนสารคดีท่องเที่ยวตามที่ ประทีป เหมือนนิล (2519 : 102) ได้กล่าวไว้ว่า

1. ต้องเขียนตามความเป็นจริงด้วยข้อมูลที่ถูกต้องแน่นอน
2. ต้องให้ความรู้ที่สำคัญ ๆ เกี่ยวกับสถานที่ท่องเที่ยวแก่ผู้อ่านอย่างสมบูรณ์ที่สุด เช่น ด้านสภาพความเป็นอยู่ของประชาชน ประวัติศาสตร์ รวมทั้งรายละเอียดปลีกย่อยอื่น ๆ พอที่จะทำให้ผู้อ่านใช้เป็นคู่มือการเดินทางท่องเที่ยวได้
3. ผู้แต่งอาจแทรกเรื่องเกร็ด ตำนาน นิทาน เรื่องราวเกี่ยวกับสถานที่นั้นลงไปด้วย เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลิน
4. ผู้แต่งต้องมีศิลปะการประพันธ์ที่ดี สามารถเข้าใจให้ผู้อ่านติดตามเรื่องไปโดยไม่เบื่อหน่าย ใช้ภาษาง่าย ๆ เพื่อสะดวกแก่การเข้าใจ
5. ผู้แต่งต้องแสดงความรู้สึกและความคิดเห็นเกี่ยวกับสถานที่ท่องเที่ยวด้วยใจเป็นกลางเพื่อให้ผู้อ่านได้รับความรู้ความเข้าใจที่ถูกต้อง

เมื่อพิจารณาตามหลักเกณฑ์ดังกล่าวแล้วผู้วิจัยเห็นว่า พระราชนิพนธ์จุดหมายเหตุรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะใกล้เคียงกับการเขียนสารคดีท่องเที่ยวเป็นอย่างมาก อาจจัดประเภทของสารคดีชุดนี้อยู่ในประเภทสารคดีท่องเที่ยว และอาจถือเป็นต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวรุ่นแรกในประเทศไทย

วัตถุประสงค์

1. ศึกษาวิเคราะห์จุดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. วิเคราะห์ลักษณะเฉพาะของจุดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าอาจเป็นต้นเค้าของการเขียนสารคดีท่องเที่ยวในประเทศไทย

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาพระราชนิพนธ์จุดหมายเหตุรายวัน จำนวน 4 เรื่องดังต่อไปนี้

1. จุดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค จ.ศ. 1239 (17 ม.ค. - 21 ก.พ. พ.ศ. 2420 รวม 35 วัน)
2. จุดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 (16 เม.ย. - 15 มิ.ย. พ.ศ. 2433 รวม 61 วัน)
3. จุดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ร.ศ. 115 (9 พ.ค. - 12 ส.ค. พ.ศ. 2439 รวม 96 วัน)
4. จุดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง ร.ศ. 120 (5 พ.ค. - 24 ก.ค. พ.ศ. 2444 รวม 81 วัน)

สมมุติฐานของการวิจัย

จุดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะการเขียนคล้ายกับสารคดีท่องเที่ยว ซึ่งพระราชนิพนธ์เหล่านี้เองอาจเป็นต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวในประเทศไทย

วิธีดำเนินการวิจัย

1. ค้นคว้าและรวบรวมข้อมูลเกี่ยวกับจุดหมายเหตุรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จำนวน 4 เรื่องรวม 273 วัน
2. ศึกษา วิเคราะห์ข้อมูลพระราชนิพนธ์จุดหมายเหตุรายวันทั้ง 4 เรื่องอย่างละเอียด
3. ศึกษาลักษณะการเขียนสารคดีท่องเที่ยว

4. นำข้อมูลที่ได้จากการวิเคราะห์จดหมายเหตุร้ายวันพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาพิจารณา กับสารคดีท่องเที่ยว
5. สรุปและเสนอผลการวิจัย

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้เห็นลักษณะการเขียนบันทึกจดหมายเหตุร้ายวันพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. ได้เห็นลักษณะจดหมายเหตุร้ายวันพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอันเป็นต้นเค้าในการเขียนสารคดีท่องเที่ยวของไทย
3. ตระหนักถึงคุณค่าของเนื้อหาสาระในจดหมายเหตุร้ายวันชุดนี้ ด้านความคิด ความเชื่อ ค่านิยม สภาพความเป็นอยู่ของประชาชนในสถานที่ต่าง ๆ ซึ่งปรากฏในเส้นทางเสด็จพระราชดำเนิน

ข้อตกลงเบื้องต้น

1. การสะกดคำต่าง ๆ ในการยกตัวอย่างเนื้อหาพระราชนิพนธ์ทั้ง 4 เล่ม เป็นไปตามที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ฉบับต่าง ๆ ดังนี้
 - 1.1 จดหมายเหตุร้ายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค จ.ศ. 1239
กรุงเทพมหานคร : ศุภสภา, 2504
 - 1.2 จดหมายเหตุร้ายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 เล่ม 1, 2 กรุงเทพมหานคร : ศุภสภา, 2507
 - 1.3 จดหมายเหตุร้ายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี กรุงเทพมหานคร : ม.ป.ป., 2516
 - 1.3 จดหมายเหตุร้ายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง กรุงเทพมหานคร : ศุภสภา, 2504
2. คำย่อที่ใช้ในการอ้างอิง

ไทรโยค	ใช้แทน จดหมายเหตุร้ายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค
--------	--

จ.ศ.1239

แหลมมลายู	ใช้แทน จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนิน ประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. 106
ชวากว่าสองเดือน	ใช้แทน จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน
ชวาคั้งหลัง	ใช้แทน จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวา คั้งหลัง

บทที่ 2

กลวิธีการประพันธ์

จดหมายเหตุรายวันจัดอยู่ในวรรณกรรมกลุ่มสารคดี (non-fiction) ที่เน้นการให้ข้อมูลความเป็นจริง ประกอบกับการแสดงข้อคิดเห็นอันประกอบด้วยเหตุผลเป็นที่เชื่อถือได้ ในขณะที่เดียวกันก็ให้ความบันเทิงแก่ผู้อ่านด้วยความสามารถในการใช้ภาษาร้อยแก้วที่ สละสลวยของผู้แต่ง โดยมีหน้าที่

1. ต้องเสนอเรื่องราว
2. ต้องชักนำความคิดของผู้อ่าน จูงใจให้คิดไปในแนวทางที่ผู้เขียนต้องการ
3. ต้องให้ความบันเทิงชวนอ่าน

(วิลาศ มณีวัต อ่างในเรือนฤทัย สัจจพันธุ์ 2538 : 32)

ความบันเทิงชวนอ่านจากสารคดีนั้น นอกจากเนื้อหาจะเป็นที่สนใจของผู้อ่านอยู่แล้ว การติดตามอ่านสารคดีอย่างต่อเนื่องนั้น เกิดจากกลวิธีการประพันธ์ของผู้เขียนเป็นประการสำคัญ หากผู้เขียนมีกลวิธีการประพันธ์ที่ดีดึงดูดความสนใจให้ผู้อ่านอยากติดตามอ่านเรื่อง ไปได้นั้นนับว่า ผู้เขียนประสบความสำเร็จในการนำเสนอสารคดีเรื่องนั้น ๆ

หม่อมหลวงบุญเหลือ เทพยสุวรรณ (2539 : 63) กล่าวถึงการพิจารณากลวิธี ก็คือ พิจารณาว่าผู้ประพันธ์ใช้วิธีอะไรบ้างในการที่จะประกอบวรรณกรรมชิ้นหนึ่งขึ้นมา กลวิธี ย่อมขึ้นอยู่กับเนื้อหาของวรรณกรรมแต่ละชิ้น โดยที่หม่อมหลวงเสริมแสง พันธุ์มสุต (2539 : 747) ระบุไว้ว่ากลวิธีการแต่ง (technique) ของสารคดีท่องเที่ยว หมายถึง วิธีการหรือชั้นเชิง ในการแต่งหนังสือ นั้น นับตั้งแต่วิธีการเปิดเรื่อง การเสนอเรื่อง และการปิดเรื่อง ผู้เขียนจะต้อง มีชั้นเชิงในการเขียนองค์ประกอบทั้ง 3 ส่วนนี้ให้น่าสนใจและสอดคล้องกลมกลืนกัน และ สายทิพย์ นุกุลกิจ (2539 : 244) เสนอไว้ว่าสารคดีที่น่าอ่านและน่าสนใจนั้น จำเป็นต้อง อาศัยความสามารถในด้านการใช้ภาษา และสำนวนโวหารของผู้แต่งด้วย เพราะสำนวน ภาษาที่ดีนั้นย่อมให้ทั้งความกระจำนงในเนื้อหาและความเพลิดเพลินแก่ผู้อ่านไปพร้อมกันด้วย

การศึกษากลวิธีการประพันธ์ในที่นี้ จะเน้นกลวิธีด้านการใช้ภาษาและสำนวนโวหาร เนื่องจากคุณสมบัติเด่นของงานสารคดีนั้นอยู่ที่การใช้ภาษาร้อยแก้วที่สามารถดึงดูด

ความสนใจของผู้อ่าน ให้เกิดความเพลิดเพลินและติดตามอ่านเรื่องไปได้โดยตลอด

เมื่อพิจารณาถึงกลวิธีการประพันธ์ในด้านการใช้ภาษาและสำนวนโวหาร ผู้วิจัยได้แบ่งการพิจารณาออกเป็นหัวข้อต่าง ๆ ดังนี้

- 2.1 การใช้สำนวน
- 2.2 การใช้โวหารการเขียน
- 2.3 การใช้โวหารภาพพจน์
- 2.4 การใช้คำทับศัพท์
- 2.5 การเรียบเรียงข้อความที่มีเสียงสัมผัส มีดุลแห่งความหมายและน้ำหนักของเสียงเท่าเทียมกัน

2.1 การใช้สำนวน

ความหมายของสำนวน

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2525 : 805) ให้ความหมายของสำนวนว่า หมายถึง ถ้อยคำที่เรียบเรียงโวหาร บางทีก็ใช้คำ สำนวนโวหารคดี เช่น ปิดสำนวน ถ้อยคำที่ไม่ถูกไวยากรณ์ แต่รับใช้เป็นภาษาที่ถูกต้อง การแสดงถ้อยคำออกมาเป็นข้อความพิเศษเฉพาะภาษาหนึ่ง ๆ ลักษณะนามใช้เรียกข้อความหนึ่ง ๆ เช่น ข้อความสำนวนหนึ่ง บทความ 2 สำนวน

กาญจนาคพันธุ์ (2513 : 1) อธิบายความหมายของสำนวนว่า คำพูดของมนุษย์เราไม่ว่าชาติใดภาษาใด แยกออกกว้าง ๆ ได้เป็น 2 อย่าง อย่างหนึ่งพูดตรงไปตรงมาตามภาษาธรรมดา พอพูดออกมาก็เข้าใจได้ทันที อีกอย่างหนึ่งพูดเป็นชั้นเชิงไม่ตรงไปตรงมา แต่ให้มีความหมายในคำพูดนั้น ๆ คนฟังอาจเข้าใจความหมายทันที ถ้าคำพูดนั้นใช้แพร่หลายทั่วไปจนอยู่ตัวแล้ว แต่ถ้าไม่แพร่หลายคนฟังก็อาจไม่เข้าใจได้ทันที ต้องคิดจึงเข้าใจ หรือบางทีคิดแล้วเข้าใจเป็นอย่างอื่นก็ได้ หรือไม่เข้าใจเอาเลยก็ได้ คำพูดเป็นชั้นเชิงเหล่านี้เรียกกันว่า สำนวน

พรทิพย์ ภัทธนาวิก (2525 : 56) กล่าวถึงสำนวนไว้ในหนังสือการใช้ภาษาไทยว่า หมายถึง คำที่นำมาใช้ให้มีความหมายต่างไปจากความหมายเดิมของคำนั้น ๆ

วัลยา วิมุททิลล (2513 : 19) กล่าวไว้ในวิทยานิพนธ์เรื่องการเปลี่ยนแปลง ความหมายของคำ สำนวน และลำดับของคำในภาษาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นว่า สำนวน คือ การแสดงถ้อยคำออกมาเป็นข้อความพิเศษ

เมื่อพิจารณาจากคำอธิบายเหล่านี้แล้ว สรุปได้ว่า สำนวน หมายถึง ถ้อยคำที่นำมา เรียบเรียงไว้ด้วยกันแล้วเกิดความหมายใหม่ต่างไปจากความหมายเดิมของคำที่นำมาใช้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้สำนวนในพระราชนิพนธ์ จดหมายเหตุรายวันอยู่บ้าง เช่น

ก. สองจิตสองใจ

พอเรือมาถึงนี่ก็สองจิตสองใจอยู่ว่าจะขึ้นไปเมืองสิงห์หรือไม่ไปดี

(ไทรโยค : 99)

"สองจิตสองใจ" ในหนังสือภาสิต คำพังเพย สำนวนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2540 : 82) ให้ความหมายว่าหมายถึง ลังเล, ตัดสินใจไม่ได้ ในกรณีนี้พระองค์ทรงตัดสิน พระทัยไม่ได้ว่าจะเสด็จพระราชดำเนินไปบริเวณปราสาทเมืองสิงห์หรือไม่

ข. เอาหูทวนลม

เขาว่าที่นี้มันก็ค่ากันเหมือนกัน แต่เจ้าหน้าที่เอาหูทวนลมเสียเป็นพื้น

(ชวาครั้งหลัง : 43)

"เอาหูทวนลม" ตามความหมายของพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2525 : 845) หมายถึง ทำเป็นไม่ได้ยิน พระองค์ทรงใช้ตรงตามความหมายของพจนานุกรมคือ ที่เมือง บันดอง ทรงบันทึกถึงเรือโคมไฟที่จุดตามถนนเวลากลางคืนว่าไม่ค่อยสว่าง และติดอยู่ได้ ต้นไม้ห่างกันมาก ถ้ากรุงเทพ เป็นเช่นนี้ฝรั่งก็จะบ่นไม่พอใจ ที่บันดองก็มีที่ฝรั่งบ่นด่าว่า แต่ เจ้าหน้าที่ก็ทำเป็นไม่ได้ยิน

ค. ไก่อินไม่ตก

วังที่ทำดูน่าอยู่กว่าแต่ก่อนแต่ว่างซุกซิกอยู่ข้างเป็นอย่างบ้านจีน ยิ่งบ้าน ตัวแเองแล้วเกือบจะว่าได้อย่างโบราณว่าไก่อินไม่ตก

(แหลมมลายู ล.1 : 142)

"ไถ่บิณไม้ตก" จากบริบทของข้อความนี้ ไถ่บิณไม้ตกน่าจะหมายถึง การปลูกบ้านหรือวัง เพื่อเป็นที่อยู่อาศัยอย่างหนาแน่น และเต็มพื้นที่ มีแต่หลังคาเกยกันไถ่จึงบิณไม้ตกถึงพื้น

ง. ขายผ้าเอาหน้ารอด

มีคำพูดอย่างขายผ้าเอาหน้ารอดมีอยู่บ้าง

(แหลมมลายู ล.2 : 79)

"ขายผ้าเอาหน้ารอด" หมายถึง ยอมเสียสละแม้แต่ของจำเป็นที่ตนมีอยู่ เพื่อรักษาชื่อเสียงของตนไว้, ทำให้สำเร็จลุล่วงไปเพื่อรักษาชื่อเสียงของตนไว้ (ภาชิต คำพิงเพย ล้านวนไทย 2540 :10) เป็นพระราชวินิจฉัยส่วนพระองค์ที่มีต่อสุลต่านรายามังชอในการพูดที่ไม่กระจ่าง โดยเฉพาะเรื่องทางราชการ เช่น ทูลพระองค์ว่า เดียวนี้ภาชีอากรผลประโยชน์ในเมืองเจริญขึ้นมาก จะคิดรวบรวมเงินให้พอแล้วจะไปเที่ยวรอบโลกเป็นต้น (แหลมมลายู ล. 2 : 79) ซึ่งแท้จริงแล้วสุลต่านมีเพียงเงินเดือนเล็กน้อย ซ้ำยังต้องจ่ายให้ผู้อื่นอีกหลายคน เป็นการพูดให้ผ่าน ๆ ไปพร้อมกับรักษาชื่อเสียงหน้าตาของตนเอง

จ. ยกคร้ว

เขาเคยยกคร้วกันไปเมื่อแต่งงาน

(แหลมมลายู ล.2 :207)

"ยกคร้ว" คือการอพยพโยกย้ายจากถิ่นฐานบ้านเกิดกันทั้งครอบครัว ทรงใช้ในบริบทที่ว่า "ทุกคนอยู่ข้างจะไต่ตามถึงตำบลถิ่นฐานมาก เพราะเขาเคยยกคร้วกันไปเมื่อแต่งงาน" (หน้า 207)

ฉ. งู ๆ ปลา ๆ

มีคนที่มาทำท่าสงสัย หรือกระซิบยืนยันกันต่อหน้าเราบ้าง แต่พวกเรา

ทำเลือนกันเสียก็เป็นงู ๆ ปลา ๆ ไป

(แหลมมลายู ล.2 : 174)

"งู ๆ ปลา ๆ" ตามความหมายในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2525 : 209) หมายถึง มีความรู้เล็ก ๆ น้อย ๆ ไม่รู้จักจริง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกล่าวถึงชาวเมืองสิงคโปร์ที่จะระบุว่าคนไหนคือพระองค์ เพราะพวกเขาที่มาจากกรุงเทพหรือมาจากเมืองไหน พอจะจำได้บ้าง แต่เมื่อชาวเมืองไต่ถามกันถึงพระองค์ก็ทรงเฉยเสีย ทำให้ไม่อาจทราบได้ชัดเจนว่าบุคคลนั้น ๆ ใช่พระองค์หรือไม่

ข. ถือท้าย

อ้ายเจ๊กมันไม่รู้จักชื่อแรฟเฟอลไฮเตล บอกมันเท่าใด ๆ มันก็ลากไป
กำพงกาลัย จะพูดก็ไม่เข้าใจ จะถือท้ายก็ไม่ถูก

(ชวาคั้งหลัง : 14)

"ถือท้าย" พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2525 : 373) ให้ความหมายว่าทำหน้าที่บังคับเรือให้แล่นไปตามทิศทาง ; โดยปริยายหมายความว่าเข้าข้าง เช่นถือท้ายเด็ก, ควบคุม แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงใช้สำนวน "ถือท้าย" กับรถเจ๊กไม่ใช่เรือดังที่แสดงอยู่ในพจนานุกรม แต่ผู้อ่านก็สามารถเข้าใจความที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ว่าทรงพยายามจะบอกทางเจ๊กที่ลากรถคันที่พระองค์ประทับเพื่อไปโรงแรมแรฟเฟอล

ข. ต้นมือ - ปลายมือ

ปีนี้ต้นมือน้ำมากทำนาไม่ได้เสียหายต มาทีหลังน้ำลดลงได้อาศัยฝนปลายมือ
(ไทรโยค : 53)

"ต้นมือ" ในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2525 : 318) ให้ความหมายว่าหมายถึง ตอนแรก ๆ ส่วน "ปลายมือ" (2525 : 520) ให้ความหมายไว้ว่า บั้นปลายชีวิต, ในที่สุด จากบริบทดังกล่าวพระองค์ทรงใช้ต้นมือเพื่อจะหมายถึงระยะแรกของฤดูฝน ในขณะที่ปลายมือคือ ช่วงปลายฤดูฝน

ฅ. ตาเหลือก - ตาลีตาลาน

เข้าโมงครึ่งปลุกก่อนจะอยู่ข้างตาเหลือก ตาลีตาลาน หมายถึงจะไปเที่ยวไกล
(ชวากว่าสองเดือน : 135)

ทั้งตาเหลือก และตาลีตาลาน ในบริบทนี้เห็นได้ว่า พระองค์ทรงตั้งพระทัยว่าจะให้เห็นถึงความริบร้อน แต่ในปัจจุบัน สำนวนนี้เปลี่ยนมาใช้คำว่า "ตาลีตาลาน" (ภาชิต คำพิงเหย สำนวนไทย ฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2540 : 40) มีความหมายว่า อากาศริบร้อนลอนลาน ตื่นกลัว

สำนวนที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ตั้งแต่สำนวน ก. ถึงสำนวน ฅ. เป็นสำนวนที่ยังคงสื่อความหมายที่เข้าใจตรงกันในปัจจุบัน ใช้คำอย่างเดียวกัน แม้ว่าอาจเปลี่ยนรูปไปบ้าง แต่เมื่ออาศัยบริบทเข้าช่วยแล้วก็ทำให้เข้าใจความที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยใช้สำนวนนั้น ๆ เพื่อบันทึกเนื้อหา

มีบางสำนวนที่พระองค์ทรงใช้ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน ซึ่งหากไม่มีคำอธิบายแทรกไว้ ผู้อ่านในปัจจุบันอาจเข้าใจความหมายของสำนวนนั้น ๆ ได้ยาก เพราะสำนวนเหล่านี้ไม่ค่อยมีใช้กันแล้ว ตั้งแต่สำนวน ญ. ถึง สำนวน ฎ. ดังต่อไปนี้

ขายปลาปล่อย

เรือนไม้ใครมีหลังโตเหมือนของจีน แต่เตี้ย ๆ เปิดหน้าต่างเหมือนกัน...
แต่เอาเกิดไม่มีหน้าต่างจะเปนไรไป แต่ถ้ามีเจ๊กมาขายปลาปล่อยแล้ว
ไม่ต้องชะเง้อทีเดียว

(ชวากว่าสองเดือน : 31)

สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายไว้ในเชิงอรรถถึงสำนวน "ขายปลาปล่อย" ว่า "เป็นคำพูดกันมาแต่ในสมัยรัชกาลที่ 3 หรือที่ 4 สมัยนั้นเรือนใครปลูกเตี้ย ๆ ถึงระดูตรุษสงกรานต์ เจ๊กهابดั่งปลาปล่อยเที่ยวขาย มักเยียมหน้าเข้าไปถามทางหน้าต่างว่าจะซื้อปลาปล่อยหรือไม่ เรือนปลูกเตี้ย ๆ จึงเรียกกันว่า สำหรับให้เจ๊กขายปลาปล่อย" สำนวนนี้เป็นกรออธิบายภาพส่วนประกอบประเพณีที่เกิดขึ้นในช่วงตรุษสงกรานต์ ใช้เพื่อขยายว่าเรือนมีลักษณะเตี้ย โดยตัวสำนวนแล้วจะสื่อให้เห็นภาพเหตุการณ์ในระยษตรุษสงกรานต์ว่าเป็นอย่างไร

เรือลอย

เรลิตেন্টคนนี้ย้ายมาใหม่พูดอังกฤษได้ดีกว่าเรลิตেন্টที่เคยพบ
แบรอนเบนดิงแอสซิสตันต์เรลิตেন্ট พูดดีขึ้นไปกว่าอีกหน่อยหนึ่ง
แต่ถึงกระนั้นก็ยังเรือลอยอยู่บ้าง

(ชวาทครั้งหลัง : 120)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้คำอธิบายแทรกไว้ในเนื้อหาว่า "เรือลอย" หมายถึง ถ้ามเรื่องหนึ่งตอบเรื่องหนึ่ง เพราะเรือยาวเมื่อน้ำแห้งหัวป้นไปแล้วเป็นอันต้องลอย จะคิดจะวาดให้กลับขึ้นมาทันทีไม่ได้ ได้แต่ชโลง ๆ ไปพอตั้งตัวนิ่งดีแล้วจึงค่อยพายกระชอกตั้งลำขึ้นมาใหม่

จับมือตักบาตร

หยุดรถที่หน้าประตูชั้นใน มีประณูวิโยโยกับอริโยมัตตารัมรับพา
เข้าไปข้างในมีทหารรักษาพระองค์ยืนแถบหนึ่ง ข้างซ้าย ข้างขวา
ขุนนางพลเรือน มีระเด่น อธิปติเป็นประธานที่ในหว่างสองแถวนั้น

พวกประณัยรับเป็นแถวาวจับมือตักบาตรตลอด

(ชวาครั้งหลัง : 126)

สำนวน "จับมือตักบาตร" สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงอธิบายไว้ในเชิงอรรถว่า จับมือตักบาตร ทรงเปรียบด้วยทรงบาตรในพระบรมมหาราชวัง พวกเจ้าของบ้านเมืองเรียงกันอยู่ดูคนคอยตักบาตร แยกเดินเข้าไปเป็นแถวดูพระเจ้าไปรับบาตรกิริยาที่จับมือคนหนึ่งแล้วเดินจับมือต่อไปทีละคนเหมือน ๆ กิริยาตักบาตร

การใช้สำนวนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ยกมานี้แสดงให้เห็นว่า นอกจากพระองค์จะทรงเลือกสำนวนที่สื่อความหมายได้ชัดเจนแล้ว ยังเกิดรสทางภาษาไปพร้อมกันด้วย หากตัดสำนวนเหล่านี้ออก ผู้อ่านอาจจะได้น้อยความหรือใจความเท่าเดิมก็จริง แต่จะขาดรสทางภาษา ที่ทำให้เกิดจินตนาการในใจผู้อ่าน การใช้สำนวนจึงเป็นกลวิธีการประพันธ์อย่างหนึ่งในพระราชนิพนธ์ชุดนี้

ตั้งแต่สำนวนที่ ก. ถึงสำนวน ฎ. ดังที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น เมื่อพิจารณาในแง่รสทางภาษาพบว่า มีลักษณะเด่นดังนี้ คือ สำนวนที่ทำให้เกิดภาพ และสำนวนที่ทำให้เกิดความเพลิดเพลินจากเสียงของคำ

สำนวนที่ทำให้เกิดภาพ เช่น ไก่บินไม่ตก ยกครัว ตาเหลือก – ตาลีตาลาน ขายปลาปล่อย เรือลอย และจับมือตักบาตร เมื่อผู้อ่านได้อ่านสำนวนเหล่านี้แล้วสามารถเกิดจินตภาพและเข้าใจเนื้อหาได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สำนวนที่ทำให้เกิดความเพลิดเพลินจากเสียงของคำ เช่น ู ๆ ปลา ๆ สองจิตสองใจ และตาลีตาลาน สำนวนเหล่านี้ให้ความรู้สึกเพลิดเพลินแก่ผู้อ่าน เกิดรสทางเสียงจากจังหวะ และเสียงของคำที่นำมาใช้ในสำนวนนั้น ๆ

2.2 การใช้โวหารการเขียน

พระยาอุปกิตศิลปสาร (2533 : 338) กล่าวไว้ในหนังสือหลักภาษาไทย ว่า โวหารแปลความว่า สำนวน

ทวีศักดิ์ ญาณประทีป (2526 : 3) ให้ความหมายคำ "สำนวนโวหาร" ว่า หมายถึงกระบวนการความที่มีวิธีการเรียบเรียงเป็นพิเศษให้แสดงอารมณ์ได้เพิ่มขึ้น และให้สื่อสารกระทบอารมณ์ของผู้อ่าน ผู้ฟัง ได้ผลยิ่งขึ้นกว่าการกล่าวตรงไปตรงมา

โวหารการเขียน ที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้เป็นการใช้สำนวนภาษาที่เรียบเรียงเป็นพิเศษ โดยมีจุดประสงค์เพื่ออธิบาย บรรยาย และพรรณนาเรื่องราว เหตุการณ์ สถานที่ หรือสิ่งของต่าง ๆ ตามที่ตนได้พบเห็นมาอย่างละเอียด เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจสิ่งที่ผู้เขียนถ่ายทอดได้อย่างถูกต้องครบถ้วน ซึ่งสามารถแบ่งประเภทของโวหารออกเป็น 3 ประเภท คือ

2.2.1 อธิบายโวหาร

2.2.2 บรรยายโวหาร

2.2.3 พรรณนาโวหาร

2.2.1 อธิบายโวหาร

ประทีป วาทิกทินกร (2514 : 69 - 79) กล่าวถึงโวหารการเขียนเชิงอธิบายไว้ว่า ใช้ในการชี้แจงแสดงเหตุผลให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจแจ่มแจ้งชัดเจน เช่น การอธิบาย กฎเกณฑ์ ทฤษฎี และวิธีการต่าง ๆ เป็นต้น

ผะอบ ไปชะกฤษณะ (2537 : 49 - 57) กล่าวว่า โวหารการเขียนเพื่ออธิบายต้องเขียนให้ผู้อ่านเข้าใจแจ่มแจ้ง ไม่มีข้อเคลือบคลุม

ปรีชา ช่างขวัญยืน กล่าวไว้ในหนังสือศิลปะการเขียน (2525 : 8) ว่า อธิบายโวหาร หมายถึง การทำให้ความคิดเรื่องใดเรื่องหนึ่งแจ่มแจ้ง และกล่าวเสริมไว้ในเอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 6 (2529 : 449) ว่า การอธิบายมุ่งนำประเด็นที่อาจสงสัยได้บางประเด็นมาพิจารณาให้แจ่มแจ้งคือ ตอบปัญหาต่าง ๆ ให้หมด โดยแบ่งการอธิบายเป็น 3 ประเภทคือ

1. การอธิบายกระบวนการ
2. การวิเคราะห์หรือจำแนกเนื้อหาออกเป็นประเภทหรือเป็นพวก
3. การอธิบายความหมายของคำหรือการนิยาม

ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้อธิบายโวหารไว้บ้าง พบว่าเมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศ ทรงพบกับสิ่งที่ทรงไม่เคยพบมาก่อน หรือทรงพบบ้างแต่ยังไม่เป็นที่รู้จักกันดีในหมู่ข้าราชการบริพาร พระองค์ทรงอธิบายถึงสิ่งนั้น ๆ ไว้อย่างละเอียด อธิบายโวหารของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในจดหมายเหตุรายวันเป็นประเภทต่าง ๆ ดังนี้

2.2.1.1 การอธิบายลักษณะ รูปพรรณสัณฐาน พระองค์ทรงอธิบายสิ่งแปลกใหม่ โดยการอธิบายถึงส่วนต่าง ๆ ของสิ่งนั้น ๆ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจ หรือตอบข้อสงสัยได้ชัดเจน

...เสด็จมายาท่านให้ดอกไม้มาห่อหนึ่ง คล้าย ๆ ดอกไฉ่หน้า
แต่กลีบบางสั้นกว่า มีกลีบล่างที่ขั้วด้วย มีกลิ่นหอมตฤตงติด
ถามพระยาภาณุจนบุรีเขาไปเก็บมา ที่ต้นหน้าพลับพลา
มีเหมือนกัน เรียกว่าดอกค้อนกลอง แต่ชาวบางกอกเราที่มา
บอกกันว่าดอกนมหมา

(ไทรโยค : 73)

...มีมะม่วงอย่างเล็ก ๆ สีแดงลูกเล็กกว่ามะม่วงกะล่อน
เรียกว่า "ส้มปรีด" คือยางมากบีบเข้าอย่างไหลมาก ๆ
กินเปรี้ยว

(แหลมมลายู ล.1 : 23)

การอธิบายลักษณะ รูปพรรณสัณฐาน นอกจากจะใช้อธิบายสิ่งของแล้วยังพบว่า พระองค์ทรงใช้อธิบายสถานที่ด้วย เช่น

...คำที่เรียกเหมืองครากับเหมืองแล่นนั้นทำที่ควนและ
ที่เขาต่ำ ๆ ดินแดง เหมืองครานั้นเป็นที่สูงดินขาวคล้าย
ดินสอพองอาศัยน้ำฝนมาก แต่ที่มีเทือกน้ำก็อาศัย
เทือกน้ำบ้าง

(แหลมมลายู ล.1 : 160)

เป็นที่น่าสังเกตว่าการอธิบายของพระองค์หากทรงมีพระราชประสงค์ที่จะกล่าวถึงลักษณะรูปพรรณสัณฐานมักจะมีการเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นรูปลักษณะที่ชัดเจนเสมอ เช่น "คล้าย ๆ ดอกไฉ่หน้าแต่กลีบบางสั้นกว่า" "สีแดงลูกเล็กกว่ามะม่วงกะล่อน" ทั้งนี้การอธิบายจะต่างจากพรรณนาในแง่ที่มุ่งให้ความสงสัย ความเคลือบแคลง หรือคลุมเครือ กระจ่างชัดขึ้น ผู้อ่านสามารถตัดสินใจได้ว่าสิ่งนั้น คืออะไร

2.2.1.2 การอธิบายโดยให้ความหมาย ส่วนมากพบคราวเสด็จประพาสชวา ทั้งสองครั้ง โดยทรงนำศัพท์ที่พบจากวรรณคดีเรื่องอิเหนา เป็นข้อมูลในการเทียบเคียงกับ ภาษาชวา เช่น

...เรื่องคำปุศไป หรือ ปุศปา คือ บุชยานั้น ตามคำชวา
หมายเอาต้นไม้อย่างหนึ่งพาไปดูที่ต้นเป็นต้นบุณนาก
เรานี่เอง ถ้านางบุชบาชื่อนั้นจริงก็ชื่อบุณนากไม่ใช่เป็น
ชื่อบุบผาดอกไม้ทั่วไป คำที่ใช้เหมือนบุบผานั้น ชวา
ใช้กุสุโมหรือกุสมแทน

(ชวากว่าสองเดือน : 345)

...คำที่เรียกว่า สลาไปแปลว่าหมากในเรื่องอิเหนานั้น
ไม่ถูกคือ สิลี แปลว่าพลู คำที่ชวนกันว่าให้กินหมากเหมือน
มลายูว่ามกันบินงั้นในชวาไม่มี ถ้าจะชวนกันก็ชวนร่วมกิน
ซิลี คือให้กันพลูทั้งสิ้น สลากับซิลีเป็นคำเดียวกัน ที่สุด
จนคำที่เรียกว่าพระศรีของเรา ซึ่งจะแปลเป็นไทยถามคธ
ไม่ได้นั้น คงจะเป็นซิลีพลูเสียแล้ว

(ชวากว่าสองเดือน : 110 - 111)

นอกจากนี้ ยังทรงใช้การให้ความหมายแก่ศัพท์ภาษาชวาซึ่งใช้กันเฉพาะที่ เฉพาะถิ่น โดยทรง
แปลเป็นภาษาไทยพร้อมทั้งให้ความหมาย

...มีลึงนตรีโย คือ ตรงกับคำว่าละคร เขาเรียกละคร
เปล่า ๆ ก็เรียกแปลว่าเล่าช้า ๆ

(ชวาทรงหลัง : 146)

...ทะเลน้ำจืดบนยอดเขา เรียกตระตะวรรณะ แปลว่า
ทะเลมีสีต่าง ๆ

(ชวากว่าสองเดือน : 79)

รวมไปถึงชื่อของบุคคลที่ทรงอธิบายความหมายเป็นภาษาไทยไว้ด้วยเช่นกัน

...เรื่องวังน่านี่ชั้นอยู่ ชื่อแกก็ป็นเกล้าด้วย ปักกุอาล่า
แปลว่า ปืน หรือเข็มตริงโลก สุลต่านชื่ออัมมิงกูวาโน
แปลว่า กอดโลกหรืออ้อมโลกไว้ปงรัน อธิปติอุมชื่อ
มิงกุนครุ แปลว่า อ้อมพระนครไว้ ระเด่นอธิปติน้องชาย
ชื่ออัมมิงกูมิ แปลว่า เอาโลกขึ้นนั่งไว้บนตัก เป็นเรื่องโลก ๆ
เมือง ๆ เช่นนี้ ทั้งสิ้น

(ชวากว่าสองเดือน : 180)

2.2.1.3 การอธิบายกระบวนการ หรือวิธีการ พระองค์ทรงใช้อธิบายไวยาหาร
เพื่อเล่าถึงวิธีการหรือขั้นตอนการประกอบอาชีพของราษฎรในท้องที่ต่าง ๆ ที่เสด็จพระราช -
ดำเนิน ถ้าเป็นภายในประเทศก็จะอธิบายอาชีพที่สำคัญของราษฎรในเมืองนั้น ๆ เช่น การทำ
ไร่ยาสูบที่เมืองกาญจนบุรี

...เดือนหกลงมือพวนดิน เขาเกลบโรย เมล็ดยาไปรย
เหมือนหนึ่งตกล้ำต้องรดน้ำทุกวัน กำหนดเดือนหนึ่งจึง
จะเอาต้นยาไปปลูกที่อื่นอีกพวนดินครบ 3 ครั้ง แล้วจึง
ถอนยาไปปลูกใหม่ได้ 20 วัน ยกร่องต่อไปอีก 20 วัน
จึงเด็ดยอดอีก 15 วันลิดแขนง แล้วต่อไปอีก 7 วัน
ลิดแขนงอีก 7 ครั้ง ปลูกยามาได้ 3 เดือนกับสิบวัน
จึงหักใบริมดินมาบ่มไว้ 3 วัน และฉีกก้านออกเสีย
ม้วนแต่ใบวางบนผ้า หั่นลงแผงผึ่งแดดผึ่งน้ำค้างได้ 3
วัน 3 คืน และตัดเป็นอัน ๆ ทำอัน ซ้อนกันนับเป็นตั้งหนึ่ง

(ไทรโยค : 68)

การทำเหมืองแร่ในแถบ จังหวัดระนอง เมื่อพระองค์เสด็จประพาสรอบแหลม
มลายูได้ทอดพระเนตรโรงตำแร่ และทรงบันทึกขั้นตอน วิธีการตำแร่อย่างละเอียดเช่นเดียวกับ
การบันทึกอาชีพของราษฎรในต่างประเทศ ท้องถิ่นต่าง ๆ ที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินไม่ว่า
จะเป็นอาชีพทางด้านอุตสาหกรรม หรือหัตถกรรมพื้นบ้านก็ตาม พระองค์ทรงสนพระทัยและ
ทรงบันทึกไว้เช่น โรงทำน้ำมัน (กลั่นน้ำมัน - ผู้วิจัย) ที่สุรabaya

...เขาเจาะด้วยเครื่องหลอดให้น้ำมันพุ่งขึ้นมา แล้วต่อ
ท่อเหล็กมาที่โรงทำการนี้ บ่อน้ำมันนี้พบได้ 8 ปีมาแล้ว
เป็นที่หวงแหน ห้ามไม่ให้ฝรั่งคนภายนอกไปดู ทั้งที่บ่อแล

ที่ทำ เดี่ยวนี้มี 10 บ่อด้วยกันลึกอยู่ใน 900 ฟิตบ้าง 1000 ฟิตบ้าง 1100 ฟิตบ้าง มีหม้อสำหรับกลั่น ไม่ได้ใช้ฟันเอา น้ำมันนั่นเองเผาเป็นแคส แล้วเดิรไปตามท่อแล้วมาขึ้นที่ ประสรรระน้ำคล้ายถังแคส มีท่อมาที่ถังสำหรับกรอกทำถัง ที่นั่นด้วยเครื่องจักรเสร็จทีเดียว

(ชวากว่าสองเดือน : 299 - 230)

นอกจากนี้ ยังทรงบันทึกถึงทำเนียบที่กำพงกาบปอ ครั้งเสด็จรอบแหลมมลายู และโรงทำยา คิวินิน และโรงทำกามะพร้าวที่ปัวเรศโย ครั้งเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง

ส่วนการประกอบอาชีพเกี่ยวกับหัตถกรรมพื้นบ้านนั้น พระองค์ทรงบันทึกไว้ ด้วยเช่นกัน เช่น โรงทำหมวกที่เตงคารัง

...ตั้งต้นแต่ให้ดูลำไม้ไผ่ ไม้ฉนั้นมิวิตคมคล้าย ๆ ไม้ซาง แต่ลำเขื่องเห็นจะสักขนาดไม้บง ใช้กำลังฉิวยังเขียว อยู่ตัดมาทิ้งฝั่งไว้เสียววันกับคืนหนึ่งเอามัดหั่นข้างบน สักหน่อยหนึ่ง แล้วก็ลอกเป็นชิ้น ๆ บาง ๆ เหมือนใบ จาก แล้วมีไม้เป็นกระสวนจะให้เส้นหยาบหรือถี่เท่าใด ก็บากไว้เท่านั้น เอากะสวนนั้นเองเลาไม้ให้เป็นเส้นไม้ ไม่ได้ใช้มีดเลย เมื่อเลาเป็นเส้น ๆ แล้วจึงเอาไปสานชั้น กระบวนหมวก เมื่อสานแล้วมีพนักงานอีกพวกหนึ่งใช้ แต่เด็ก ๆ ทั้งนั้น แชมหมวกให้เป็น 2 ชั้นทุกใบ เขาว่าเด็ก ๆ ที่แชมหมวกเป็น 2 ชั้นมักจะได้ผลประโยชน์มากกว่า ผู้สาน เพราะแชมได้เร็วแต่ค่าจ้างที่นี้ถูก เมื่อแชมติดเป็น 2 ชั้นเช่นนั้นแล้ว จึงเอาไปครอบลงที่หุ่นซึ่งเป็นเครื่อง เล็ก ๆ มีไฟแก๊สลนพอให้อุ่น ๆ ดัดขึ้นไปที่เดียวก็เป็นรูป หมวกตามต้องการ แล้วจึงทายาและฝั่งแดดเมื่อจะหุ้ม ก็หุ้มต่อไป

(ชวาครั้งหลัง : 33 - 34)

หัตถกรรมพื้นบ้านของเมืองยกยาอีกประเภทหนึ่งที่พระองค์สนพระทัยมากคือการทำผ้ากายัน ซึ่งเป็นหัตถกรรมของผู้หญิงชาวฝรั่งที่มาร่วมมือกันทำดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ไปดูทำผ้ากายนที่บ้านผู้หญิงฝรั่ง การที่ทำนั้นคือซื้อผ้า
 ขาวมาแต่ยุโรปเวลาจะเขียนชักรีดให้เรียบร้อย แล้วใช้
 ผู้หญิงเขียนเส้นเหลืองก่อน แล้วจึงเดิรเส้นดำแล้วถม
 พื้นย้อมสีตามที่จะต้องการ สีที่ทำนั้นคงมีสีแกลแล
 ครามกับดำปนนั้น แต้มแดงบ้าง แต่สีเขียวไม่มีทำ อยู่
 แต่ที่ปักกันลงเงินใช้คนถึงร้อยเศษ ทำขายทั่วเมืองยกยก
 นอกจากที่ทำในกราดนแล้วไม่มีที่ไหนสู้ ค่าจ้างว่ากันเป
 ผืน ๆ คนเขียนได้ผืนละ 4 รูเบีย คนย้อมแล คนต้มค่าจ้าง
 ตั้งแต่ 25 เซนต์ไปหา 40 เซนต์ ขายอยู่ในผืนละ 25 กิลเดอ
 (ชาวกว่าสองเดือน : 253 - 254)

การอธิบายที่แสดงถึงกระบวนการและวิธีการนั้น นอกจากจะปรากฏใน
 การอธิบายการประกอบอาชีพของราษฎรดังที่ได้กล่าวไปแล้วนั้น ยังปรากฏในการอธิบาย
 การแสดง และการละเล่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่เป็นของต่างชาติ เช่น การแสดงกำมัลง การเล่น
 ร้องเกง การเล่นเสริมปี รวมถึงการเล่นเบาล ซึ่งมีลักษณะเป็นกีฬา พระองค์ทรงบรรยายการ
 เล่นเบาลว่า

...มีลูกกลมเป็นเกากันอย่างละคู่ 4 คู่ มีงาหมายหนึ่ง
 สองสามสี่มีลูกเล็กอีก 2 ลูก เล่น 5 - 6 คนจนถึง 8 คน
 ถือกันเป็น 2 พวก เช่นโครโยนลูกเล็กไปก่อนแล้วโยนลูก
 ทั้งบ่วงตาม ถ้าใครโยนเข้าไปใกล้ลูกเล็กใน 3 ฟิตนับเป็น
 1 ผลัดกันโยนนับครบ 15 แต้มเป็นเกมถ้าใครโยนถูกลูก
 เล็กให้กระเด็นออกไปห่างพวกอื่นได้เป็นดี

(แหลมมลายู ล.2 : 144 - 145)

นอกจากนี้ ธรรมเนียม ประเพณีของชาวชวา เช่น การรับแขกอย่างเป็นทางการของชาวชวานั้น
 จะต้องเป็นไปตามขั้นตอน และกฎเกณฑ์มารยาท ไม่ว่าจะเป็นการนำอาหาร เครื่องมือมารับ
 แขก หรือการตอบรับและปฏิเสธ รวมถึงทรงสังเกตว่าพิณพาทย์ที่บรรเลงขับกล่อมนั้นเปลี่ยน
 ไปตามกระบวนการ เหตุการณ์ ดังที่พระองค์ทรงอธิบายถึงขั้นตอนกระบวนการการรับแขกของชาว
 ชวาอย่างละเอียดคราวเสด็จประพาสชวาว่าสองเดือน ดังนี้

การรับรองแขกเป็นธรรมเนียมที่เสมอทุกครั้งทุกคราว
 ที่ควรจะกล่าวเสียครั้งเดียวให้ปนแล้วกัน คือพอแรกไป

นั่งมีคนถือด้วยน้ำชา 2 ถ้วย ๆ กาแฟ 2 ถ้วย มีกาแฟน้ำชา
 น้ำตาลนมมาให้ นั่น ยืนชูอยู่ที่ตรงหน้าสุลต่านเจ้าของบ้าน
 ต้องถามว่าจะกินน้ำชากาแฟหรือไม่ เราต้องตอบว่าจะกิน
 หรือเป็นแต่ผงหว่าก็ได้ สุลต่านก็ไม่ต้องสั่งอะไร เจ้าคนที่
 ถือเข้ามาคุกเข่าชูอยู่ตรงหน้า สุลต่านต้องถามอีก
 ครั้งหนึ่งว่าจะกินน้ำชาหรือกาแฟ เราบอกว่าอะไรก็ได้
 หยิบกาสิ่งนั้นขึ้นรินทั้ง 2 ถ้วย คราวนี้เป็นหน้าที่ของแขกที่ไป
 คือเราต้องเอาคิมคิบน้ำตาลใส่ทั้ง 2 ถ้วย สุลต่านต้องร้อง
 ว่าแต่น้อย แล้วสุลต่านหยิบนมวัวรินทั้ง 2 ถ้วย เราต้องร้อง
 ว่าแต่น้อย แล้วเป็นเสร็จพิธีกินได้ ในเวลาที่แต่พคนยก
 ถาดเข้าไปคุกเข่า แตรก็ต้องเป่าธึมาซ กำลึงก็ตีเพลง
 กินน้ำชา คนใช้รออยู่ พอเห็นสิ้นเพลงก็ยกหีบบุหรีกับชุด
 ทำด้วยกำมะพร้าวบ้างกำนชิตบ้าง เหลาเป็นไม้กลม ๆ
 มัดติดกัน 3 อัน เข้ามายืนอยู่สุลต่านต้องถามว่าจะสูบบุหรี
 หรือไม่ เราพยักหน้าบุหรีก็มา พอเราหยิบขึ้นสุลต่านก็รับ
 เอาชุดมาส่งให้ กำลังเราจุดอยู่เขาก็หยิบของเขาพอเรา
 จุดแล้วก็ส่งให้คราวนี้พิณพาทย์เปลี่ยนเพลงแต่เขาไม่ได้
 บอกชื่อเราเรียกเขาเองว่าเพลงสูบบุหรี...เวลากินเหล้านี้
 ก็ตีพิณพาทย์ไม่ว่าน้ำชากาแฟหรือเหล้า ถ้าเรากินอะไร
 แกกินเหมือนกัน ธรรมเนียมเช่นนี้ใช้ว่าแต่ที่ยกไซ แล่น
 ตลอดไปจนกระทั่งเรสเดนต์แลผู้อื่นโดยมาก...ข้างผู้หญิง
 มีกินสิริแทนบุหรี แต่พวกสิริของชาววังนี้ไม่กองพลูมา
 ให้ปายปูนเอง ไบพลูตัดก้านอย่างยาว ๆ ให้มีไบอ่อน
 ติดอยู่ข้างเล็กน้อย แล้วช้อน ๆ กันให้ก้านตรงตัดให้เสมอกัน
 เป็นลำดับกัน ถ้าพลูมากนักก็ยกใช้ไบเล็กแซมข้างในให้ได้
 ไบที่ 3 หรือที่ มีหมากดิบอ่อน ๆ ผ่าทั้งเปลือกฝานบาง ๆ
 ใส่ในใส่พลูแล้วเอาพลูอีกไบหนึ่งห่อนอกพันทางขวาง
 หันหน้าไบออกแล้วเอาด้ายผูก ส่วนปูนนั้นเอาพลูขนาดเล็ก ๆ
 ที่มีไบอ่อนติดเรื่องน้อยหนึ่งทาปูนที่หน้าไบพลูแล้วจับเอา
 ข้างหลังออกเหมือนพลูจับเล็ก ๆ รัดด้วยยานั้นห่อไบตอง
 แต่ละคำ ๆ โตะเท่าขนาดเทียนนมสาว เวลาที่กินก็ตัดทาง

ก้านพลู ก้านเข้าไปเคลอะคละอยู่ในปากแล้วกัดปูนตาม
แต่ใช้กัดข้างปลาย แรกกินเข้าไปดูคับปาก แต่เคี้ยว
ประเดี้ยวเดี้ยวก็ละลายหายหมด ควรจะเรียกว่ากินพลูแท้
เพราะมีหมากนิดเดียว พลูออกเปนกอง แต่ยานั้นที่ผู้ดี ๆ
ไม่เห็นเขาจุกกัน เอามาเซ็ดฟันแล้วก็ทิ้งเท่านั้น

(ชวากว่าสองเดือน : 168 - 170)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้การอธิบาย เมื่อจะทรงให้ความ
กระจ่างอย่างใดอย่างหนึ่ง โดยทรงนำรายละเอียดของสิ่งนั้น ๆ หรือกรรมวิธี ขั้นตอนต่าง ๆ มา
อธิบายไว้ เพื่อให้เข้าใจถึงสิ่งที่พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ที่จะกล่าวถึง โดยมุ่งที่จะเสนอ
เนื้อหามากกว่าอารมณ์ หรือจินตนาการ เนื้อหาดังกล่าวจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจชัดเจน สามารถ
ตอบคำถาม ข้อสงสัยให้กระจ่างชัด และสามารถตัดสินใจหรือตกลงใจได้ว่า สิ่งนั้น ๆ คืออะไร
กระบวนการนั้น ๆ มีขั้นตอนอย่างไร คล้ายคลึงหรือแตกต่างกับอีกสิ่งหนึ่งอย่างไร อธิบาย
โวหารจึงมีความสำคัญมากในการที่จะทำให้อ่านได้เห็นตามกับผู้เขียนเห็น และเกิด
ความเข้าใจอย่างชัดเจนเช่นเดียวกับที่ผู้เขียนเข้าใจ

2.2.2 บรรยายโวหาร

พระยาอุปกิตศิลปสาร (2533 : 338) กล่าวถึง บรรยายโวหารว่า บรรยาย
โวหารแปลว่า สำนวนที่อธิบายเรื่องราวโดยถี่ถ้วน หมายถึงสำนวนที่เล่าเรื่องยืดยาว ตาม
ความรู้ของผู้แต่ง ตรงข้ามกับสำนวนชนิดที่ว่า บันทึทซึ่งแปลว่าย่อ และสำนวนที่แต่งเป็น
บรรยายโวหารนั้น มีประเภทดังนี้

1. การเล่าเรื่องราวต่าง ๆ เช่น เล่านิทานซึ่งเล่ากันต่อ ๆ มา เช่น
เรื่องศรีธนญชัย หรือเรื่องนิทานอีสป เป็นต้น
2. ประวัติต่าง ๆ เช่น พระราชประวัติ ประวัติบุคคล ประวัติวัตถุ
ประวัติสถานที่ และพระราชพงศาวดาร เป็นต้น
3. ตำนานต่าง ๆ ซึ่งได้แก่ประวัติแกมนิทาน เช่น ตำนานพระแก้ว
มรกต เป็นต้น
4. รายงานหรือจดหมายเหตุที่เล่าถึงการเดินทาง การตรวจสอบสถานที่
หรือกิจการอื่น ๆ (รายงาน หมายถึง ข้อความที่เสนอผู้ใหญ่เหนือตน แต่

จดหมายเหตุนั้น หมายถึง ข้อความที่เล่าเป็นส่วนตัว ตลอดจนจดหมายเหตุที่มี
ไปมาถึงกันที่เล่าเรื่องเช่นนี้)

ศักดิ์ศรี แย้มนัตตา (2524 : 295) เขียนเรื่อง สำนวนเรียงความ ในการใช้
ภาษา และได้กล่าวถึง ลักษณะบรรยายโวหาร หรือการใช้สำนวนบรรยายว่า

การเขียนอย่างตรงไปตรงมา มุ่งเข้าหาจุดสำคัญหรือ
สาระสำคัญของเรื่องทันที ส่วนประกอบหรือพลความ
ที่เป็นเกร็ดเป็นผลอยไม่จำเป็น ต้องตัดทิ้งให้หมด คงไว้
แต่เนื้อหาของเรื่องแท้ ๆ เท่านั้น ดูเผิน ๆ บรรยายโวหาร
เกือบจะเหมือนย่อความ แต่หาใช่ไม่ เพราะบรรยาย
โวหารนั้นเก็บสาระสำคัญหรือเนื้อหาทุกแง่ทุกมุม แต่
ย่อความเก็บเฉพาะแก่นของเรื่องเพียงประการเดียว

บรรยายโวหารใช้เขียนเรื่องประเภท

1. นิทานสำหรับเด็ก
2. บันทึกต่าง ๆ เช่น บันทึกการประชุม การเดินทาง
การท่องเที่ยว บันทึกข่าว ฯลฯ
3. บทความประจำคอลัมน์ต่าง ๆ ในหนังสือพิมพ์
4. อธิบายชื่อในสารานุกรม
5. รายงานต่าง ๆ เช่น รายงานประจำภาคเรียน
รายงาน วิจัย ฯลฯ
6. ตำราและวิทยานิพนธ์
7. บทวิจารณ์ต่าง ๆ เช่น บทวิจารณ์หนังสือพิมพ์
ภาพยนตร์ ละคร ฯลฯ

ฯลฯ

ปรีชา ช้างขวัญยืน (2529 : 428) กล่าวถึงจุดมุ่งหมายของการเล่าเรื่องราว
โดยการบรรยายว่า เพื่อให้รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องใดเรื่องหนึ่ง จะเป็นความคิด เหตุการณ์
หรือชีวประวัติของบุคคลก็ได้ การให้รายละเอียดก็เพื่อให้ผู้อ่านมีข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนั้น วิธีการ
บรรยายจึงเป็นพื้นฐานในการเล่าเรื่องทุกแบบ และแทรกอยู่ในเรื่องแทบทุกชนิด เป็นวิธีการ
เสนอความคิดอย่างตรงไปตรงมาที่สุด แต่ก็ต้องมีระเบียบ การบรรยายเป็นการพูดถึงสภาพ

ของสิ่งที่บรรยายอย่างตรงไปตรงมา เพื่อให้รู้จักสิ่งนั้นทุกแง่มุมโดยไม่เอาตัวเข้าไปเกี่ยวข้อง หรือเข้าไปเกี่ยวข้องน้อยที่สุด

สรุปได้ว่า บรรยายโวหาร เป็นการเล่าเรื่องราวที่เป็นสาระสำคัญ เกี่ยวกับ เหตุการณ์ ประสบการณ์ ข้อเท็จจริง รวมทั้งความคิดเห็นอย่างละเอียด และตรงไปตรงมา เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจสิ่งที่ผู้เขียนกล่าวถึงซึ่งแตกต่างจากอธิบายโวหารในแง่ที่ว่าอธิบายโวหารนั้น มักเป็นการตอบปัญหาข้อสงสัยในประเด็นต่าง ๆ อาจมีการตั้งคำถามแทรกไว้ในการอธิบาย ด้วย

ในการเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามที่พระองค์บันทึกไว้นั้น พระองค์ทรงใช้บรรยายโวหารในการเล่าเรื่องราวอย่างละเอียดคือ

2.2.2.1 บรรยายสถานที่ พระองค์จะทรงให้รายละเอียดในด้านต่าง ๆ เกี่ยวกับสถานที่ที่พระองค์เสด็จฯ ดังนี้

2.2.2.1.1 ภูมิประเทศ มักจะเป็นรายละเอียดของสภาพแวดล้อม ทางธรรมชาติระหว่างเส้นทางเสด็จพระราชดำเนิน การบรรยายลักษณะนี้พบมากที่สุดคราว เสด็จประพาสไทรโยค เช่น เขาถ้ำผี

ตามฝั่งน้ำที่แผ่นดินริมเขา มีน้ำขึ้นขึ้นไป
 สัก 1 คอก บ้าง 2 คอกบ้าง จะขึ้นขึ้นไปหรือจะ
 ขึ้นลงมากก็ไม่ทราบค้ำยลงไปมีน้ำ แต่ที่ห่าง ๆ เขา
 เป็นตลิ่งแห้งที่เดียว พบน้ำพุอีกแห่งข้างขวา มี
 เขาเดียวกัน สูงพ้นน้ำประมาณสัก 4 คอก ไหลแรง
 กว้าน้ำพุเล็ก ๆ ทั้งปวงที่พ้นมาแล้ว มีศิลาจำเพาะ
 ที่จะนั่งอาบคนเดียวได้ ศิลาก้อนหนึ่งที่รับน้ำเป็น
 น้ำรดตกเกือบจะเต็มหน้าศิลา ถ้านั่งตรงที่สำหรับ
 นั่งอาบมีต้นตะไคร้บังแดดอยู่หน้า

(ไทรโยค : 131 - 132)

ที่ถ้ำตาหยก

...ปากถ้ำประมาณสูงสัก 2 เท่าตัวหลวงอุดมเห็นจะสัก

6 ศอก หรือ 6 ศอกคืบ ลึกเข้าไปสัก 8 ศอก หรือ 10 ศอก
 โดยยาวตลอดปากถ้ำสัก 4 วา เป็นศิลาริมตลิ่ง มีก้อนศิลา
 เป็นพื้นสูงพื้นน้ำขึ้นไปสัก 8 ศอก ข้างบนก็เป็นเพิงก้อนศิลา
 เหมือนกัน

(ไทรโยค : 168)

ระหว่างเสด็จพระราชดำเนินไปป่ายากมุนเตง

...เลี้ยวออกไปเข้าซอกเกาะซึ่งแลเห็นเป็นเหมือนคลองเข้าไป
 ในนั้นเป็นที่กว้างมีเกาะล้อมรอบไม่เห็นทะเล และเห็นกุงชิงซัง
 อยู่ข้างหลังวิวงามนัก ...เมื่อจวนจะออกช่องอีกช่องหนึ่งมีเกาะ
 2 เกาะเหมือนกับก่อกเล่นที่ช่องจะออกนั้นแลดูเหมือนจะพอจุ
 ลำเรือ แต่ครั้งเมื่อเรือเลี้ยวเข้าไปใกล้เห็นเป็นช่องใหญ่ ดีแต่ที่
 น้ำลึกไปไหนไปได้ สมกับคำที่กล่าวว่าคุณอย่างยังมีช่องที่แยก
 ไปได้หลายทางพลอนไปถ้าไม่มีคนนำแล้วหลงได้ เรือเดินซิด ๆ
 เขา ห่างเพียง 3 วา 4 วาก็มี เขาเป็นอย่างหินปูนที่แลเห็นศิลาก็มี
 แต่เป็นต้นไม้เขียวไปโดยมาก

(แหลมมลายู ล.1 :210 - 211)

ทางไปบุโรพุทโธ

เมื่อถึงที่นั่นเลี้ยวไปข้างขวามืออีกตักทองทุ่ง ถนนผ่านไปใน
 กลางทุ่ง ถนนก็กว้างใหญ่แต่ดูช่างว่างแรงแรงเสียจริง ๆ ทางที่ทำให้
 สำหรับให้รถไปกลางเกวียนเดิรสองข้าง ทางเกวียนก็เป็นร่องตึกว่า
 ในป่าสักชนิดหนึ่ง ทางก็ลุ่ม ๆ ดอน ๆ ไปกับดินเฉย ๆ ม้าลากไม่ใคร่
 จะไหว จะแลเห็นหินสักก้อนหนึ่งก็ไม่มี ต้นไม้สองข้างทางเหลือแต่
 กระโปรงเปล่าจะหาเปนสักต้นก็ไม่มี น้ำก็ไม่ไ้รด เปนแต่บางแห่ง
 เปิดให้น้ำไหลอาบมาบนถนนบางแห่งที่รถก็จนโซกจนโคลนกระเด็น
 เปื้อนไปทั้งนั้น

(ชวาคั้งหลัง : 71)

การบรรยายภูมิประเทศระหว่างทางเสด็จพระราชดำเนินของพระองค์นั้น มัก
 จะทรงเริ่มบรรยายจากสิ่งที่ทอดพระเนตรเห็นเป็นอันดับแรกก่อน แล้วจึงบรรยายในส่วนอื่น ๆ

ต่อไป กล่าวคือ ทรงบรรยายจากสิ่งใกล้ตัวไปหาไกลตัวตามระยะทาง เช่น ทรงบรรยายจากปากถ้ำเข้าไปในถ้ำ, จากริมฝั่งน้ำขึ้นไปบนฝั่ง, จากเส้นทางที่กำลังเสด็จอยู่ไปถึงข้างทาง และจากดินเขาขึ้นไปตามทาง

2.2.2.1.2 สภาพบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า - เจ้าอยู่หัวทรงบรรยายสภาพบ้านเมืองในต่างประเทศไว้ชัดเจน โดยเฉพาะอย่างยิ่งบ้านเรือนต่าง ๆ ในเมืองชวา เช่น บ้านของชนชาติต่าง ๆ บนเกาะบังกา

...มีบ้านจีนโต ๆ หลายบ้านที่ใหญ่กว่าเพื่อนนั้นกับปิดัน ฤาปลัดจีน แต่เสียใจที่เรือนไม่เป็นอย่างจีนเลย เปน เรือนชั้นเดียวเปิดโถงตลอด ตั้งโต๊ะเก้าอี้ แลต้องเข้าใจว่า บรรดาโต๊ะในที่นี้กลมโดยมาก เก้าอี้โล่โดยมาก เครื่องแต่ง ที่ทำให้เห็นว่าบ้านเจ้านั้น มีแต่เหรียญกับกระดาษ ตัวหนังสือปิด กับสิงห์โตที่เว้นไม่ได้ คือสิงห์โตผอม ๆ หลังโกง ๆ ก่อด้วยอิฐถือปูนบ้านละ 2 ตัว เรือนใหญ่สิงห์โต ก็ใหญ่ขึ้นเรือนเล็กก็เล็กลง

(ชวากว่าสองเดือน : 30)

...ทางที่จะขึ้นไปที่อยู่พวกฝรั่ง... เรือนไม่มีใครมีหลังโต เหมือนของจีนแต่เดี่ยว ๆ เปิดนำโถงเหมือนกัน... ที่สูงกว่า พื้นดินอย่างยิ่งเพียง 2 ศอก คืบเดียว โดยมากมีต้นไม้ บ้านเล็ก ๆ น้อย ๆ ยืนอยู่ที่ถนนแลเห็นตลอดทั้งเรือน มี บ้านใหญ่ ๆ อยู่ 2 - 3 บ้าน คือบ้านเจ้าเมือง บ้านยกربتร เปนต้น

(ชวากว่าสองเดือน : 30 - 31)

บ้านชาวเมืองกาอุด

...เรือนอย่างสุنداแท้ คือหลังคาเดี่ยวสูงจั่วโย้อออกไปข้างนำ เพราะใช้อกไก่อยาว บั้มลมใช้ไม้แก่นเล็ก ๆ ไขว้กันเหมือนเขาควาย ฝาแผงไม่มีหน้าต่างมีแต่ประตูช่องเดียว ในนั้นกั้นด้าน หุ้มกลองสองข้างเปนห้องนอนประตูที่จะเข้าไปมีม่านผูกอย่าง เรือนฝรั่ง... ที่นอนนั้นใช้กว้างเปนสี่ศอก สี่เหลี่ยม พูกอยู่ข้างล่าง

ปูเสื่อ ข้างบนมีหมอนหนุนหัวหมอนข้าง ห้องกลางตั้งแม่เตาไฟ
 ปักเส้าขึ้นมาแต่พื้นดิน ตัวเตาใช้ก่อเป็นสองช่องมีหวด สำหรับ
 นั่งเข้าตั้งอยู่บนนั้น ตรงเตาไฟเข้ามาแขวนกฤษแลมีดต่าง ๆ มี
 หิ้งสำหรับแขวนเสื้อผ้า พื้นใช้ไม้ลำเป็นตงปูฟากมีเพดานใช้ไม้
 ลำเปิดช่องกระไดตรงเตาไฟ มีกระไดพาดไว้ บรรดาเข้าของ
 อันใดที่มี ตั้งแต่ผ้าถุงหม่มจนถึงเข้าสารผักปลาอยู่บนหลังค้ำทั้งสิ้น

(ชวากว่าสองเดือน : 103 - 104)

สภาพเมืองกตริ

ในเมืองกตรินี้ปันเป็น 4 ส่วน ฟากตะวันออกที่ไฮเตล
 ตั้งอยู่ ข้างเหนือเป็นเมืองฝรั่ง มีเรือนแลไฮเตลปลูกอยู่
 ริมแม่น้ำบนที่ซึ่งถมดินสูงลงไป ข้างใต้ตอนกลางพวกชาว
 อยู่ มีอาลูนอาลูนวัดแลบ้านริยนต์ และกาภูติแต่อาลูน ๆ
 ข้างฝ่ายตะวันออกนี้ตั้งแต่สุบายามาใช้ปลูกหญ้าเหมือน
 ที่การุต บ้านเรือนคนมีเรือแลปลูกต้นไม้ เรือนเข้าไปหายอยู่
 ข้างใน เหมือนเช่นไซโล แต่เร็วกว่าไซโลมาก ต่อลงไปปลาย
 ข้างใต้เป็นหมู่เมืองจีนมีตึกรามใหญ่ ๆ แต่ไม่สู้ยาวนัก มีตพาน
 ยาวข้ามแม่น้ำไปฝั่งตะวันตก ถึงป้อมที่ป้อมนั้นสี่เหลี่ยมมีป้อม
 มุมกลมแต่เล็ก ๆ ทำขึ้นเมื่อครั้งขบถที่เมืองยกยา เดียวนี้ทำ
 หลังคาบรรจบกำแพงป้อมเจาะเป็นหน้าต่าง ใช้เป็นออฟฟิศ
 เรลิตเดนต์ไม้โตใหญ่อันใด... ไปตามถนนบ้านผู้เรือนคนน้อย
 เป็นแต่ชาวชวาโดยมาก ตึกฝรั่งก็มีหลังเล็ก ๆ ทั้งร้างเสีย
 หลายหลังเพราะเกิดไข้มาราเรียขึ้นเมื่อ 2 - 3 ปีนี้

(ชวากว่าสองเดือน : 353)

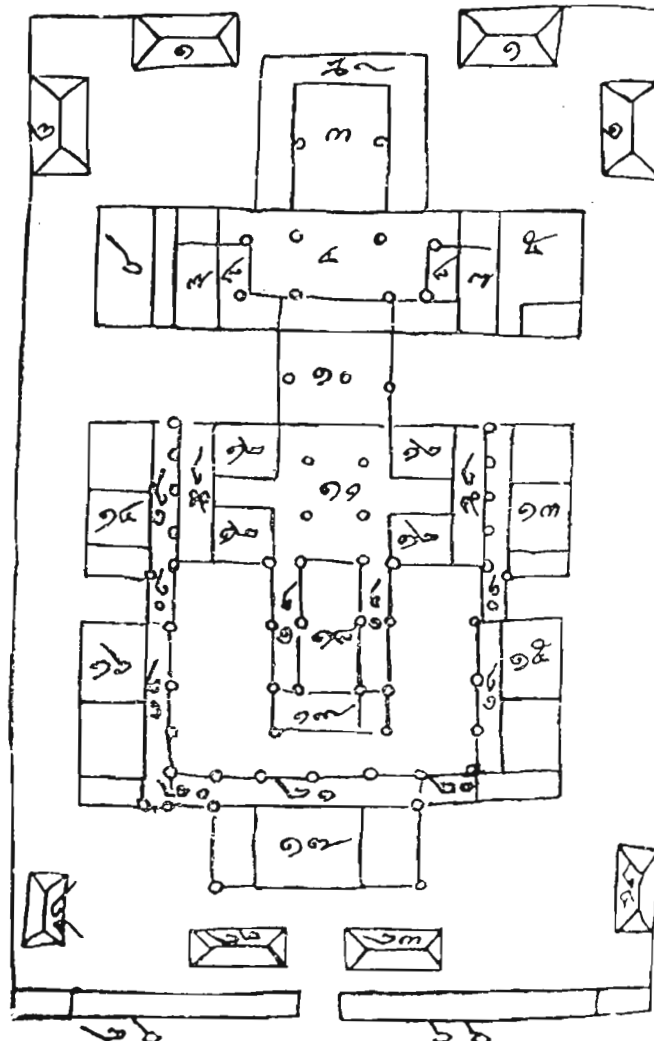
ในการบรรยายบ้านเรือนนั้นพระองค์ทรงบรรยายลักษณะเด่นของบ้านแต่ละชนชาติ
 ที่แตกต่างกันแสดงเอกลักษณ์เฉพาะตัว และทรงเปรียบเทียบข้อแตกต่างของบ้านแต่ละ
 ชนชาติด้วย พระองค์ทรงบรรยายจากสภาพตัวบ้านที่ทอดพระเนตรเห็นเป็นอันดับแรก แล้ว
 จึงกล่าวถึงเครื่องเรือนที่ใช้อยู่ภายในที่เปลี่ยนแปลงไปตามกลุ่มชน บางเมืองพระองค์ทรง
 กล่าวถึงการวางผังเมือง จัดแบ่งเขตตามเชื้อชาติ ทรงบรรยายให้ทราบถึงที่ตั้งของสถานที่
 ต่าง ๆ จากประสบการณ์ที่พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็น

2.2.2.1.3 พลับพลา พระองค์ทรงบรรยายพลับพลาต่าง ๆ ที่เตรียมไว้รับเสด็จเริ่มตั้งแต่ที่ตั้งพลับพลา สภาพรูปร่างของพลับพลาซึ่งส่วนมากการบรรยายพลับพลามักจะทรงวาดภาพเป็นแผนผังแสดงเค้าโครง และห้องต่าง ๆ ภายในพลับพลาไว้ประกอบกับคำบรรยาย เช่น พลับพลาที่เมืองตะกั่วป่า ทรงบรรยายว่า

...ที่ฝั่งตรงตั้งพลับพลาเป็นห้องคู้ง ดินพังลงไปเป็นหาดกว้างต้องทำสะพานยาวแล้วคาดปะรำผ้าขาวตั้งแต่ปลายสะพานขึ้นมาถึงพลับพลา...อาคารที่ทำพลับพลาเป็นแบบเดียวกับเมืองพังงา แต่ลักษณะนั้นคล้ายกันกับเมืองกาญจนดิฐ เป็นแต่สเกลใหญ่กว่า...เครื่องตกแต่งที่ห้องพระโรงที่โต๊ะ เก้าอี้ปิดทองฝรั่งเศสแต่รูปภาพเอาไปติดที่คอสองทุกเสา ที่ห้องกินข้าวมีโต๊ะยาวเก้าอี้รอบ ที่ห้องนอนมีเตียงเหล็กมุ้งแพร...

(แหลมมลายู ล.1 : 105 - 110)

แผนผังพลับพลาเมืองตะกั่วป่า ที่พระองค์ทรงบันทึกไว้

1. เป็นโรงโถง 3 ห้อง
2. เป็นโรง 4 ห้อง มีฝาห้องหัวห้องท้าย
3. ห้องท้องพระโรงมุขโถงปะรำรอบ
4. ห้องพระโรงฝาหุ้มผ้าเขียว
5. ห้องเลี้ยงเจ้านาย
6. ห้องเจ้านายอยู่
7. ยกพื้นผาคัน
8. ห้องมหาดเล็ก
9. ห้องเจ้าผอบ
10. ทางเดินโถง
11. ห้องกินข้าว
12. ห้องข้างใน
13. เรือนแม่เล็กแต่แม่กลางอยู่
14. เรือนเจ้าสาย
15. - 16 เรือนเปล่า
17. เรือนแม่กลางแต่ไม่อยู่แม่เล็กไปอยู่
18. ห้องนอน
19. ห้องน้ำ
20. ชานไม่มีหลังคา
21. เฉลียงโถง
22. ครัว
- 23 - 24 เรือนโขน
25. ปะรำ
26. เฝิงพล ด้านหน้า และข้างก็มี แต่ไม่มีที่จะเขียน

(แหลมมลายู ล. 1 : 107)

พระองค์ทรงสนพระทัยเรื่องพลับพลามากจะเห็นได้จากการทรงบรรยายถึงพลับปลาที่ประทับอย่างละเอียด ทั้งยังทรงนำมาเปรียบเทียบกับพลับปลาอื่น ๆ ที่เคยประทับมาแล้ว ทั้งนี้เพราะพระองค์ทรงเห็นความตั้งใจของข้าราชการและผู้รับผิดชอบ ในการสร้างและตกแต่งพลับปลาอย่างประณีตงดงาม แม้จะประทับอยู่ชั่วคราวก็ตาม มีบางครั้งที่พระองค์พระราชทานพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ซึ่งอาจจะเป็เงิน ข้าวของเครื่องใช้ เสื้อผ้าแพรพรรณแก่ผู้มีส่วนรับผิดชอบ ในการสร้างพลับปลา การกล่าวถึงพลับปลาอย่างละเอียดนี้แสดงให้เห็นว่า พระองค์ทรงเข้า

พระทัยถึงความตั้งใจ และความจงรักภักดีในการสร้างพลับพลาถวายเป็นที่ประทับในท้องถิ่นต่าง ๆ

2.2.2.1.4 สถานที่ประเภทอื่น ๆ สถานที่ที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินในต่างประเทศซึ่งมีลักษณะแตกต่างจากที่พบหรือมีอยู่ในประเทศไทย หรือต่างจากที่พระองค์ทรงเคยพบมาก่อนก็จะบรรยายไว้ เช่น

โรงละครแขก ในระพงลำ

...โรงที่ทำดูประเภทเดียวกันกับจิว แต่ที่ฉากทำ
อย่างบังสาววันที่เห็นที่เมืองไทร

(แหลมมลายู ล.2 : 178)

คุกเมืองปัตเตเวีย

...คุกเก่าที่ติดต่อกันไปนั้นเปนหลังยาว ๆ เรียงกันเข้าไป
กันฝา ตั้งฝาผนังตามแม่อกไกโดยรี มีที่แจ่งกำแพงกันกลาง
เป็นส่วน ๆ มีเว็จและที่อาบน้ำ

(ชวากว่าสองเดือน : 50)

เรือนพยาบาลพลเรือนเมืองปัตเตเวีย

...ใช้เสาเหล็กเล็ก ๆ หลังคามุงกระเบื้องแต่ใช้ฝา
กระแซงอ่อน ถ้าเก่าหรือมีโรคประจวบมีรื้อฝานั้นออก
เผาเสียทีเดียว บรรดาโรงพยาบาลที่ทำใหม่ทำท่อ
กว้างขวาง เท้าแผ่นกระเบื้องนำวุ้นพื้นพล่งไปหา
ปากท่อเพื่อจะได้ล้างได้เสมอ

(ชวากว่าสองเดือน : 50 - 51)

2.2.2.2 บรรยายการเดินทาง แบ่งเป็นหัวข้อต่าง ๆ ดังนี้

2.2.2.2.1 ยานพาหนะในการเดินทาง ครั้งที่พระองค์เสด็จพระราช
ดำเนินไปเมืองปอดเวล ทรงเดินทางโดยรถไฟ และทรงบรรยายรถไฟขบวนนี้ไว้ว่า

...รถไฟเป็นอย่างขนาดเมตเตเกช ดูเล็กกว่าที่เคย
เห็นมาก รถพ่วง 4 รถ รถที่ 1 กับที่ 2 ติดกันในรถ

เดียวมีห้องกันกลางเป็นตอนข้างที่ 1 นั้ง 8 เก้าอี้
ใช้เก้าอี้ยาวตามฝารถแต่มีพนักเป็นช่อง ๆ ข้างละ 4
ที่ ชั้นที่ 2 ก็เหมือนกันแปลกแต่ที่ 1 เก้าอี้หุ้มหนัง
ที่ 2 เป็นเก้าอี้ไม้เปล้า ๆ นอกนั้นเป็นชั้นที่ 2 กับที่ 3
และที่ 3 ล้วน

(แหลมมลายู ล.2 : 73)

ยานพาหนะอีกประเภทหนึ่งที่ทรงบรรยายไว้คือ เลื่อน

...เลื่อนนี้เขาทำให้ลากช้าว แต่ใช้คนขี่บ้าง คราวนี้
เขาทำแก้ไขเพิ่มเติม ติดพนักปีกเสาคาดปะรำผ้าสี
ต่าง ๆ เอาเก้าอี้นอนหวายตั้งข้างใน

(แหลมมลายู ล.1 : 197)

นอกเหนือจากยานพาหนะที่มนุษย์เป็นผู้ประดิษฐ์ขึ้นมาแล้วนั้น ยังมีพาหนะที่เป็นสัตว์รวมอยู่
ด้วยคือ ช้าง

...ช้างที่นั่งเป็นช้างพระยานครชื่อพังเล็บดำ ฝีเท้า
เร็วได้โมงละร้อยกว่า ยิ่งเดินเร็วหลังยิ่งดี ผูกเกาะ
อย่างแขก สัปคับต่อเหมือนถัง หลังคาเป็นเพดาน
ผ้าใบของพระยาระนองสบายไม่โคลงเหมือนสัปคับไทย

(แหลมมลายู ล.1 : 38)

2.2.2.2.2 เส้นทางในการเดินทาง นอกจากจะบรรยายถึงสภาพ
ภูมิประเทศ สภาพธรรมชาติ แล้วยังทรงบรรยายการเดินทางในเส้นทางเหล่านั้นไว้ด้วย เช่น

...ถึงแก่งสารวัต เฉพาะอยู่ตรงหัวเลี้ยวเป็นข้อศอก
ที่ฝั่งข้างท้องคู้ง ช้ายมือเป็นดินยื่นออกมาจากฝั่งมี
ต้นตะไคร่น้ำ ต่อกออกมาเป็นหินดาซราบเสมอพอพื้นน้ำ
แล้วมีก้อนหินอยู่ในน้ำ ขวางมาตามแม่น้ำอีกเป็นเทือก
กันที่สูงพื้นน้ำ 3 ก้อน... ในระหว่างหินก้อนนั้นกับฝั่ง
ห่างกันประมาณ 5 ศอก 6 ศอก เฉพาะลำเรือขึ้นมา
เมื่อเรือเราขึ้นมานั้นต้องโยงเชือกไว้ที่หัวเรือให้คนจุด
เส้นหนึ่งแล้วสาวพวนขึ้นมามีคนลงยืนในน้ำ คอย

ประคองเรือเมื่อเรือเข้ามาถึงระหว่างช่องแก่งนั้น
 แก่งข้างขวามีระดับตะไคร่น้ำ หินข้างซ้ายมีขี้เกี๋ยบ
 จะครู่กับฝั่งข้างเรือที่เดียว ติดจะตูปิก พอมาถึงกลางลำ
 จุดข้างหัวเรือเบนเข้าตลิ่งไปหน่อยหนึ่ง ทำเรือเกือบ
 จะพัดหิน สาวข้างซ้ายมาเรือมาหน่อยหนึ่ง พอให้พ้น
 หินข้างหลัง หน้าเรือจะไปพัดข้างหน้า

(ไตรโยค : 114 - 115)

2.2.2.3 บรรยายการแต่งกาย พระองค์ทรงบรรยายการแต่งกายของ
 ข้าราชการสำนัก หรือข้าราชการของต่างประเทศอย่างละเอียด เพราะจากการแต่งกายสามารถ
 ระบุได้ว่าบุคคลผู้นั้นอยู่ในสถานะอะไร เช่น

...สุดด้านแต่งตัว แต่งอย่างทหารปืนใหญ่อังกฤษตรง ๆ
 แต่หมวกเป็นอย่างแขก ตพายกระบี่ประดับเพชรพลอย ใช้
 สร้อยคอไม่มีสายตพาน ตาอาวใใส่เสื้อติดแถบทองอย่างเก่า
 ใส่สายสร้อยสองสายมีี่เก่าเพชรที่หน้า... อีกคนหนึ่งที่นั่ง
 ข้างเรา ใส่เสื้อดำคุมสองแถวเกลี้ยง ๆ ใส่สายตพายเหลือง
 ถามดูได้ความว่าเป็นเจ้าชั้นที่สอง ยูนิฟอมเจ้าอย่างเก่าเหมือนกัน

(ชวากว่าสองเดือน : 25)

2.2.2.4 บรรยายการต้อนรับ การเสด็จพระราชดำเนินเยือนต่างประเทศ
 เป็นการเสด็จอย่างเป็นทางการ เมืองต่าง ๆ จึงจัดพิธีรับเสด็จเป็นทางการเต็มรูปแบบ พระองค์
 ทรงบันทึกรายละเอียดของการต้อนรับไว้ เช่น ที่เมืองยโฮ

...เดิรขึ้นบกมีคนถือหอก 2 คู่ ถือกระบอง 2 คู่ อะไรก็
 ไม่รู้รูปเปนโบโพด้ามยาวปอน่าทีเดียว เครื่องแหเหล่านี้
 ด้ามเงินคอกาไหลทอง ข้างหลังมีคนแบกตาคู่ 1 ไปที่
 ห้องพระโรงยี่นที่นำโรน พวกเกณท์แห่นั้นยี่น 2 แถว
 อย่างตำรวจเจ้าแลขุนนางยี่นข้างนำ คนหนุ่มที่ลงไปรับ
 เปนผู้ขานบาณูชีเสียงดังเหมือนขานเป็ยหวัด เราจับมือ
 เสมอชั้นดาโต๊ะผู้ใหญ่ ๆ มีประมาณสัก 30 คน มีฝรั่ง
 หลายคน ยูนิฟอมนั้นต่าง ๆ กันมีติดตราโดยมาก

(ชวากว่าสองเดือน : 23)

2.2.2.5 บรรยายสัตว์และพืช สัตว์และพืชที่พระองค์ทรงบรรยายไว้ใน พระราชนิพนธ์นี้เป็นสัตว์และพืชที่ยังไม่ทรงรู้จัก หรือยังไม่ทรงแน่พระทัย หรือมีขนาดที่ไม่ปกติ เช่น

ดอกหนามแดง

...เสด็จมายประทับทานดอกไม้มาอย่างหนึ่ง กลิ่นเหมือน ดอกพุด เป็นช่อ ๆ คล้ายดอกเทียนกิ่ง สีเหลืองเจือเขียว ใบขนาดกลางเรียกดอกหนามแดง

(ไตรโยค : 73)

ต้นขัณฑสกร

...ที่หลังพลับพลามีต้นไม้ใหญ่ต้น 1 เขาว่าเป็นต้น ขัณฑสกร มีน้ำตาลออกตามต้น กำลังมีดอกแลดู ข้างล่างเหมือนประดู่ แต่ครั้นเก็บลงมาดูคล้ายดอก ประยงค์ แต่โตกว่าดอกบานกลีบแข็งเป็น 2 กลีบ แต่ สีเหลืองเหมือนประดู่ ใบใหญ่ขนาดสายหยุด

(แหลมมลายู ล. 1 : 152)

ปลาอิฐ

...คุณสุวรรณค์เอาปลามาให้ดู ว่าไปลงวนที่วังสดึง ได้ปลาอิฐตัวหนึ่ง วัดดูยาว 3 ศอกกว้างศอกหนึ่ง เป็นปลาหนังหนาไม่มีเกล็ด เป็นปลาใหญ่ในแม่น้ำนี้

(ไตรโยค : 116)

ทั้งสัตว์และพืชที่ทรงบรรยายไว้นั้น พระองค์ทรงแสดงรูปร่าง ลักษณะ สีสันของสิ่งที่จะบรรยาย โดยเปรียบเทียบให้เห็นภาพและขนาดที่ชัดเจน หรือจะทรงบอกขนาดที่เป็นหน่วยวัดที่แน่นอน ไว้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้บรรยายโวหารมากที่สุดในบรรดา โวหารทั้ง 3 ประเภท เพื่อเล่าเรื่องราวตามที่พระองค์ทรงพบในแต่ละวัน ในแต่ละสถานที่ที่ เสด็จพระราชดำเนิน การบรรยายนั้นเป็นไปอย่างชัดเจน เนื่องจาก พระองค์ทรงสังเกต

รายละเอียดของสิ่งรอบข้างว่ามีลักษณะเช่นไร และทรงบรรยายอย่างถี่ถ้วน ผู้อ่านพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันเหล่านี้ จึงสามารถเข้าใจเหตุการณ์ต่าง ๆ ได้แม้ว่าจะไม่ได้ร่วมอยู่ในเหตุการณ์ขณะนั้นก็ตาม

2.2.3 พรรณนาโวหาร

พระยาอุปทิศศิลปสาร (2533 : 339 - 340) กล่าวถึงพรรณนาโวหารว่ามักจะอยู่ในข้อความดังนี้

- ก. ยอพระเกียรติ คือพรรณนายกย่องเกียรติคุณต่าง ๆ
 - ข. ภูมิประเทศ
 - ค. ความคิดต่าง ๆ เช่น รำพันถึงความรัก ความโศกเศร้า ความว่าเหวใจ ความแค้นใจ ความพยายาม ฯลฯ
- การแต่งพรรณนาโวหารนี้มีความมุ่งหมายอยู่ 2 อย่างคือ
- ก. อยากให้ผู้อ่านผู้ฟังเข้าใจข้อที่รำพันนั้นให้ชัดเจน เพื่อช่วยให้เข้าใจเรื่องราวซาบซึ้งยิ่งขึ้น
 - ข. เพื่อเล่นสำนวนให้เพราะพริ้ง เพื่อให้ผู้อ่านผู้ฟังรู้สึกตื่นเต้นในเชิงประพันธ์

ศักดิ์ศรี แยมันตดา (2524 : 297) เขียนไว้ในหนังสือการใช้ภาษาว่า หลักของการเขียนพรรณนาโวหารก็คือ เขียนให้ซาบซึ้ง เขียนให้อ่านเพลิน และให้จับใจ เพราะฉะนั้นว่าโดยนัยนี้ การเขียนพรรณนาโวหารจึงต้องยึดยวาทว่าการเขียนบรรยายโวหาร ต้องมีความละเอียดลออมาก ต้องเล่นคำเล่นเสียง และความหมายถึงแม้จะมีใจความน้อย แต่ใจความนั้นก็จะต้องดีเด่น ไม่กระจัดกระจาย... ข้อสังเกตประการหนึ่งสำหรับพรรณนาโวหารก็คือ จะต้องมียุบมา ให้เห็นเด่นชัด และมีอุปมาบ่อย ๆ แม้จะอุปมาเปรียบเทียบเกินความจริงไปบ้าง ถ้าหากทำให้เกิดภาพพจน์ มีความงาม ความไพเราะทางภาษาแล้ว ก็ยังนับว่าใช้ได้

ประทีป วาทิกทินกร (2515 : 69) กล่าวถึงโวหารเชิงพรรณนาว่า เป็นโวหารที่ใช้ในการบรรยายเรื่องราวอย่างละเอียดและประณีต คือ นอกจากจะให้อ่านได้รู้แล้วยังเพิ่มเติมอารมณ์ และความรู้สึกให้อ่านเคลิบเคลิ้ม เกิดมโนภาพหรือจินตนาการอีกด้วย มักใช้พรรณนาสภาพ สถานที่ บุคคล และความรู้สึกต่าง ๆ

ปรีชา ช่างขวัญยืน (2525 : 8 - 74) ให้คำจำกัดความของพรรณนาโวหารว่า หมายถึง การที่ผู้เขียนถ่ายทอดสิ่งที่ตนสังเกต และความรู้สึกประทับใจในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ไปสู่ผู้อ่าน สิ่งที่ถ่ายทอดนี้ได้แก่อารมณ์ มโนภาพ ความรู้สึก เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึก หรือมโนภาพอย่างเดียวกับผู้เขียน

ผะอบ โปษะกฤษณะ (2537 : 49 - 54) กล่าวว่า โวหารในการเขียนพรรณนา ต้องเขียนด้วยความรู้สึกไม่ใช่เล่าเท่าที่เห็น การพรรณนาต้องใช้ศิลปะในการเขียนมาก

การพรรณนาในจดหมายเหตุรายวันส่วนมากเป็นการพรรณนาถึงสถานที่ที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินขณะนั้น มีทั้งที่ทรงพรรณนาตามความเป็นจริงของสภาพภูมิประเทศ และทรงพรรณนาตามความรู้สึกส่วนพระองค์ปนกันไป ในกรณีนี้พระองค์มักจะทรงยกข้อความจากวรรณคดีบางเรื่องมาประกอบการพรรณนา เช่น เมื่อพรรณนาบริเวณน้ำพุ ระหว่างทางเสด็จประพาสไทรโยค

...ต่อไปอีกกริมกับพุใหญ่คนละเหลี่ยม ซ่องน้ำตกสูงขึ้นไป
เกือบจะถึงครึ่งเขา มีศิลาที่กระหน่ำน้ำกระจายเป็นฝอย
สายน้ำโตงามลึกหน่อยหนึ่ง อาบได้สบาย มีอยู่อีกแห่งหนึ่ง
พอเลี้ยวแหลมเขานั้นหน่อยหนึ่ง พวกเราที่ไปในเรือตกใจหมด
ไม่รู้ว่าจะงามถึงเพียงนี้เลย คิดว่าพุที่ว่าเมื่อตะกี้ก็ดีอยู่บ้าง
แล้ว ครั้นมาเห็นตรงหน้าพุนี้เข้า กลับงามกว่ารูปที่เขียนไปเสีย
อีก ท่วงทีที่น้ำตกนั้นจะพรรณนายากนัก จอดเรือชมอยู่ตรง
หน้านั้นสักครู่หนึ่ง เห็นสมกับนิราศ ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธ-
ยอดฟ้าฯ ท่านทรงว่า

มาพลงทางแสนคิ่งหา นัยนาแลลับไพรสณฑ์

ยิ่งแดดลาร้อนร้อนทวนทน	จึงลุดลเข้าห้องไอยรรามย์
เป็นช่องชั้นเชิงผาศิลาลาด	รุกขชาติรินรอยสวดยสม
ไพจิตรพิศพรรณอยู่น่าชม	ลมพัดพากลิ่นสุมาลย์มา
มีท้อธารน้ำพุตุ้ตัน	ตลอดหลั่นไหลลงแต่ยอดผา
เป็นไปรงปล่องช่องชั้นบรรพตา	เห็นซาดังสายสุหร่ายริน
บ้างเป็นท่อแถวทางหว่างบรรพต	เลี้ยวลดไหลมาไม่รู้สิ้น
น้ำใสไหลออกศิขรินทร์	แสนถวิลถึงสวาทไม่คลายคดคลา

เกษมสุขขุสันต์สำราญเรียง	บรรเทงจิตพิศวงหรรษา
ชลอได้คิดจะใคร่ชลอมา	ให้เป็นที่ผาสุกทุกนางใน
คิดเคยเมื่อเคยไปสรงสนาน	สุคนธ์ธำพรสสดไส
อันหอมหวลอวลอบสูมาลัย	มาร่างไว้สูคนธกำจร
เจ้าเคยถวายภูษาสุธาสรง	อันบรรจงทิพรสเกสร
เคยไพบุลย์ด้วยตฤณนิกร	ที่นี้มากำจรอยู่เอกราช

(โทรโยค : 119 - 120)

บางคราวพระองค์ทรงนึกย้อนถึงบางข้อความจากวรรณคดีที่ทรงเห็นว่า พ้องกันกับบริเวณนี้ เช่น

...ถ้าคิดถึงถ้ำและพุเหล่านี้แล้วนึกถึงเรื่องอิเหนา พระพุทธ-
เลิศหล้าท่านทรงแต่งเรื่องอิเหนา เห็นจะได้ทอดพระเนตรเห็น
งามของแม่น้ำนี้ไปเป็นแน่ เข้าเคাঁกันมากมาย ด้วยเป็นน้ำพุและ
ลำธารถ้ำในป่า ท่วงที่ถ้ำก็มีมิติชิตชอบกล มีหลายแห่ง ถ้าจะทำ
เป็นถ้ำอย่างเช่นอิเหนา เห็นจะได้บ้าง ลำธารน้ำพุก็เหมือนกับ
บทที่ว่า

ครั้นถึงจึงลงในท้องธาร สรงสนานน้ำพุที่เงื่อมผา ย้อยหยัด
ดังสหัสธารา ไหลออกจากศิลาซ่าเห็น พร้อย ๆ ต้องกายตั้ง
สายฝน เมื่อไรณฤมิลจะมาเห็น จะแสนสุขทุกวันไม่วายเว้น
ลงเล่นชลธารสำราญใจ ไหนจะชมคนามัจฉาชาติ ล้วนประหลาด
ว้ายคล้าในน้ำใส แล้วจะเก็บกรวดแก้วแววไว้ จะเที่ยวไปประพาส
หาดทรายทอง

(โทรโยค : 156)

บริเวณบ่อน้ำร้อน จังหวัดระนอง

... ถ้าทำเอะอะเข้าร้อนมากขึ้น ควันพลุ่ง ๆ เหมือนน้ำต้ม
ตั้งอยู่ริมไฟเป็นไฟรุดบ่อย ๆ เหมือนน้ำตั้งอยู่บนไฟจวนจะ
เดือดพล่าน เขามือจุ่มต้องยกทันที เช่นกับน้ำร้อนที่ต้มเดือด

แล้ววกกลางจากเตา ลักครู่ 1 เป็นร้อนจริงแท้ตั้งแต่เห็นมาไม่มี
เหมือนเลย

(แหลงมลายู ล.1 : 82)

การพรรณนาในลักษณะนี้ จะเน้นความสมจริง เมื่อเปรียบเทียบกับเปรียบกับสิ่งที่มีอยู่
จริง อารมณ์ความรู้สึก และความประทับใจ หรือมโนภาพของผู้อ่าน จะเกิดจากประสบการณ์
จริงที่นำมาเปรียบเทียบในรายละเอียด

บริเวณจีปานะ ครั้งเสด็จประพาสชวากว่าสองเดือน

...ภูเขาล้วนแต่งามไปหมด ที่ลึกก็ลึกสุดตา ที่สูงก็สูงจน
เมฆหุ้ม เปนยอดเขาซับซ้อนกันไป

(ชวากว่าสองเดือน : 76)

ในการพรรณนา พระองค์ทรงถ่ายทอดสิ่งที่ทรงเห็นและทรงสังเกตประกอบกับ
ความรู้สึกส่วนพระองค์ รวมถึงความประทับใจไว้ในเนื้อความ โดยมากมีการเปรียบเทียบเพื่อ
คงความรู้สึกด้านผัสสะ อารมณ์ และมโนภาพในขณะนั้นไว้ ในลักษณะที่เป็นการพรรณนาโดย
ทรงยกบทร้อยกรองที่มีมาก่อน เป็นภาพเปรียบเทียบ จะเห็นว่า ทรงนำร้อยกรองนั้นมาเสริม
ร้อยแก้ว ทำให้ไม่ซ้ำซากและไม่น่าเบื่อ หรือไม่เกิดความรู้สึกแย้งว่าเป็นการพรรณนาเกินจริง
แต่ในการพรรณนาที่สามารถกล่าวรายละเอียดตามความเป็นจริงได้ ก็ทรงเขียนเพียงสั้น ๆ
แต่ชัดเจน ได้รายละเอียดและได้อารมณ์ ดังตัวอย่างที่ยกมาข้างต้น

นอกจากโวหารการเขียนทั้ง 3 ประเภทนี้แล้ว ยังมีลักษณะการใช้โวหารอีกประเภทที่
ปรากฏอยู่ในงานพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ คือ โวหารที่เรียกว่า อภิปรายโวหาร
ดังที่

ประทีป วาทิกทินกร (2514 : 75) กล่าวถึงโวหารเชิงอภิปรายว่า เป็นโวหารที่ใช้
แสดงความคิดซึ่งอาจจะถูกหรือผิดก็ได้ เพื่อโน้มน้าวจิตใจผู้อ่านให้คล้อยตามความคิดเห็น
นั้น ๆ มักใช้ในการสั่งสอนชักจูงใจ

มะอบ โปษะกฤษณะ (2537 : 54) กล่าวว่าโวหารการเขียนเชิงอภิปรายต้องเขียนให้
ผู้อ่านเข้าใจ และเชื่อด้วยเหตุผล

ส่วนปรีชา ชว้างขวัญยืน (2525 : 74) ใช้คำว่า วิพากย์โวหาร แทน อภิปรายโวหาร แต่ได้ให้ความหมายไว้ในทำนองเดียวกันกับข้างต้นว่า หมายถึงการเขียนเพื่อพิสูจน์ หรือ ยืนยันว่าสิ่งที่เราต้องการสรุปเป็นสิ่งที่ถูกต้องเป็นจริง น่าเชื่อถือ

ในงานพระราชนิพนธ์ชุดนี้มีลักษณะการใช้อภิปรายโวหารอยู่ด้วย ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า น่าจะได้นำมากล่าวถึง แม้จะมีอยู่น้อยดังตัวอย่างต่อไปนี้

...ถามกันด้วยเรื่องป็นหยา เขาว่าเมืองกูเรป็นนั้นคือกูรวาน
อยู่ในแขวงเมตวน เมืองดาหา อยู่ในแขวงกตีร์ เมืองกาหลัง
คือซิงกาลา เมืองสิงหัดสำหรับ คือสิงคัตสรี่ ฟังเล่าเรื่องราวดู
เปนนีหนาใหญ่มาก

(ชวากว่าสองเดือน : 12)

พระองค์ทรงใช้วิธีการสอบถามข้อมูลจากระเด่นอภิติมนุญยาทยา ซึ่งเป็นคน
ในท้องถิ่น และเป็นผู้มีความรู้พอจะเชื่อถือได้ ในการอภิปรายประเด็นที่ทรงมีอยู่ในพระราช -
หฤทัย ถึงเค้าโครงความเป็นจริง หรือความใกล้เคียงระหว่างอิเหนาใหญ่กับอิเหนาเล็ก
พระองค์ไม่ทรงหยุดเพียงข้อมูลที่ทรงได้รับจากระเด่นอภิติมนุญยาทยา เมื่อพระองค์
ทรงพบกับสุลด่านก็ทรงซักถามต่ออีกในเรื่องเดียวกัน

...สุลด่านรับว่าหนังสือมีอยู่จะช่วยให้ เรายับจะจดเรื่องราว
เปนนภาษามลายูไปให้ แต่เสียที่ที่จำอิเหนาใหญ่ไม่ได้ หาไม่
จะได้เค้าดีขึ้นมาก แต่ข้อที่จะตัดสินว่าอิเหนาใหญ่ผิด หรือ
อิเหนาเล็กผิดเป็นว่าไม่ได้เพราะเรื่องที่แต่งเล่นวายังวองมีมาก
หลายฉบับ เนื้อความไม่มีใครต้องกัน เพราะเปนนเรื่องเก่าเหมือน
พงศาวดารเหนือ รู้ว่าพระร่วงมีจริงแน่ แต่เปนน 2 เรื่อง
อิทธิปาฏิหาร ต่าง ๆ กัน อิเหนาที่จริงเปนนแน่แต่เรื่องต่าง ๆ กันไป

(ชวากว่าสองเดือน : 184)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำเหตุผลหรือข้อมูลในลักษณะต่าง ๆ
หรือที่มาต่างกัน เพื่อที่จะอภิปรายแสดงพระราชทัศนะ พระราชวิจารณ์ หรือสรุปข้อพระราช
วินิจฉัยว่าประเด็นปัญหาความขัดแย้ง และความไม่ชัดเจนนั้น ๆ ที่ถูกต้องน่าจะเป็นอย่างไร
ลักษณะดังกล่าวนี้ คือ ลักษณะของอภิปรายโวหาร

2.3 การใช้โวหารภาพพจน์

โวหารภาพพจน์เป็นการใช้ภาษาด้วยความตั้งใจของผู้เขียนที่จะสื่อจินตภาพแก่ผู้อ่าน ด้วยกลวิธีต่าง ๆ ดังที่มีผู้ให้คำจำกัดความไว้ดังนี้

พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพพจน์ โวหาร กลวิธีการประพันธ์ ฉบับราชบัณฑิตยสถาน (2539 : 109) ให้ความหมายว่า

ภาพพจน์ (figure of speech) เป็นสำนวนภาษารูปแบบหนึ่ง เกิดจากการเรียงเรียงถ้อยคำด้วยวิธีต่าง ๆ ให้ผิดแผกไปจากการเรียงลำดับคำ หรือความหมายของคำตามปกติ เพื่อให้เกิดภาพหรือความหมายพิเศษ

ชลธิรา สัตยาวัฒนา (2524 . 202) ให้คำจำกัดความว่า

ภาพพจน์ (figure of speech) คือคำหรือกลุ่มคำ ที่เกิดจากกลวิธีการใช้คำ เพื่อให้เกิดภาพที่แจ่มชัด และลึกซึ้งขึ้นในใจของผู้อ่าน และผู้ฟัง...ภาพพจน์เป็นผลของการใช้ถ้อยคำอย่างมีศิลปะโดยกลวิธีการเปรียบเทียบ

การเกิดภาพในใจของผู้อ่าน หรือผู้ฟังนั้นเกี่ยวข้องกับคำ "จินตภาพ" (image) ในทางวรรณกรรมมีความหมายหลายอย่างและใช้ได้หลายวิธีตามที่พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพพจน์ โวหาร และกลวิธีการประพันธ์ (2539 : 119) แสดงไว้ว่า

1. ภาพในจิตหรือข้อคิด ที่เกิดขึ้นจากการอ่านงานเขียนชิ้นหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทกวี
2. การพรรณนา (description) ในข้อเขียนซึ่งเราประสาทสัมผัส และสร้างภาพในจิตหรือข้อคิดให้เกิดขึ้น
3. ภาพพจน์ (figure of speech) ชนิดหนึ่ง เช่น อุปลักษณ์ (metaphor) หรืออุปมา (simile) ซึ่งภาพในจิตถูกถ่ายทอดโดยใช้การเปรียบเทียบ
4. สัญลักษณ์ (symbol) ที่ใช้แทนสิ่งใดสิ่งหนึ่ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้อคิดที่เป็นนามธรรม จินตภาพอาจเราประสาทสัมผัสอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทุกอย่าง หรืออาจนึกเห็นไปได้โดยอาศัยพุทธิปัญญา

แสดงว่าภาพพจน์ที่นำมาใช้โดยการเปรียบเทียบเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดจินตภาพ ดังที่ ปรีชา ช่างขวัญยืน (2525 : 51) กล่าวว่า "ภาพพจน์เป็นวิธีการใช้ภาษาซึ่งคำหรือสำนวนที่ใช้มีความหมายไม่ตรงตามตัวหนังสือ การใช้ถ้อยคำลักษณะดังกล่าวทำให้ผู้ฟังเกิดจินตภาพ (image) หรืออารมณ์บางอย่างซึ่งยากแก่การบรรยายด้วยการใช้ภาษาอย่างตรงไปตรงมา" รวมทั้งทำสิ่งที่เข้าใจยากให้เข้าใจง่าย ทำสิ่งที่สัมผัสไม่ได้ให้สามารถสัมผัสได้หรือทำให้ความนั้นกินใจ ขวนคิด ขวนทำ (สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์ 2525 : 51)

สรุปได้ว่า ภาพพจน์ หมายถึง การใช้ภาษาที่แตกต่างไปจากปกติ โดยผู้เขียน เลือกสรรคำมาใช้ให้เหมาะสมกับรายละเอียดด้วยถ้อยคำน้อยแต่ครอบคลุมความต้องการจะสื่อ และทำให้ผู้อ่านเข้าถึงความหมายของข้อความ และอารมณ์ที่ผู้เขียนต้องการถ่ายทอดอย่างชัดเจน

ลักษณะและประเภทของภาพพจน์

การแบ่งลักษณะและประเภทของภาพพจน์มีหลายลักษณะแตกต่างกันออกไปดังนี้
ชลธิรา สัตยาวัดมณา (2524 : 202 - 250) แบ่งภาพพจน์ออกเป็น 9 ประเภท คือ

1. อุปมา (simile)
2. อุปลักษณ์ (metaphor)
3. อนุนามนัย (synecdoche)
4. อธินามนัย (metonymy)
5. บุคลาธิษฐาน (personification)
6. อติพจน์ (hyperbole)
7. สัทพจน์ (onomatopoeia)
8. วิภาษ (oxymoron)
9. อรรถวิภาษ (paradox)

กุหลาบ มัลลิกะมาส (2528 : 127 - 132) แบ่งประเภทของภาพพจน์ไว้ว่า

1. การเปรียบเทียบหรืออุปมาอุปไมยได้แก่
 - ก. เปรียบสิ่งหนึ่งว่าเหมือนอีกสิ่งหนึ่ง (simile)
 - ข. เปรียบสิ่งหนึ่งว่าเป็นอีกสิ่งหนึ่ง (metaphor)

2. บุคลาธิษฐาน (personification)
 - ก. สิ่งต่าง ๆ ที่ไม่ใช่คนแต่ทำกริยาอาการเหมือนหนึ่งเป็นคน
 - ข. สิ่งต่าง ๆ ที่ไม่ใช่คนหรือไม่มีตัวตนสมมุติขึ้นเป็นคน ทำกริยาอาการอย่างคน และยังมีเนื้อเล่าประกอบด้วย (allegory)
 - ค. สัตว์ที่มีเรื่องเล่าประกอบเป็นนิทานเทียบกับมนุษย์ในเชิงลอนใจต่าง ๆ (fable)
3. สัญลักษณ์ - สิ่งแทน (symbol)
4. การกล่าวถึงความขัดแย้งคู่ขนาน (paradox)
5. การกล่าวเกินจริง (hyperbole)
6. การกล่าวน้อยคำแต่กินใจความกว้างขวาง (understatement)
7. การใช้คำถามที่รู้คำตอบอยู่แล้ว และไม่ต้องการคำตอบอีก (Rhetoric question)
8. การกล่าวเย้ยกล่าวประชด (Irony หรือ sarcasm)
9. การกล่าวเท้าความ (allusion)
10. การเรียบเรียงข้อความที่มีเสียงสัมผัส มีดุลแห่งความหมายและน้ำหนักของเสียงเท่าเทียมกัน

การแบ่งประเภทดังที่ยกมานี้ จะเห็นได้ว่ามีทั้งที่ตรงกัน และต่างกัน บางประเภทก็พาดพิงกันอยู่ เช่น ชลธิรา สัตยาวิธนา เรียกภาพพจน์แบบ paradox ว่า อรรถวิภาษ ส่วนกุหลาบ มัลลิกะมาส เรียกว่า การกล่าวถึงความขัดแย้งคู่ขนาน ส่วนภาพพจน์แบบ hyperbole นั้น ทั้งสองคนกำหนดเป็นประเภทของภาพพจน์ตรงกัน แต่ชลธิรา สัตยาวิธนาใช้ศัพท์ภาษาไทยว่า สัทพจน์ ส่วนกุหลาบ มัลลิกะมาส ใช้ว่า การกล่าวเกินจริง

เมื่อพิจารณาเกณฑ์หรือแนวกำหนดประเภทภาพพจน์ดังกล่าวแล้ว ผู้วิจัยได้พิจารณาภาพพจน์ที่ปรากฏในข้อมูลที่ศึกษา และได้กำหนดประเภทของภาพพจน์ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ เป็น 6 ประเภท คือ

1. อุปมา
2. อุปลักษณ์
3. อติพจน์
4. บุคลาธิษฐาน
5. สัทพจน์

โวหารภาพพจน์ทั้ง 5 ประเภทแรกนี้ใช้ในความหมายเดียวกันกับชลธิรา สัตยาวัฒนา ที่ได้กล่าวไว้ในหนังสือการใช้ภาษา

6. การอ้างถึง

ในงานพระราชนิพนธ์ชุดนี้มีลักษณะการใช้ภาพพจน์ที่น่าสนใจ และมีน้ำหนัก คุณภาพมากอีกประเภทหนึ่ง ซึ่งไม่ปรากฏในการแบ่งประเภทของชลธิรา สัตยาวัฒนา แต่มีปรากฏเป็นประเภทที่ 9 ของ กุหลาบ มัลลิกะมาส คือ "การกล่าวทำวความ" แต่ในที่นี้ผู้วิจัย จะขอใช้ให้ตรงกับลักษณะที่ปรากฏว่า การอ้างถึง และนับเป็นโวหารภาพพจน์ประเภทที่ 6 ที่จะศึกษาในพระราชนิพนธ์ชุดนี้

2.3.1 **อุปมา** คือ ภาพพจน์เปรียบเทียบสิ่งที่เหมือนกัน โดยมีคำเชื่อมโยงเช่น คำว่า เหมือน ดุจ ดัง เช่น ปาน ราว ประหนึ่ง เพียง เทียบ ฯลฯ (ชลธิรา สัตยาวัฒนา 2524 : 202)

ภาพพจน์แบบอุปมาที่สัมพันธ์กับความร้อน เช่น

ที่สิงคโปรถอดเสื่อร้อนกว่าใส่เสื่อ...ลองใส่เสื่อเข็ดแพรฤาเสื่อแพร
ชั้นนอกร้อนเหมือนผิงไฟ

(ชวากว่าสองเดือน : 27)

เดินมาได้ประำผ้าขาวราวกับมาได้แผ่นทองแดงเผาไฟ

(แหลมมลายู ล.1 : 123)

ไปนั่งอยู่ที่ก้อนหินกลางบ่อร้อนเหงื่อเปียกเหมือนกับเข้ากระโจม

(ไทรโยค : 122)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปรียบเทียบความรู้สึกร้อนกับสิ่งต่าง ๆ "ร้อนเหมือนผิงไฟ" (ชวากว่าสองเดือน : 26) "ราวกับมาได้แผ่นทองแดงเผาไฟ" (แหลมมลายู ล. 1 : 123) หรือ "ร้อนเหงื่อเปียกเหมือนกับเข้ากระโจม" (ไทรโยค : 122) การเปรียบเทียบ ความร้อนที่พระองค์ทรงรู้สึกแล้วทรงบันทึกไว้นั้นแสดงถึงอุณหภูมิที่สูง โดยใช้ไฟอันเป็นผล จากปฏิกิริยาเคมี ซึ่งทำให้เกิดความร้อนมาเปรียบ หรือการเข้ากระโจม เพื่อให้เหงื่อออกก็ต้อง อาศัยความร้อนจากไฟเช่นกัน เหล่านี้ทำให้สื่อถึงความรู้สึกว่าร้อน มากกว่าปกติ

ภาพพจน์แบบอุปมาที่แสดงความรู้สึกอัดอั้นหายใจไม่ออก เช่น

ออกจากหนองขาวเราซึ่งรถมา ในตอนนีฝุ่นเหลือประมาณ หนึ่งมา
ในรถหายใจไม่ออกเสมอกับนั่งในตู้กระจก

(ไตรโยค : 53)

เมื่อคืนนอนดงไฟหมดไม่มีช่องที่แสงสว่างจะเข้ามาได้มืด
จนเหมือนอยู่ในตุ่ม เหมือนหายใจไม่ออก

(ชวากว่าสองเดือน : 123)

ความรู้สึกอัดอั้นหายใจไม่ออก พระองค์ทรงอุปมาว่า "เสมอกับนั่งในตู้กระจก" และ "เหมือนอยู่ในตุ่ม" ตู้กระจกและตุ่มมีส่วนเหมือนกันคือ พื้นที่ที่จำกัด อากาศไม่ถ่ายเททำให้ อัดอั้น และหายใจไม่ออก โดยที่มีความแตกต่างกันด้านความสว่างและความมืด พระปรีชา- สามารถทางด้านการใช้ภาษาของพระองค์ในที่นี้เห็นได้อย่างชัดเจนคือ พระองค์ทรงใช้ ตู้กระจก และตุ่มในการอุปมาว่าหายใจไม่ออกเช่นกัน แต่ต่างกันที่แสงและการมองเห็นคือ ตู้กระจก มีความใสแสงสว่างสามารถส่องถึง ใช้ในเวลากลางวัน คือหายใจไม่ออก แต่มองเห็น ส่วนตุ่มมืดทึบ ใช้เปรียบเทียบในเวลากลางคืน คือรู้สึกหายใจไม่ออกและมืดมองไม่เห็น

ภาพพจน์แบบอุปมาที่กล่าวถึงลักษณะของสถานที่หรือภูมิทัศน์ เช่น

ลงมาริมน้ำเป็นเทือกยาว เป็นโพงห้อยย้อยไปบ้าง เป็นศิลา
ก้อน ๆ บ้าง ดังเช่นเขาวงกตว่ากันว่าเหมือนอ่างปลาเงินอ่างปลาทอง

(ไตรโยค : 110)

ศิลาที่ต่อกันเหมือนหนึ่งรอยตะเข็บที่เปลาะเข้าให้ติดกัน

(ไตรโยค : 152)

บางแห่งยอดเขาตัดเป็นชั้น 3 ชั้น ลดลงมาเป็นลำดับยอดเสมอ
ดูเหมือนหนึ่งทำเป็นหลังถนน

(ไตรโยค : 127)

หน้าคาเขียวอ่อนเหมือนเอาแพรสีใบโคกทั้งม้วนคลี่พาดไว้บนเขา

(แหลมมลายู ล.1 : 169)

ตามหน้าศิลาเหล่านั้นมีหาดแลดูเหมือนหาดทรายสีเหลืองและ
ครุกระเหมือนอย่างทราย

(ไทรโยค : 153)

ภูมิทัศน์ในสถานที่ต่าง ๆ ที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนิน เมื่อทรงพบเห็นลักษณะเด่น
ของสถานที่นั้น ๆ ก็ทรงบันทึกไว้พร้อมกับเปรียบเทียบโดยใช้รูปร่าง ลักษณะรวมไปถึงสีสัน
ด้วย เช่น ลักษณะของหินที่งอกและย้อยลงมาในน้ำ ประกอบกับมีหินก้อนต่าง ๆ อยู่ใน
บริเวณเดียวกัน พระองค์ทรงเปรียบเทียบภูมิทัศน์ บริเวณนี้ว่า "เหมือนอ่างปลาเงินอ่างปลาทอง"
หรือลักษณะการต่อชิดกันของหิน ทรงอุปมาว่า "เหมือนหนึ่งรอยตะเข็บที่เพลาจะเข้าให้ติดกัน"
ลักษณะของยอดเขาที่เป็นภูเขายอดตัด "เสมอดูเหมือนหนึ่งทำเป็นหลังถนน" สีสันที่สวยงาม
ของสถานที่ต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ เช่น "หน้าคาเขียวอ่อนเหมือนเอาแพรสีใบโคกทั้ง
ม้วนคลี่พาดไว้บนเขา" หรือ "ตามหน้าศิลาเหล่านั้นมีหาดแลดูเหมือนหาดทรายสีเหลือง และ
ครุกระเหมือนอย่างทราย"

ภาพพจน์แบบอุปมาที่เกี่ยวข้องกับความเร็ว เช่น

พูดจ่าไม่มีเวลาจะหยุดปากได้เลย แต่กระนั้นก็ไม่หมดเรื่อง
ด้วยไปวันนี่ราวกับบิน

(ชวากว่าสองเดือน : 77)

ไปรู้สึกตัวทั่วหน้ากันว่า การที่คิดไปเหมือนบินเช่นนั้น เป็น
ความคิดที่ผิดแท้ ไม่มีทางแก้

(ชวากว่าสองเดือน : 78)

หมดสิ้นเรี่ยวแรง เติรอย่างมนุษย์ไม่มีใครเติรเหมือน
เหมือนกับแตกทัพ

(ชวากว่าสองเดือน : 81)

เที่ยวเหมือนหนีทัพ ดูอะไรเห็นวับเดียว ๆ และตั้งวงเวียนเสีย 5-6

ดูแต่ 1 เช่นนี้ 3 เที่ยวจึงจะทั่ว กลับตาเหลือกมาลงเรือด้วยจวนค่ำ

(แหลมมลายู ล.1 : 142)

ถ้าไม่เอาพระบริสุทธลงเรือและขึ้นรถไปด้วยก็จะไม่ได้พูดกันเลย

เสมอกับทัพแตก รีบลงเรือกลับออกตัวสั้น

(แหลมมลายู ล.1 : 155)

ภาพพจน์ที่เกี่ยวข้องกับความเร็ว เพื่อแสดงความแตกต่างเกี่ยวกับเรื่องความเร็ว คือ ความเร็วแบบธรรมดาทั่วไป เช่น ทรงนำการบินซึ่งเป็นกิริยาของนกที่ใช้ปีกกระพือไปในอากาศ เพื่อเคลื่อนที่นั้นมาเปรียบเทียบโดยให้ความรู้สึกถึงความเร็วที่มากกว่าการเคลื่อนที่ด้วยร่างกายมนุษย์ เป็นสำคัญคือ "ตัวไปวันนี่ รวากับบิน" และ "การที่คิดไปเหมือนบินเช่นนั้น" ส่วนความเร็วอีกลักษณะหนึ่งคือ ความเร็วที่เน้นความรีบร้อน ผู้วิจัยพบว่าพระองค์ทรงใช้ภาพพจน์ว่า "เหมือนกับแตกทัพ" บ่อยครั้งที่สุด เช่น "ไม่มีใครเดินเหมือน เหมือนกับแตกทัพ" หรือ "เที่ยวเหมือนหนีทัพ ... กลับตาเหลือกมาลงเรือ" และ "เสมอกับทัพแตก รีบลงเรือกลับออกตัวสั้น" ไม่ว่าจะเป็นแตกทัพ ทัพแตก หรือ หนีทัพ ล้วนต้องอาศัยความเร็วชนิดรีบร้อน แข่งกับความเป็นความตาย มีลักษณะของความโกลาหล ความสับสน เป็นความเร็วแบบที่ไม่พึงปรารถนา

ภาพพจน์แบบอุปมานี้พบมากที่สุด และเด่นชัดที่สุด เมื่อเปรียบเทียบกับภาพพจน์ประเภทอื่น ๆ

2.3.2 **อุปลักษณ์** คือ ภาพพจน์เปรียบเทียบที่นำลักษณะเด่นของสิ่งที่ต้องการเปรียบมากล่าวทันที โดยไม่มีคำเชื่อมโยง หรือบางครั้งอาจมีคำว่า "เป็น" (ชลธิรา สัตยาวัฒนา 2524 : 202)

ถนนคดไปคดมาเป็นงูเลื้อยทีเดียว

(แหลมมลายู ล. 1 : 165)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ภาพพจน์เปรียบเทียบแบบอุปลักษณ์ในการถ่ายทอดภาพให้ผู้อ่านเข้าใจ และเกิดจินตภาพ โดยทรงใช้ลักษณะเด่นของสิ่งที่

มีพระราชประสงค์จะเปรียบเทียบมาใช้ในการถ่ายทอดเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจ เช่น สภาพของถนนที่คดโค้งไปมาพระองค์ทรงใช้กิริยาเลื้อยของงูมาเปรียบเพื่อแสดงความคดของถนน "ถนนคดไปคดมาเป็นงูเลื้อย"

ทะเลราบเป็นแม่น้ำไม่มีไหวสะเทือนอะไร

(แหลมมลายู ล. 2 : 237)

อีกกรณีหนึ่งสำหรับการเปรียบเทียบแบบอุปลักษณ์ เพื่อให้เกิดภาพพจน์ที่ชัดเจน พระองค์ทรงใช้ลักษณะเด่นของสองสิ่งมาเปรียบเทียบกัน เช่น ความแตกต่างที่ชัดเจนระหว่างแม่น้ำกับทะเลประการหนึ่ง คือ ในทะเลมีคลื่นลมแรงกว่าแม่น้ำ ครั้นพระองค์เสด็จนิวัติจากการประพาสรอบแหลมมลายู ถึงบริเวณสามร้อยยอดทรงบันทึกไว้ว่า "ทะเลราบเป็นแม่น้ำไม่มีไหวสะเทือนอะไร"

เมื่อเปรียบเทียบภาพพจน์แบบอุปมาแล้ว ภาพพจน์แบบอุปลักษณ์มีไม่มากนัก

2.3.3 อดีตพจน์ คือ ภาพพจน์เปรียบเทียบเกินความจริง (ชลธิรา สัตยาวัฒนา : 2524 : 204)

วันนี้พื้นเพไม่สู้ดีมาก ไกล่กันเข้าเมื่อไรจะลุกเป็นไฟเสียให้ได้

(ชวาคั้งหลัง : 193)

พระองค์ทรงใช้การเปรียบเทียบแบบอดีตพจน์นี้เพื่อให้กระทบอารมณ์ โดยไม่ต้องพะวงกับความสมจริง เช่น การไม่ลงรอยกันของมิสเตอร์โกรนแมน กับมิสเตอร์ราฟ ที่มักจะขัดแย้งกันในเรื่องข้อมูลที่อธิบายถวายเมื่อเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง ซึ่งพระองค์ทรงเปรียบเทียบเหตุการณ์ครั้งนี้ว่า "วันนี้พื้นเพไม่สู้ดีมาก ไกล่กันเข้าเมื่อไรจะลุกเป็นไฟเสียให้ได้"

เรื่องถ้ำรูปนี้เป็นการมีคุณอย่างหนึ่ง ถ้าคนตอมมากนัก

เอากล้อถ้ำรูปตั้งลงเป็นหยุดอยู่ที่นั่นเหมือนแม่เหล็ก

(ชวากว่าสองเดือน : 32)

การเปรียบเทียบกล้องถ่ายรูปว่าเหมือนแม่เหล็ก เป็นการเปรียบเทียบเกินความจริง เพื่อให้เกิดภาพพจน์แก่ผู้อ่านที่ชัดเจนว่า ในประเทศชวามีประชาชนตามเฝ้าดูการเสด็จพระราชดำเนินของพระองค์จำนวนมากด้วยความสนใจ แต่พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ในการเสด็จเป็นการส่วนพระองค์ ทรงพอพระราชหฤทัยเป็นอย่างมากที่ประชาชนเหล่านั้นไม่ได้ติดตามการเสด็จของพระองค์ เนื่องจากมีความสนใจกล้องถ่ายรูปมากกว่า จึงทรงเปรียบเทียบกล้องถ่ายรูปว่าเป็นเหมือนแม่เหล็ก ที่สามารถดึงดูดสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นโลหะไว้ได้

2.3.4 **บุคคลิษฐาน** คือ ภาพพจน์ที่เกิดจากการเปรียบเทียบโดยนำสิ่งไม่มีชีวิตหรือมีชีวิต แต่ไม่ใช่คนมากล่าวถึงราวกับเป็นคน (ชลธิรา สัตยาวัดธนา 2524 : 204)

เอาดอกไม้มาให้มีก้าดเขียน แปลความว่า ดอกไม้จิปานะ
ซึ่งเป็นมิตรกับดอกไม้สยาม

(ชวากว่าสองเดือน : 76)

พระองค์ทรงบันทึกถึงราษฎรผู้หนึ่งที่ ตำบลจิปานะ เมืองบุยเตนชอกที่มากคอยรับเสด็จว่า เอาดอกไม้มาให้มีก้าดเขียนว่า "ดอกไม้จิปานะ ซึ่งเป็นมิตรกับดอกไม้สยาม" ดอกไม้ในที่นี้เป็นความเปรียบที่หมายถึงประชาชน (หรือคน) ที่เป็นชาวจิปานะและชาวสยาม

2.3.5 **ศัพท์พจน์** คือ ภาพพจน์เปรียบเทียบโดยใช้คำเลียนเสียง (ชลธิรา สัตยาวัดธนา 2524 : 204)

ข้างพระที่นั่งเป็นกาหลมมาก ขึ้นทีละทีเสียง "ช้อย ๆ ๆ ๆ"
ออกเซงเซ่กันไปจนกว่าจะพัน

(แหลมมลายู ล.1 : 40)

เสียงปิ่นดั่งดังไปและยังครื้น ๆ อยู่ยาวนานเหมือนฟ้าร้อง

(ไทรโยค : 111)

พระองค์ ทรงใช้เสียงมาประกอบความเพื่อให้ภาพพจน์ที่ชัดเจนขึ้น เช่น ทรงนำเสียงฟ้าร้องมาเทียบให้เห็นถึงความดังของปิ่นว่า "เสียงปิ่นดั่งดังไปและยังครื้น ๆ อยู่ยาวนานเหมือน

ฟ้าร้อง" และเสียงแสดงถึงความยุ่งวุ่นวายระหว่างช้างพระที่นั่งเดินทางไปบกกอินทนิล "ช้างพระที่นั่งเป็นกาหลมมาก ขึ้นทีลงทีเสียง "ข่อย ๆ ๆ" ออกเซงเซ่กันไปจนกว่าจะพ้น"

2.3.6 การอ้างถึง เป็นการกล่าวอ้างถึง บุคคล สถานที่ เหตุการณ์ที่สำคัญ ๆ เป็นที่รู้จักกันดีทั่วไป ยกมาประกอบข้อความ เมื่อเอ่ยขึ้นมาก็เป็นที่รู้จักและเข้าใจทันที (กุหลาบ มัลลิกะมาส 2538 : 131)

2.3.6.1 การอ้างถึงสถานที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำสถานที่ที่คนทั่วไปรู้จักและจำได้ถึงรูปพรรณสัณฐานมาเปรียบเทียบกับสถานที่ที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนิน เช่น

ไลต์เฮาส์นี้สูงเท่าพระปราสาทวัดอรุณ

(ชวากว่าสองเดือน : 28)

ถารนั้นเขาลาดลงมาถึงริมน้ำ เป็นเขามอใหญ่ ๆ เท่ามอ
วัดพระเชตุพนหลายลูกติดกัน

(ไทรโยค : 133)

พระองค์ทรงกล่าวถึงความสูงของพระปราสาทวัดอรุณราชวราราม เทียบกับความสูงของไลต์เฮาส์ในชวากว่า "ไลต์เฮาส์นี้สูงเท่าพระปราสาทวัดอรุณ" และทรงเปรียบเทียบขนาดของเขามอในระหว่างเสด็จประพาสไทรโยคกับเขามอ ในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามว่า "ใหญ่ ๆ เท่ามอวัดพระเชตุพนหลายลูกติดกัน"

นอกเหนือจากการอ้างถึงสถานที่ที่พระองค์นำขนาดมาเปรียบแล้วยังทรงนำลักษณะของสถานที่ที่เป็นที่รู้จักมาเปรียบเทียบเพื่อให้เห็นภาพของสถานที่ที่มีพระราชประสงค์จะกล่าวถึง เช่น

ด้วยตามหน้าผาพื้นนั้นเป็นหีบเป็นเพิงศิลาช่อง ๆ ไปมาก
หลายแห่ง ... เป็นเหมือนหนึ่งคูหาวิชาเยนทร์ทีเดียว

(ไทรโยค : 127)

พบเขาริมน้ำตั้งเป็นก้อนดูงามนักที่นี่...เหมือนพระพุทธรูป

(ไตรโยค : 106)

2.3.6.2 การอ้างถึงตัวละครในวรรณคดีไทย พระองค์ทรงนำตัวละครที่มีบทบาทเด่นชัดในวรรณคดีไทยที่รู้จักกันแพร่หลายมาอ้างถึงเพื่อเปรียบเทียบ เช่น พระสังข์ จากเรื่องสังข์ทอง พระสังข์มีมนต์ให้เรียกเนื้อเรียกปลา พระองค์ทรงนำมากล่าวอ้างเพื่อเปรียบกับพรานผู้หนึ่งที่ทรงพบขณะประพาสไตรโยค เพราะพรานผู้นี้เลียนเสียงสัตว์ได้เหมือนถ้าร้องเสียงนกยูง นกยูงก็ขานรับ ได้ทรงบันทึกไว้ว่า

เรียกได้แทบทุกอย่างราวกับพระสังข์

(ไตรโยค : 181)

หรือ ทรงอ้างถึงพระอุณรุท และพระสุธนว่า

ถ้ากินนรจะมาอยู่ที่นี้จริงคนเห็นจะสิ้นวิชาที่จะป็นหรือจะ
คิดอ่านเกี่ยวพาราสีได้เหมือนอย่างอุณรุทและพระสุธน
ด้วยหน้าผานี้ชันนั้กและไม่มีพื้นดินเลย

(ไตรโยค : 128)

การกล่าวอ้างพระอุณรุทและพระสุธนนี้เพราะ ตัวละครเองทั้งสองมีชื่อยาเป็นกินรี

2.3.6.3 การอ้างถึงเหตุการณ์ ส่วนมากหากพระองค์มีพระราชประสงค์ในการถ่ายทอดเหตุการณ์บางเรื่องที่ทรงพบขณะเสด็จพระราชดำเนิน เมื่อทรงบันทึกรายละเอียดในเหตุการณ์นั้น ๆ แล้วยังทรงนำมาเปรียบเทียบกับเหตุการณ์หรือประเพณีบางอย่างที่คนไทยรู้จัก เช่น ประเพณีชักพระ

คราวนี้เรือเราดูเหมือนกับชักพระ ดูอลหม่านเรือก็ไม่ใคร่
จะเดินเลย มีกรมการ 14 คน 15 คน เขามาคอยชักเรือ

(ไตรโยค : 92)

ประเพณีชักพระนี้กระทำกันในหมู่ประชาชนทางภาคใต้ของประเทศไทย เป็นประเพณีความเชื่อที่ว่าเป็นวันที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จกลับจากโปรดพุทธมารดาที่สวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ในการประกอบพิธีนี้ต้องใช้คนจำนวนหนึ่งดึงและลากเรือที่ประดิษฐานพระพุทธรูปซึ่งแทนองค์พระพุทธรเจ้า คราวเสด็จประพาสไทรโยค เมื่อถึงห้วยแมงลัก น้ำบริเวณนั้นไหลเชี่ยว เรือพายไม่สามารถทวนกระแสไปได้ จึงต้องใช้พลทหารและกรรมกรมาลากเรือพระที่นั่งขึ้นไปให้พ้นจากบริเวณนั้น "คราวนี้เรือเราดูเหมือนกับชักพระ ดูอลหม่านเรือก็ไม่ใคร่จะเดินเลย"

นอกจากนี้พระองค์ทรงกล่าวถึงการขานนาค ว่า

ระเด่นไปเปนลูกเขยปงรันคนใดคนหนึ่ง ดูแต่งตัวดี เห็นจะ
มั่งมี พุดกับฝรั่งกัมเหมือนขานนาค

(ชวากว่าสองเดือน : 103)

การขานนาค เป็นขั้นตอนหนึ่งของประเพณีบวชนาค การขานนาคนี้ นาคต้องกล่าวคำขอบวชเป็นพระภิกษุต่อหน้าพระอุปัชฌาย์และพระอันดับในโบสถ์ ด้วยอาการสำรวม พระองค์ทรงนำกิริยาของนาคขณะขานนาคนี้มาเทียบกับกิริยาของระเด่นผู้หนึ่งขณะพุดกับฝรั่งว่า "พุดกับฝรั่งกัมเหมือนขานนาค" อาการสำรวมของระเด่นผู้นี้อาจเป็นไปในลักษณะตอบเท่าที่ถามหรือตอบแบบท่องเอาไว้ขึ้นใจก็ได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกพระราชกรณียกิจระหว่างเสด็จประพาสหัวเมืองและต่างประเทศในรูปแบบของจดหมายเหตุรายวันเช่นนี้เพื่อบันทึกความทรงจำส่วนพระองค์ มิได้เป็นเอกสารทางราชการที่มีถึงผู้หนึ่งผู้ใดจึงมีลักษณะการใช้คำโวหาร เพื่อให้เกิดภาพ อารมณ์ และความรู้สึกที่เกิดขึ้นในขณะนั้น มิใช่เป็นเพียงการบันทึกข้อมูล ข้อเท็จจริง เหตุการณ์ ฯลฯ ที่มุ่งเนื้อหาสาระล้วน ๆ ถ่ายทอดภาพที่ทรงพบเห็น เหตุการณ์ที่ทรงเข้าร่วม และพระราชทัศนะส่วนพระองค์ที่เกิดขึ้นจริงในขณะนั้น ทำให้เกิดความเข้าใจไปพร้อม ๆ กับการเกิดจินตภาพ ในการถ่ายทอดภาพที่ทอดพระเนตรออกมาเป็นถ้อยคำนั้น ทรงใช้จินตนาการของพระองค์เองในขณะทอดพระเนตรด้วย เช่น ทอดพระเนตรภูเขาที่หน้าขึ้นปกคลุม พระองค์ทรงจินตนาการ เปรียบเทียบผืนภูเขากับแพรสีไบโคก โดยทรงบันทึกว่า "หน้าคาเขียวอ่อนเหมือนเอาแพรสี ไบโคกทั้งม้วนคลี่พาดไว้บนเขา"

(แหลมมลายู ล.1 : 169) ทำให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพว่า หน้าคาสีเขียวอ่อนเหมือนใบต้นโคก เป็นผืนกว้างใหญ่พอที่จะปกคลุมเขาทั้งลูกได้

การสร้างภาพเพื่อนำมาใช้เปรียบเทียบให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพอีกวิธีหนึ่งคือ สร้างจากสิ่งใกล้ตัวที่คุ้นเคย หากพระองค์เสด็จประพาสต่างประเทศก็ทรงเปรียบสิ่งที่ต้องการจะกล่าวนั้นกับสิ่งที่พบเห็นได้ในประเทศเช่น ทรงเปรียบเทียบความสูงของไลต์เฮาส์กับความสูงของพระปรางค์วัดอรุณราชวราราม การเปรียบเทียบลักษณะนี้ทำให้ผู้อ่านเข้าใจและมองเห็นภาพได้ชัดเจนว่าการอธิบายเป็นนามธรรมแล้วให้ผู้อ่านจินตนาการเอง หรือกล่าวถึงลอย ๆ โดยให้ผู้อ่านคิดนึกเอาเอง

การใช้ภาพพจน์เปรียบเทียบนี้สามารถแสดงถึงบุคลิกเฉพาะพระองค์ หรือ พระราชนิยมสวนพระองค์ได้อย่างชัดเจน เช่น พระองค์ทรงโปรดสวนกุหลาบอย่างมากไม่ยากจากมาทรงกล่าวเปรียบไว้ว่า

เวลาก็เร่งให้กลับแต่เหลือที่จะจากมาได้ พักพระวนราวกับติดผู้หญิง

(ชวากว่าสองเดือน : 77)

พระองค์ทรงเปรียบเทียบความพึงพอใจพระราชอุทยานในสวนกุหลาบเท่ากับผู้ชายพึงใจในผู้หญิง

ในพระราชนิพนธ์ชุดนี้ การใช้โวหารภาพพจน์ เพื่อถ่ายทอดภาพเหตุการณ์ที่ผู้อ่านมิได้เข้าร่วม ให้ประหนึ่งว่าผู้อ่านอยู่ร่วมในเหตุการณ์นั้น ๆ สัมผัสจับต้องกับสิ่งต่าง ๆ รวมทั้งเกิดอารมณ์ และความรู้สึกได้เช่นเดียวกับผู้เขียนนั้น นับว่าสามารถสร้างจินตภาพให้เกิดขึ้นในใจผู้อ่านได้ด้วยวรรณศิลป์ นอกจากนี้ ยังทำให้คุณสมบัติของงานพระราชนิพนธ์ชุดนี้มีลักษณะเป็นสารคดีที่ให้ความรู้และความบันเทิงอารมณ์แก่ผู้อ่าน ดังรายละเอียดที่ปรากฏในบทที่ 4

2.4 คำทับศัพท์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความรู้ภาษาอังกฤษมาแต่ครั้งทรงพระเยาว์ อีกทั้งประเทศไทยมีความสัมพันธ์ติดต่อกับต่างประเทศมากขึ้น พระองค์เสด็จประพาสยุโรปถึง 2 ครั้ง ทำให้ทรงเชี่ยวชาญภาษาอังกฤษ ในการบันทึกจดหมายเหตุรายวัน

ของพระองค์ ทรงใช้ภาษาอังกฤษบ่อยครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากเป็นการเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศ คำบางคำที่ทรงใช้ทับศัพท์นั้นไม่มีคำภาษาไทยที่ใช้มาแต่เดิม หรือยังไม่มี การบัญญัติศัพท์ภาษาไทยจึงทรงใช้วิธีการทับศัพท์ภาษาเดิม

2.4.1 การใช้คำทับศัพท์ คำทับศัพท์ที่ทรงใช้นั้นมักเป็นชื่อสถานที่ คำบอกตำแหน่ง และวัตถุดิบของบางอย่าง นอกจากนั้นอาจเป็นคำบอกชื่อเดือน มื้ออาหาร และ เบ็ดเตล็ดอื่น ๆ

2.4.1.1 ชื่อสถานที่ คราวประพาสรอบแหลมมลายู ได้แก่ สเตชันโปลิศ (แหลมมลายู ล.1 : 47) ออฟฟิศ สิตติงรัม ดรออิงรัม ไคน์นิงรัม เบดรัม (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 167) พรอวิน (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 23) ปีปลิกกาเดน (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 27) กำปะนี (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 80) เฮาส์ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 16) แบนก์ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 24, 130) สเตชัน (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 97) โปสตออฟฟิศ (เรื่องเดียวกัน ล. 2 : 97, 130) โฮเต็ล (เรื่องเดียวกัน ล. 2 : 113) เฟอริไนเจอร์ (เรื่องเดียวกัน ล. 2 : 125) ออฟฟิศโปสตมาศเตอร์เยนราล (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 130) กาเดน (เรื่องเดียวกัน ล. 2 : 144)

คราวเสด็จประพาสชวา ได้แก่ คลับ (ชวากว่าสองเดือน : 15) อาเวนนิว (เรื่องเดียวกัน : 34) สเตชันรถไฟ (เรื่องเดียวกัน : 35) มิวเซียม (เรื่องเดียวกัน : 38) โรงออปรา (เรื่องเดียวกัน : 44) บ็อกซ์ (เรื่องเดียวกัน : 45) คลับฮาโมนี (เรื่องเดียวกัน : 51) นอมัสสกุล (เรื่องเดียวกัน : 120) แพกตอรี (เรื่องเดียวกัน : 123)

คราวเสด็จประพาสไทรโยค โรงเย็บเตอร์ (ไทรโยค : 58) ปาร์ค (เรื่องเดียวกัน : 90) เป็นต้น

2.4.1.2 ชื่อดำแหน่ง ที่ทรงใช้ในคราวเสด็จประพาสรอบแหลมมลายู ได้แก่ มิวนิซิปลคคอมมิสชันเนอ (แหลมมลายู ล.1 : 79) ควินส์ (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 79) เอมเปรอ (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 119) ไพรมินิสเตอร์ (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 119) แอกติงเกาเวนอ (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 223) สปีกเกอ (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 166, 182) เรลิตเดนเกาซิลเลอ (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 223) กวิน (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 223) สิเกรตารี (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 223) ออฟฟิศคอเวนเมนต์ (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 129) คอเวนเมนต์ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 83) แมนเนดเยอ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 84) ดิสตริกออฟฟิศเซอร์ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 88) เมมเบอ

ออฟฟิสิกส์เลติฟเกาน์ซิล (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 97) โกลเอนียลสิเกรตารี (เรื่องเดียวกัน ล. 2 : 106) เตนเดนออฟโปลิศ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 108) ออฟฟิศแมนเนชเยอร์ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 130) สตาบ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 136) กอเรสปอนเดน (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 226)

ในจดหมายเหตุรายวันครั้งเสด็จประพาสชวากว่าสองเดือน ได้แก่ คอเวอนเนอเยเนราล (ชวากว่าสองเดือน : 2) โกลเอนียลสิเกรตารี (เรื่องเดียวกัน : 11) เอติง (เรื่องเดียวกัน : 11) เมเนเยอ (เรื่องเดียวกัน : 13) คอมมานเดอินซีฟ (เรื่องเดียวกัน : 14) ดิเด็กตีฟโปลิศ (เรื่องเดียวกัน : 16) ยูรี (เรื่องเดียวกัน : 16) ไพรเวตสิเกรตารี (เรื่องเดียวกัน : 19) กิง (เรื่องเดียวกัน : 25) ดิบูเตชัน (เรื่องเดียวกัน : 34) โปรเฟรสชแนล (เรื่องเดียวกัน : 44) อาเมเซอ (เรื่องเดียวกัน : 44) เซตัจ (เรื่องเดียวกัน : 48) แซแมน (เรื่องเดียวกัน : 101) เป็นต้น

2.4.1.3 วัตถุลิ่งของ ที่ทรงใช้คำทับศัพท์ ในจดหมายเหตุรายวันเสด็จประพาสรอบแหลมมลายู เตินท์ (แหลมมลายู ล.1 : 33) ยูนิฟอร์ม (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 47) ไลตเฮาส์ (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 125) วอตเตอเซต (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 20) ปริเซนอาม (เรื่องเดียวกัน ล.1 : 54) เตเลสโกบ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 21) แตรม (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 60) สปีดเซี่ยลเตรน (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 73) กิงส์ไลต์ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 10) เอเลกทริสไลท์ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 125) ริเฟลกชัน (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 171) ดิกเกต (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 175) อินยินโลกโมติฟ (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 184) หนังสือแม็กซิน (เรื่องเดียวกัน ล.2 : 200)

ในจดหมายเหตุรายวันเสด็จประพาสชวากว่าสองเดือน แฟนซีเดรส (ชวากว่าสองเดือน : 9) เสื้อราชแปดแตน (เรื่องเดียวกัน : 16) เสื้อเซ็ด (เรื่องเดียวกัน : 16) บุกเค (เรื่องเดียวกัน : 21) เสื้อฟรอกโก๊ต (เรื่องเดียวกัน : 22) ดิเก็ด (เรื่องเดียวกัน : 47) สิการต (เรื่องเดียวกัน : 59) ก้าด (เรื่องเดียวกัน : 76) แบลงเกต (เรื่องเดียวกัน : 89) เอกสเปรตเตรน (เรื่องเดียวกัน : 119) เซอติฟเกต (เรื่องเดียวกัน : 121) มอนูแมน (เรื่องเดียวกัน : 214)

คราวเสด็จประพาสชวากครั้งหลัง เช่น ซินเนมาโตกราฟ (ชวากครั้งหลัง : 125) โอโตมะติกคาร์ (เรื่องเดียวกัน : 179)

และในคราวเสด็จประพาสไทรโยค เช่น เฮอร์มอเมเตอร์ (ไทรโยค : 9) บารอมเมเตอร์ (เรื่องเดียวกัน : 44) มอออนเมนต์ (เรื่องเดียวกัน : 57) ปืนเวสต์ลีย์เซซ (เรื่องเดียวกัน : 105)

การทับศัพท์ดังกล่าวนี้มีความสัมพันธ์กับระบบการถ่ายเสียงของภาษานั้น ๆ เป็นภาษาไทย ด้วยในสมัยนั้นยังไม่มีข้อกำหนดในการถ่ายเสียงที่แน่นอน เป็นแต่เพียงการเขียนตามเสียงที่ได้ยินโดยตรง และตามลักษณะการออกเสียงที่คนไทยคุ้นเคย เช่น

เมืองนี้เขาไม่ใช่เสื่อราชแปดแดนแลเดิรไม่ได้หยุด

(ชวากว่าสองเดือน : 16)

คำว่า "แปดแดน" มาจากภาษาอังกฤษคำว่า pattern หมายถึง แบบอย่าง หรือรูปแบบ

เสื่อราชแปดแดนในปัจจุบันออกเสียงว่า "ราชปะแดน" หมายถึง เสื่อนอก ปิดตั้งแต่คอกลงมาโดยมีดุมกลัดตลอดคอกอย่างเครื่องแบบปรกติขาวของข้าราชการ (มาจาก คำบาลีสผสมภาษาอังกฤษว่า Raj pattern แปลว่า แบบหลวง) (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2530 : 693)

เนื่องจากการถ่ายเสียงภาษาต่างประเทศมาเป็นภาษาไทยในรัชสมัยของ พระองค์ยังไม่มีหลักและวิธีการที่แน่นอน การใช้คำทับศัพท์ของพระองค์จึงอาจเขียนแตกต่างกันไปในที่ต่าง ๆ เช่น

มีต้นไผ่รายระยะเสมกันเหมือนกับคนปลุก

จะให้เป็นอาเวนีว งามมากอีกแห่ง 1

(แหลมมลายู ล.1 : 46)

* ทั้งนี้อาจเกิดจากความบกพร่องในการพิมพ์พระราชนิพนธ์จากต้นฉบับ ผู้ตรวจพิสูจน์อักษรอาจทำให้เกิดความบกพร่อง ผิดเพี้ยนนี้ได้ ซึ่งผู้วิจัยไม่อาจตรวจสอบได้

มีต้นไม้เป็นอาเวนิวชนิดอนสั้น ๆ อยู่ข้างจะงาม
ใช้ต้นไม้กับต้นประดู่ทั้งนั้น

(ชวากว่าสองเดือน ; 34)

เราไปเข้าทางเอเวนิวต้นไม้ด้านหน้า

(ชวาคั้งหลัง : 22)

ทั้ง อาเวนิว อาเวนิว เอเวนิว ล้วนมาจากภาษาอังกฤษว่า avenue
หมายถึง ถนนที่มีต้นไม้สองข้างทาง

มีเหรียญรูปควีนส์เป็นสายระโยงระยางติด

(แหลมมลายู ล.1 : 80)

แต่งตัวเต็มยศในการวันเกิดควีน

(แหลมมลายู ล.1 : 223)

ควีน หรือ ควีนส์ มาจากคำว่า queen หมายถึง ราชนี การใช้เสียง /กว-/
และ /คว-/ เป็นพยัญชนะต้น แทนเสียง /q-/ นับว่าเป็นเสียงเดียวกัน ใช้แทนกันได้ แต่
การถ่ายตัวอักษรในระยะแรกใช้ /กว-/ ในปัจจุบัน ใช้ /คว-/ (วัลยา วิมุกตะลพ 2513 : 160)

การใช้พยัญชนะต้น ก และ ค แทนเสียง /g-/ ดังที่พระองค์ทรงใช้ว่า

มีเอเล็กตริกไลต์ก็แต่เฉพาะเปนแหง ๆ เช่นที่ไฮเติ้ลนี้
แลที่อื่นบ้างใช้แก๊ตหลอดแก้วโดยมาก แสงสว่างก็
คล้ายกัน แต่เอเล็กตริกสีเหลืองไป แคสหลอดแสงไฟ
ขาวงามกว่า

(ชวากว่าสองเดือน : 36)

การถ่ายตัวอักษรจากเสียง /g-/ นี้สมัยก่อนใช้ /ค-/ ปัจจุบันใช้ /ก-/
(วัลยา วิมุกตะลพ) แก๊ต และ แคส มาจากคำว่า gas หมายถึง เชื้อเพลิง

ในพระราชนิพนธ์นี้ จะมีการถ่ายเสียงพยัญชนะต้น /กว-/ /คว-/ และ /น-/ /ค-/ ที่ไม่
เป็นระบบเดียวกันอยู่หลายแห่ง เช่น เสียงพยัญชนะ /q-/ พระองค์ทรงใช้ทั้งเสียง /กว-/ /คว-/
และเสียงพยัญชนะ /g-/ พระองค์ทรงใช้ทั้งเสียง /น-/ /ค-/ ตามการออกเสียง

2.4.2 การเขียนคำทับศัพท์ พระองค์ทรงใช้วิธีเขียนคำทับศัพท์ 2 วิธี คือ

2.4.2.1 การเขียนคำทับศัพท์ด้วยการถ่ายเสียงเป็นอักษรไทย

2.2.4.2 การเขียนคำทับศัพท์ด้วยการถ่ายเสียงเป็นอักษรภาษาอังกฤษ

2.4.2.1 การถ่ายเสียง ดังที่ได้กล่าวไปบ้างแล้วในการใช้เรียกชื่อสถานที่
ตำแหน่ง วัตถุสิ่งของ และการถ่ายเสียงภาษาอังกฤษในหมวดอื่น ๆ เช่น

เดือน

เอปริล (แหลมมลายู ล.2 : 84) ยูน (เรื่องเดิม : 74) บวช (เรื่องเดิม :
124) ยูน เสบเตมเบอ (เรื่องเดิม : 169) ยันนุวาริ (เรื่องเดิม : 201)

มื้ออาหาร

ดินเนอ (แหลมมลายู ล.2 : 224) ดินเนอ (ชวากว่าสองเดือน : 7)
ดินเนอร์ (เรื่องเดิม : 15) สับเปอ (แหลมมลายู ล.2 ; 238)

ศัพท์เฉพาะทางวิทยาศาสตร์

เซนตรีบอกชราย (แหลมมลายู ล.1 : 129) เตเลศโกบ (แหลมมลายู
ล. 2 : 21) อินชเนียบ (แหลมมลายู ล.1 : 250) อินเยอเนียร์ (แหลม
มลายู ล.2 : 94) คีมิสตรี (ไทรโยค : 66) ดีกรี (ไทรโยค : 9) สดัพพี
(ไทรโยค : 116) อิริเกชั่น (ชวาคั้งหลัง : 29)

2.4.2.2 การเขียนด้วยอักษรภาษาอังกฤษ ได้แก่ ชื่อเฉพาะต่าง ๆ เช่น

H.R.H. Prince Chakrakri (แหลมมลายู ล.2 : 11)

เมเยอเซเตอ Chaytor (เรื่องเดียวกัน : 15)

เบก Bell (เรื่องเดียวกัน : 15)

มิสเตอร์ Chas. H.A.Turney (เรื่องเดียวกัน : 88)

ถนน Chuech (เรื่องเดียวกัน : 34)

ในเรื่องการใช้คำทับศัพท์ มีวิธีการที่ทรงใช้นอกเหนือไปจากที่กล่าวแล้วข้างต้นคือ

- ก. ทรงใช้คำที่มีอยู่แล้วในภาษาไทยคู่ไปกับคำทับศัพท์ที่เขียนด้วยอักษรไทย
- ข. ทรงใช้คำที่มีในภาษาไทยและคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษในที่ต่างกัน

ก. ทรงใช้คำที่มีอยู่แล้วในภาษาไทยคู่ไปกับคำทับศัพท์ที่เขียนด้วยอักษรไทย

มีนาฬิกากลอกตีติดท้องพระโรง 2 เรือน

(แหลมมลายู ล.1 : 109)

นาฬิกา / กลอก

ไปเข้าสวนป่าลิกกาเดน

(แหลมมลายู ล.2 : 27)

สวน / กาเดน

แหวะดูที่เล่นล้อยเรียก สเกตตึงริง

(แหลมมลายู ล.2 : 175)

ที่เล่นล้อย / สเกต

ชาวสิงคโปร์เรียกว่า "เวดตึงเคก" ขนมแต่งงาร

(ชวากว่าสองเดือน : 13)

ขนมแต่งงาร / เวดตึงเคก

เจ้าเมืองนัดให้เอาเสื่อฟรอกโก๊ต กับหมวกต๊อบแฮ็ดไปด้วย

(ชวากว่าสองเดือน : 22)

เสื่อ / โก๊ต

หมวก / แฮ็ด

สวมถุงเท้ารองเท้าสลิปเปอ

(ชวากว่าสองเดือน : 91)

รองเท้า / สลิปเปอ

ควีนเปนสติมพูขึ้นมา

(ชวากว่าสองเดือน : 116)

ควีน / สติม

มีแก้อิ้วาวตั้งกลาง แก้อิ้วามแฮร์ตั้งสองข้าง แล้วรายแก้อิ้วเล็ก ๆ

(ชวากว่าสองเดือน : 161-162)

แก้อิ้ว / อามแฮร์

ไปดูสวนพวกที่ปลูกไม้มีประโยชน์มีพารารับเบอร์เปนต์

(ชวาคั้งหลัง : 14)

พารา / รับเบอร์

จึงได้ตกลงทำสัญญาบัตร เลื่อนให้เป็นหลวงเปรษนาธิคม
ตามชื่อเดิม สัญญาบัตรนั้นคล้ายทำนองเดิมเป็นเซอร์ติฟิเกต
กลาย ๆ

(ชวาคั้งหลัง : 63)

สัญญาบัตร / เซอร์ติฟิเกต

มาพบเรือโบตเหลืองที่ได้บ้านยาวเกาะหนองหนึ่ง

(ไทรโยค : 84)

เรือ / โบต

ในระหว่างกลางมีเป็นทางป่าสเขจแคบ ๆ เดินตลอด
ถึงกันทั้งสองหลัง

(ไทรโยค : 203)

ทาง / ป่าสเขจ

ข. ทรงใช้คำที่มีในภาษาไทยและคำทับศัพท์ภาษาอังกฤษในที่ต่างกัน

วอดเตอมิล / ระหัดน้ำ

ข้างในเขาทำวอดเตอมิลวอดน้ำเล็กให้ลูกเล่น...

ระหัดน้ำนี้หมุนได้ อยู่ใน 5 สกักรอบ 1 ไม่หยุดเลย

(แหลมมลายู ล.1 : 34)

เอเล็กตริกไลต์ / หลอดไฟ

มีเอเล็กตริกไลต์ก็มีแต่เฉพาะเป็นแห่ง ๆ ...

หลอดแสงไฟขาวงามกว่า

(ชวากว่าสองเดือน : 36)

เอสเตด / ที่ดิน

เมื่อจะกลับพูดถึงเรื่องเอสเตดตำบลนี้

(ชวากว่าสองเดือน : 69)

ทำงานประมาณว่าที่แผ่นดินที่ทำแล้วอยู่เดี๋ยวนี้ได้ค่าที่ดิน

เพียงเท่าใด

(ชวากว่าสองเดือน : 261)

เตรน / รถไฟ

วันนี้เป็นวันอาทิตย์เขาหยุดมีแต่รถนี้ที่จัดเป็นสปีดเชียลเตรน

(แหลมมลายู ล.2 : 73)

เวลา 4 โมง 25 รถไฟออกจากบุนเตนชอค

(ชวาคั้งหลัง : 37)

โนติส / สั่งเกต

ภายหลังตามเข้าไปในลานเมดดูดีไปแค้นมากกว่าเรา

ไม่โนติสคนอื่นก็ไม่มีใครโนติสแก

(ชวาคั้งหลัง : 202)

เพลงนั้นหยาบ ๆ เกือบจะสังเกตไม่ได้ว่าเป็นเพลง

(ชวากว่าสองเดือน : 69)

เก็ส / แหก

ตาโกรนแมนต์เป็นเก็สของเราบรรเลงไปตามทาง

(ชวาคั้งหลัง : 201)

เป็นของทักแขกเมืองตามเคย

(ชวาคั้งหลัง : 122)

แบลงเกต / ผ้าห่ม

เมื่อคืนนี้หนาวจัดกว่าวันก่อน รู้สึกต้องการแบลงเกต

(ชวากว่าสองเดือน : 89)

ให้ผ้าห่มสก๊อตกับเมียพระยานครไชยศรีฝัน 1

(ไทรโยค : 28)

โปลิศ / ตำรวจ

โปลิศยื่นสองแถว

(แหลมมลายู ล.1 : 47)

พวกเกณฑ์แห่งนั้นยื่น 2 แถวอย่างตำรวจ

(ชวากว่าสองเดือน : 23)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้คำทับศัพท์เป็นจำนวนมาก
ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุทั้ง 4 เรื่องนี้ เพราะสิ่งที่ทรงพบเห็น เช่น สถานที่ วิธีการ วัตถุ
สิ่งของ อาจเป็นสิ่งที่ไม่ปรากฏ ไม่มีใช้แต่เดิมในสังคมไทย

จากตัวอย่างที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ สรุปสาเหตุที่ทำให้พระองค์ต้องทรงใช้
คำทับศัพท์ได้เป็น 3 สาเหตุ คือ

ก. ไม่มีคำใช้อยู่เดิมในภาษาไทย เพราะบางสิ่งบางอย่างไม่ได้อยู่ในวิถีชีวิต
และวัฒนธรรมของคนไทย เช่น สิตติงูม, ดรออิงูม, โดนนิงูม เรือนไทยไม่ได้แบ่งห้องต่าง ๆ
เป็นห้องนั่งเล่น ห้องวาดรูป หรือห้องกินข้าว เป็นวัฒนธรรมตะวันตก คำเหล่านี้จึงต้องใช้
คำทับศัพท์

ข. คำที่มีใ้ช้อยู่ในนั้นไม่ครอบคลุม หรือไม่สามารถชี้เฉพาะ ถึงประเภทหรือลักษณะของสิ่งที่ต้องการกล่าวถึงได้ชัดเจน เช่น เก้าอี้ อามแชร์ (armchair)

มีเก้าอี้ยาวตั้งกลาง เก้าอี้ อามแชร์ ตั้งสองข้าง แล้ววางเก้าอี้เล็ก ๆ
(ชวากว่าสองเดือน : 161-162)

ถ้าหากบอกเพียงเก้าอี้ ผู้อ่านนึกถึงเก้าอี้ลักษณะต่าง ๆ มากมาย แต่เมื่อมี อามแชร์ ทำให้เข้าใจตรงกันว่าเก้าอี้มีที่เท้าแขน ซึ่งไม่ค่อยมีใ้ช้อยู่ในประเทศไทย

ค. ความคุ้นเคยกับคำภาษาอังกฤษ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความรู้ภาษาอังกฤษดีทั้งในด้านการพูด อ่าน และเขียน และพระราชนิพนธ์ชุดนี้เป็นจดหมายเหตุนรายวันที่ทรงบันทึกด้วยพระองค์เอง จึงอาจทำให้พระองค์ทรงบันทึกด้วยคำทับศัพท์อันเป็นความคุ้นเคยส่วนพระองค์ แม้ว่าคำนั้นจะมีใ้ช้อยู่แล้วในภาษาไทยก็ตาม เช่น

สวน / กาเดน

ไปเข้าสวนปีปลูกกาเดน

(แหลมมลายู ล.2 : 27)

ในส่วนของผู้อ่านแม้ว่าจะไม่มีความรู้ทางศัพท์ภาษาอังกฤษ แต่ก็สามารถเข้าใจได้จากบริบท ไม่ว่าจะป็นวิสามานยนาม หรือสามานยนามก็แล้วแต่ รวมถึงการใช้ภาษาอังกฤษ ประกอบการอธิบายเรื่องราว ในกรณีนี้พระองค์จะทรงให้คำแปลหรือคำอธิบายประกอบไว้ด้วย เช่น

ไปที่โรงออปราที่เขาสำหรับมีคนเลิด 2 เดือนต่อ 3 ครั้ง
การที่เล่นนี้ไม่ใช่โปรเฟสแนลเปนอาเมเซอในหมู่กรรมการ
แลพ้อค้าทั้งปวงเขาตั้งขึ้นเปนคลับ ซ้อมกัน 7 วันครั้งหนึ่ง

(ชวากว่าสองเดือน : 44)

ในตัวอย่างนี้ ทรงอธิบายคำว่า โปรเฟสแนล (อาชีพ) และอาเมเซอ (สมัครเล่น) ด้วยประโยคที่ว่า "การที่เล่นนี้ไม่ใช่โปรเฟสแนลเปนอาเมเซอในหมู่กรรมการแลพ้อค้าทั้งปวงเขาตั้งขึ้นเปนคลับ ซ้อมกัน 7 วันครั้งหนึ่ง" ซึ่งแสดงว่ามีใ้ช้ผู้มีอาชีพในการเล่นดนตรี

หรือแสดงคอนเสิร์ต รวมทั้งที่ทรงอธิบายว่า "ตั้งขึ้นเป็นคลับ ซ้อมกัน 7 วันครั้งหนึ่ง" ก็ช่วยขยายความว่า กิจกรรมเล่นดนตรีนี้มิได้ทำสม่ำเสมออย่างที่ผู้มีอาชีพเป็นนักดนตรีจะกระทำ

อาจถือได้ว่าเป็นลักษณะเฉพาะพระองค์ในงานพระราชนิพนธ์บันทึกการเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ

เมื่อประเทศไทยมีการติดต่อกับชาวต่างประเทศทางตะวันตกใกล้ชิดยิ่งขึ้น และทั้งยังรับวิทยาการใหม่ ๆ เข้ามาใช้ในประเทศ ทำให้คำภาษาอังกฤษเข้ามาปรากฏในภาษาไทยมากขึ้นเป็นลำดับ ซึ่งต่อมามีพระองค์ทรงมีพระราชปรารภว่า ศัพท์ที่มาจากภาษาอังกฤษควรจะได้มีการบัญญัติใช้อย่างเป็นทางการ ดังปรากฏในจดหมายเหตุนายวันของพระองค์ ลงวันที่ 18 ก.ค. 2452 ที่ทรงให้บันทึกไว้ว่า

อนึ่งวันนี้โปรดเกล้าฯ ให้กรมราชเลขาฯ ให้กรมราชเลขานุการแจ้งความให้เรียกคำบางคำที่เรียกตามภาษาอังกฤษยังไม่มีกำหนดในคำไทยนั้น คือคำว่า สเตชัน ให้เรียกว่า สถานี เช่น สเตชันรถไฟ ให้เรียกว่า สถานีรถไฟ คำว่า รถมอเตอร์คาร์ ให้เรียกว่า รถยนต์ คำว่า เรือมอเตอร์ ให้เรียกว่า เรือยนต์

(เกร็ดภาษาหนังสือไทย 2510 ; 79

อ้างถึงในวัลยา วิมุกตะลพ 2513 : 186)

2.5 การเรียบเรียงข้อความที่มีเสียงสัมผัส มีดุลแห่งความหมายและน้ำหนักของเสียงเท่าเทียมกัน

การเขียนลักษณะนี้ กุหลาบ มัลลิกะมาส (2538 : 131 - 132) เห็นว่าเป็นท่วงทำนองโวหารของคนในชาติที่แตกต่างกันไป

ผู้วิจัยเห็นว่า การเขียนลักษณะนี้ทำให้การเขียนร้อยแก้วมีสัมผัสคล้องจอง ซึ่งเกิดจากการซ้ำคำ และการซ้ำความ อันจะทำให้เสริมความหมายได้ชัดเจนยิ่งขึ้น และก่อให้เกิดความเพลิดเพลินจากสัมผัสคล้องจอง หรือจังหวะ

ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ชุดนี้ พระองค์ทรงใช้ภาษาในลักษณะดังกล่าวเป็นจำนวนมากซึ่งแยกออกได้เป็น 2 กลุ่มคือ
การซ้ำคำ และการซ้ำความ

2.5.1 การซ้ำคำเพื่อดุลแห่งเสียง โดยใช้คำซ้ำกันในพยางค์ที่ 1 และพยางค์ที่ 3
ของคำเพื่อให้เกิดจังหวะในการใช้ภาษาเช่น

เห็นพูดลือกันว่าตามตลิ่งที่มา เป็นแต่ร่อยเนื้อร่อยเสื่อ
ไปทั้งนั้น

(ไทรโยค : 94)

ใคร ๆ ที่ได้ยินโปรแกรมการเที่ยววันนี้พิศวงงงงวยอยู่ทุกคน
ดูวิงระเลิดระสัง เหมือนบ้า

(ชวากว่าสองเดือน : 82)

คนโปรตุเกสแต่ก่อนอยู่ในกรุงเทพฯ พูดไทยได้
กระอ้อกระแอ้

(แหลมมลายู ล.2 : 128)

ระเด่นอภิปติคนใหม่นี้ว่าเป็นพระญาติวงศ์ของสุลต่าน
แต่มีดีแต่ที่ไม่เห็นออกหน้าออกตา... ตัวแกเองยอมเป็น
สกันต์ไม่เห็นเข้าห่มูฝรั่งมั่งค่า เทียวสายนั่งมิด ๆ อยู่ตาม
ประสีประสา

(ชวาคั้งหลัง : 182)

การซ้ำคำเพื่อดุลแห่งเสียง ที่พบในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันที่นอกเหนือไป
จากที่ยกตัวอย่างมาแล้ว เช่น

สองจิตสองใจ

(ไทรโยค : 99)

<u>โตโรโตเร</u>	(เรื่องเดียวกัน : 93)
<u>ในวันในพรั่ง</u>	(ชวากว่าสองเดือน : 9)
<u>น้อยนั๊กน้อยหนา</u>	(เรื่องเดียวกัน : 30)
<u>ตาลีตาลาน</u>	(เรื่องเดียวกัน : 143)
<u>อิพร่องอิแพรง</u>	(เรื่องเดียวกัน : 207)
<u>กระดากกระเดื่อง</u>	(เรื่องเดียวกัน : 267)
<u>ข้ามหน้าข้ามตา</u>	(เรื่องเดียวกัน : 267)
<u>ตามบุญตามกรรม</u>	(แหลมมลายู ล.1 : 165)
<u>กระป๋องกระแปน</u>	(เรื่องเดียวกัน : 165)
<u>คอหักคอฉิ้น</u>	(เรื่องเดียวกัน : 188)
<u>อิโผลกอิเผลก</u>	(เรื่องเดียวกัน : 82)

2.5.2 การซ้ำความเพื่อคลุมแห่งความหมาย โดยที่คำคู่หน้าและคู่หลังมีความหมายเป็นไปในทำนองเดียวกัน และยังต้องมีสัมผัสระหว่างคำทั้งสองคู่ เพื่อให้เกิดความไพเราะคล้องจองมีจังหวะของภาษา เช่น

แต่ที่ปากแพรกนี้ เป็นที่คำท่าชาย

(ไทรโยค : 77)

ที่จะไปหาผ้าดีไม่ได้ กลัวแขกบ้านค้ำเมืองเขาจะตก
(ชวากว่าสองเดือน : 71)

มีพรหมณ้อยู่ที่เมืองนี้ พระบอกว่ามีอยู่มากแต่
ล้มตายหายจากไปเสียมาก
(แหลมมลายู ล.1 : 188)

พระราชมนต์เขยรนั่นเป็นที่นักสนมกรมในนั่งอยู่แน่น
(ชวาคั้งหลัง : 134)

การซ้ำความเพื่อดูลงแห่งความหมายนี้มีทั้งสัมผัสพยัญชนะ และสัมผัสสระ เช่น

สัมผัสพยัญชนะ

ชานอกหนองแห่ง
(แหลมมลายู ล.1 : 219)

โทรงทรงโทรงเกรง
(แหลมมลายู ล.2 : 132)

ร้อยเท่าพันทวี
(แหลมมลายู ล.2 : 165)

สัมผัสสระ

ต้นหมาก[ั]รากไม้
(ชวากว่าสองเดือน : 16)

หิว[ิ]โหยโรยแรง
(เรื่องเดียวกัน : 80)

พิศ[ิ]วงงวย
(เรื่องเดียวกัน : 82)

วิวา[ิ]ดบาททะลุ
(แหลมมลายู ล.1 : 135)

ถนนวนรณแควม	(เรื่องเดียวกัน ล.1 : 164)
สลัปลัปลสน	(เรื่องเดียวกัน ล. 1 : 165)
สำรับคัปลคัอน	(เรื่องเดียวกัน ล.1 : 233)
หวัรตอกรททท	(เรื่องเดียวกัน ล.2 : 4)
ไว้เนือเชือใจ	(เรื่องเดียวกัน ล. 2 :11)
ทลลลลลลล	(เรื่องเดียวกัน ล. 2 : 57)
พะวงสงลลล	(เรื่องเดียวกัน ล.2 :113)
โหรทททททท	(เรื่องเดียวกัน ล.2 : 132)
เหตุผลดลนปลลล	(ชวคครั้งหล้ง ; 101)
ม็ดมนอนนทการ	(เรื่องเดียวกัน :102)
ยศคคคคคคคคคค	(เรื่องเดียวกัน :124)
รู้จกมกจ	(เรื่องเดียวกัน :124)
หน้ลนปลนตอ	(เรื่องเดียวกัน :185)
เกดถ้อยร้อยคววม	(เรื่องเดียวกัน :186)
เสนาชวราชการ	(เรื่องเดียวกัน :134)

การซ้ำคำ และการซ้ำความเหล่านี้หากเทียบกับปัจจุบันบางคำไม่ใช่แล้ว เช่น โตรโตรีหรือเปลี่ยนแปลงเสียงวรรณยุกต์ เช่น โหรงเหรงโกรงเกรง ปัจจุบันใช้คำว่า โหรงเหรง โกร่งเกร่ง หมายถึง มีน้อยบางตา ไม่นานแน่น (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2525 : 884) บ้างก็สลับที่กันเช่น ล้มตายหายจาก (เดิม) - ล้มหายตายจาก (ปัจจุบัน) หรือเปลี่ยนคำบางคำ เช่น อิโผลกอิเผลก (เดิม) - กระโผลกกระเผลก (ปัจจุบัน) และอาจเปลี่ยนคำที่ใช้คู่ เช่น ถนนร่นแคว เป็น ถนนหนทาง คำสัมผัสคล้องจองเหล่านี้ถือว่าใกล้เคียงกับปัจจุบันมาก ผู้อ่านสามารถเข้าใจความหมาย และรสของข้อความนั้นได้ และถ้ามีบริบทมาประกอบด้วยแล้วก็จะยิ่งได้อรรถรสมากขึ้น คำมีบางคำปัจจุบันเลิกใช้แล้ว แต่คำเหล่านี้มีความหมายในตัวเองที่ชัดเจนมาก เช่น ชาวนอกหนองแห้ง

ตาเขกนั้นไล่ไปไล่มาก็พูดได้อย่างชาวนอกหนองแห้ง
เป็นแต่ใช้ศัพท์มลายูปนบ้างเท่านั้น

(แหลมมลายู ล. 1 : 219)

ชาวนอกหนองแห้งนั้นนอกจากจะสัมผัสพยัญชนะ "น" แล้ว ถ้าอ่านจากบริบทโดยไม่ทราบความหมายที่แท้จริงนั้นก็สามรถเดาได้ว่า การพูดของเขกคนนี้ไม่เหมือนกับของคนไทยทั่วไป อาจมีสำเนียงติดไปทางใต้ เพราะเป็นเขกมลายูและใช้ศัพท์มลายูปนในภาษาไทย แท้ที่จริงแล้ว "ชาวนอก" เป็นภาษาโบราณที่ใช้เรียกไทยทางบักชีใต้ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2525 : 269) ส่วน "หนองแห้ง" ในปัจจุบันใช้คำว่า อีหนองอีแห้ง หมายถึง มีเสียงดังเช่นนั้น หมายความว่าแปร่ง, ไม่ชัด (ใช้แก่การพูด) (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2525 : 926) สรุปว่า ชาวนอกหนองแห้ง ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้นี้ เพื่อแสดงให้เห็นว่า เขกคนที่พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสันถารนั้นพูดไทยไม่ชัด สำเนียงเหมือนคนไทยทางใต้

การซ้ำคำหรือการซ้ำความนี้มีประโยชน์คือ

- ก. ทำให้เกิดความเพลิดเพลินจากเสียงสัมผัสของคำที่นำมาเรียบเรียงต่อกันไว้
- ข. ถ่ายทอดอารมณ์ของข้อความจากจังหวะของคำเหล่านั้น
- ค. ขยายความให้เข้าใจบริบทชัดเจนยิ่งขึ้น

ในงานพระราชนิพนธ์ร้อยแก้วในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงใช้ภาษาสัมผัสคล้องจองไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งทำให้พระราชนิพนธ์ร้อยแก้วน่าอ่าน เพราะมีลักษณะของจังหวะคล้องจองที่ทำให้คนอ่านเพลิดเพลิน

บทที่ 3

สาระความรู้ในจดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกจดหมายเหตุรายวันชุดนี้ขณะเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ ทั้งหัวเมืองในประเทศ และเสด็จประพาสต่างประเทศ เนื้อหาของพระราชนิพนธ์ชุดนี้จึงกล่าวถึง สถานที่ที่เสด็จฯ ข้อมูลเส้นทาง พระราชพาหนะ สภาพภูมิประเทศ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น รวมถึง สภาพความเป็นอยู่ ขนบ ธรรมเนียม ประเพณี ความคิด ความเชื่อ การทำมาหากินของกลุ่มชนต่าง ๆ ในแต่ละที่ที่เสด็จพระราชดำเนิน

พระองค์ทรงได้เนื้อหาเหล่านี้จากประสบการณ์ส่วนพระองค์ เมื่อทรงพบเห็นสิ่งต่าง ๆ ขณะเสด็จพระราชดำเนิน ทั้งยังทรงค้นคว้าเพิ่มเติมจากเอกสารที่เคยมีผู้กล่าวถึงไว้แล้ว และทรงสอบถามจากผู้รู้หรือบุคคลในท้องถิ่น เพื่อให้ผู้อ่านได้รับความรู้ ข้อเท็จจริง ในลักษณะเนื้อหาของสารคดี ซึ่งจะกล่าวถึงต่อไปในบทที่ 4

สาระความรู้ในจดหมายเหตุรายวันชุดนี้ ผู้วิจัยแบ่งการศึกษาเป็น 4 หัวข้อดังนี้

- 3.1 ประวัติความเป็นมาของสถานที่
- 3.2 เหตุการณ์สำคัญในท้องถิ่น
- 3.3 ความคิด ความเชื่อ และค่านิยม
- 3.4 สภาพความเป็นอยู่ของประชาชน

3.1 ประวัติความเป็นมาของสถานที่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกประวัติความเป็นมาของสถานที่ไว้ เพื่อให้ผู้อ่านทราบความสำคัญของสถานที่ และที่มาของชื่อสถานที่นั้น ๆ เช่น ที่เมืองกระบุรี บริเวณแก่งครก แก่งสาก แก่งปี แก่งโตน พระยาชุมพรได้เล่าถวายพระองค์ว่า

....พระยาชุมพรเล่าว่า ที่เมืองกระแต่โบราณมี
พระแก้วเการพ ซึ่งเป็นเจ้าเมืองคน 1 พระแม่
น้อยคน 1 พระยาแก้วเการพมีเมียคน 1 ชื่อจัน

เป็นแม่เลี้ยงพระชยาง พระยาแก้วลงมาเผาศพ
ผู้ใดผู้หนึ่งที่เมืองชุมพร มาถึงคลองชุมพรเรือล่ม
ครกสากตักน้ำกลายเป็นแกงครกแกงสาก แกงปี
แกงโหนด เป็นเครื่องครัวและเครื่องมโหรีสพที่จะ
มาทำศพ

(แหลมมลายู ล.1 : 20)

บริเวณช่องหอก เขาพิงงา จังหวัดพังงา มีเรื่องราวว่า

...เขาศกเป็นที่อยู่ของตายมดิงตั้งทำนาอยู่นั้น
ข้างตัว 1 ไปแหงยั้งข้าวทลาย ตายมดิงโกรธ
จับหอกไล่แทงข้างมาทางเขากะห้อย ด้ามหอก
ที่ลากข้ามเขามากัดเขาขาดเป็นช่อง จึงปรากฏ
ชื่อว่าช่องหอกครั้นไปพบข้างแทงข้างตาย ที่เขา
ข้างยังมีช่องหอกปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แล้วถอน
งาไปฝังไว้ที่เขาเรียกว่าเขาพิงงา

(แหลมมลายู ล.1 : 160)

เขาตึกะ ที่เกาะยาวา พระองค์ทรงแทรกคำอธิบายเรื่องราวของท้องถิ่นไว้ว่า

ผ่านทางเขาตึกะ ซึ่งแปลว่าตะปูตึงเกาะยาวา
ตามเรื่องราวของเมืองยวานั้น เกาะนี้เดิมลอย
ขึ้นมากระเพื่อมอยู่บนน้ำ เลื่อนไปเลื่อนมาได้
พระเจ้าหรือผู้มีวิชาคนใดอันหนึ่งเอาตะปูตึง
ลงไว้ ตะปูนี้คือเขานั้น ว่าอยู่ศูนย์กลางเกาะยาวา

(ชวาคั้งหลัง : 207)

พระองค์ทรงบันทึกความรู้เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของสถานที่เหล่านี้ไว้ใน
รูปแบบของนิทาน ตำนาน เกร็ดความรู้เกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนิน ซึ่งทรงเรียก
เรื่องราวเหล่านี้ว่าเป็น "นิทานสำหรับภูมิประเทศ" (แหลมมลายู ล. 1 : 20)

วิธีการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้ในการกล่าวถึงประวัติความเป็นมาของสถานที่นั้น ๆ คือ ทรงใช้ประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในท้องถิ่นมาเชื่อมโยงกับสิ่งที่พระองค์ทอดพระเนตรอยู่ในขณะนั้น เช่น บริเวณลำตะเพิน จังหวัดกาญจนบุรี เป็นบริเวณที่กองทัพของพระมหาอุปราชาข้ามมาทำศึกกับทัพของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ดังที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงนิพนธ์ไว้ในเรื่องตะเลงพ่ายว่า

ตรงบ้านเขาชนไก่ออกไปหน่อยหนึ่งเป็นลำน้ำเรียกว่า
ลำตะเพิน ตรงนั้นกองทัพมหาอุปราชาข้ามมาตีเมือง
กาญจนบุรี ไพร่พลมากนัก ในครั้งนั้นมีโคลงและคำร่าย

ในลิลิตตะเลงพ่าย ได้กล่าวถึงตำราเดิมนี เมื่อมหาอุปราชา
ข้ามพลว่า

^ก ส่วนนเรทรสมญา มหาอุปราชารามัญ ธกัให้
เร่งผันพลฝ่าย ย้ายมาโดยทางเถื่อน ทัพหน้าเคลื่อน
พลเดิน ลู่ลำตะเพินบมิหึ่ง จึงพระยาจิตตองให้พล
กรองเวฬุ ปูเป็นสะพานผ่านชล เร่งเดินพลข้ามฟาก
มากนิกรคั่งคาม...

ที่ลำตะเพินนี้ไม่ห่างกันกับเขาชนไก่ก็มากนัก เห็นจะ
ใกล้กันกับเมือง ในครั้งนั้นคนชาวเมืองกาญจนบุรีตกใจ
ตื่นหนีออกจากเมืองหมด ด้วยกองทัพมามากนัก
เหลือกำลังที่จะรับกรมสมเด็จพระปรมานุชิต ท่านว่าโคลงไว้ว่า

ชาวสยามคร่ำศึกสิ้น	ทั้งผอง
นาแลไพร่ไปปอง	รบร้า
อพยพหลบหลีกมอง	เอาเหตุ
ซุกซ่อนห่อใจซำ	ศึกได้ไปเป็น

ในครั้งนั้นเมืองกาญจนบุรี ชุ่มดูไพร่พล แล้วมีใบบอกเข้าไปว่า

^ก ข้าพระพุทธเจ้าผู้รั้ง ทั้งกรมการทั่วตน ด้าว
กาญจนบุรี ศรีสวัสดิปุเรศ ขอโอนแก่ศวันทนา แต่

ออกญามหาด ขานข้อราชการ ทูลฎุรผ่านถวัลย์
 เพื่อรามัญฝ่ายพล ดลประเวศสีมา ผู้เป็นนายกได้
 คือนอให้อุปราช ยาตรพยุหแสนยา ยลโยธาทวยหาร
 ประมาณห้าสิบบหมื่น ดุตาษดินแดนดง ตรงข้ามน้ำ
 ลำตะเพิน เดินโดยสะพานเรือกรัด ตัดเข้ากาญจน
 บุเรศ เข้าคุ้มเขตเหลือบ้อง ขอสมเด็จพี่น้อง ท่านรู้
 ข้าวเข็ญ เทอญนา

ในครั้งนั้นมอญได้เมืองกาญจนบุรีง่ายทีเดียว ไม่ต้องรบเลย
 แต่ไม่ได้จับคนไทยได้ เป็นแต่ยกเข้ามาตั้งอยู่ในเมือง
 กรมเสด็จพระปรมาณูชิตท่านว่า

ดลยังเวียงด่านด้าว	โดยรี
เมืองชื่อกาญจนบุรี	ว่างว่าง
ผู้ใดบ่ออกดี	ตอบต่อ ทัพนา
ยลแต่เฝ้าเรือนร้าง	อยู่ไร้ใครแรม

...

เมื่อโบบอกไปถึงกรุงแล้ว พระนเรศวรได้ส่งให้มารื้อสะพาน
 ลำตะเพินเสีย

...แล้วก็เอื้อนออกพจน พระราชกฏประกาศ แต่เมืองราชบุรี
 เกณฑ์โยธีห้าร้อย คะค้อยไปชุ่มช่อน ดุศึกผ่นพลเดิน ผ่าน
 ลำตะเพิน โดยสะพาน พังพลหาญเห็นเสร็จ ให้ระเห็จเข้าหั้น
 บันเรือขาดเป็นท่อน ค่อนพวนขาดเป็นท่อน...

(ไทรโยค : 62-64)

การบรรยายถึงสถานที่ต่าง ๆ โดยอ้างถึงเหตุการณ์ที่ปรากฏในลิลิตตะเลงพ่ายนี้
 ทำให้เนื้อหาน่าสนใจยิ่งขึ้น และน่าเชื่อถือเพราะเป็นที่ทราบกันว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรม
 พระปรมาณูชิตชินโรสทรงนิพนธ์เรื่องตะเลงพ่ายโดยทรงได้เนื้อหาทางประวัติศาสตร์
 สมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชมาจากพระราชพงศาวดารฉบับพันจันทนุมาศ อันเป็น
 พระราชพงศาวดารที่ขยายเนื้อความประวัติศาสตร์ตอนนี้เพิ่มเติมจากฉบับเดิมที่เขียนขึ้น
 ในสมัยอยุธยาอย่างละเอียดลออ (ชลดา เรื่องรักษลิขิต, 2541 : 37) แต่การใช้

ลิลิตตะเลงพ่ายแทนที่จะใช้พระราชพงศาวดารทำให้เรื่องราวน่าอ่าน ได้รสอันเกิดจากถ้อยคำไพเราะของบทกวี ซึ่งเหมาะกว่าที่จะใช้ข้อมูลโดยตรงจากประวัติศาสตร์หรือพงศาวดาร นอกเหนือจากการให้ข้อมูลว่าเกิดอะไรขึ้นในสถานที่นั้น ๆ

การเสด็จพระราชดำเนินในสถานที่เดียวกันหลายครั้งแล้วทรงนึกทบทวนว่าคราวก่อนที่เคยเสด็จมาแล้วเป็นอย่างไร มีสิ่งใดเปลี่ยนแปลงไปบ้าง ก็แสดงถึงความเป็นมาของสถานที่นั้น ๆ ได้เช่นกัน เช่น เมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินมาที่การุฏอีกครั้งเมื่อปี 2444 ทรงกล่าวว่

สังเกตดูการุฏมีฝรั่งมากขึ้น เรือนที่เป็นวิลลา
เห็นจะขึ้นอีกหลายหลัง แถบอาลูนอาลูนแต่
ก่อนก่อนจะอยู่ข้างเจ็บบเดียวนี้ดูไม่เจ็บบ ห้าง
ซึ่งมีห้างเดียวในเมืองการุฏได้ทำเต็มออกไป
อีกเห็นจะสัก 5 หอง เขาว่าของกลับเร็วไปกว่า
แต่ก่อน... ถนนดีขึ้นกว่าแต่ก่อน

(ทวารครั้งหลัง : 90)

ที่เมืองการุฏ พระองค์ทรงบันทึกถึงความแตกต่างของสภาพบ้านเมืองจากที่เสด็จพระราชดำเนินครั้งสุดท้ายเมื่อปีพุทธศักราช 2439 กับการเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ (ปี 2444) ว่ามีฝรั่งมาตั้งชุมชนอยู่มากขึ้น ทำให้สภาพบ้านเมืองโดยรวมของเมืองการุฏเปลี่ยนแปลงไป ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเหล่านี้เกิดขึ้นในช่วงระหว่าง 5 ปีนี้เอง

ความเป็นมาของสถานที่บางแห่ง เกิดขึ้นจากพระราชประสงค์ของพระองค์เอง เมื่อได้เสด็จพระราชดำเนินสถานที่นั้น ๆ เช่น วัดสัตตนารถปริวัตร

ที่เขาสัตตนารถนี้...มีพระเจดีย์องค์หนึ่ง กับวิหาร
พระนอนย่อม ๆ ไม่ใหญ่นัก โบสถ์กับศาลาอีก 1
หรือ 2 หลัง อยู่ที่เชิงเขาด้านตะวันออกเป็นทางขึ้น
ทางนั้น แต่การุฏปรักหักพังไม่มีพระสงฆ์อยู่ เมื่อเรา
มาเที่ยวคราวก่อน เมื่อปีมะแม ตรีศก ศักราช 1233
ได้ขึ้นมาเที่ยวที่เขานี้ เห็นว่าพอจะเป็นรั้ววังได้ จึง

ได้คิดขอแลกเปลี่ยนสร้างวัดขึ้นใหม่วัด 1 ที่ริมแม่น้ำ
ให้พระสงฆ์อยู่ได้ เพราะเห็นว่าถ้าวัดจะอยู่กับเขาดังนี้
ทางไกลบ้าน พระสงฆ์ก็ไม่มีใครอยู่ที่เขานี้พอจะเป็น
รั้ววังเป็นที่อยู่ได้ จึงได้ขอเปลี่ยนเสีย... ครั้นวัดเสร็จแล้ว
ได้นิมนต์พระวัดโสมนัสออกมาอยู่ จึงได้ชื่อว่า
วัดสัตตนารถปริวัตร คือเปลี่ยนไปจากเขาสัตตนารถ

(ไทรโยค : 201-202)

ทำให้ผู้อ่านได้ทราบประวัติความเป็นมาของวัดสัตตนารถปริวัตร ที่เกิดขึ้นในรัชสมัยของ
พระองค์เอง

สาระความรู้เกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของสถานที่ที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์ชุดนี้จะ
ประกอบด้วย นิทาน ตำนานประจำท้องถิ่น ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น การสังเกตส่วนพระองค์ และ
ความเป็นมาอันเนื่องมาจากพระองค์ เพิ่มขึ้นจากการบรรยายภูมิทัศน์ของสถานที่นั้น ๆ แต่เพียง
อย่างเดียว ผู้อ่านจะได้ทราบประวัติที่มาของสถานที่นั้น ๆ ทั้งยังจดจำสถานที่ต่าง ๆ นั้นได้อย่างดี

3.2 เหตุการณ์สำคัญในท้องถิ่น

เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในสถานที่บริเวณนั้น มักเป็นเรื่องราวที่มีผลกระทบต่อ
ความเป็นไปของบ้านเมือง โดยเฉพาะอย่างยิ่งทางด้านการเมือง การปกครอง เช่น เมืองมะริด
พระองค์ทรงใช้เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบริเวณดินแดนเมืองมะริดนี้ มาชี้แจงไว้ในพระราชนิพนธ์ว่า
เหตุใดดินแดนส่วนนี้จึงไปอยู่ในการปกครองของอังกฤษ

เดิมเราได้เป็นเจ้าของเมืองมะริดมากกว่าร้อยปี
เพิ่งมาหลุดเมื่อเสียกรุง ถ้าติดตามคงจะได้ แต่
กำลังเราเวลานั้นน้อย พม่ายึดทวายไว้เสียแล้ว
เราก็รักษามะริดไม่ไหว คงเหลือแต่มลิวัน แต่
กระนั้นเรายังไม่อยากจะจดกับพม่า จึงเป็นตำรา
กวาดคนในระวางแดนต่อแดนทั้งพม่าและญวน
ให้เป็นป่าอยู่ในระวางกลาง ไม่ให้กองทัพอาศัย

เสียบ้างได้ จึงได้รักษาอยู่เพียงกระ เอมลิวันทิ้งไว้
เป็นป่า ครั้นทวายมะริดเป็นของอังกฤษ ๆ เป็น
ไมตรีกับเรามาชวนปักเขตแดน เราไปที่หลังเขามา
ก่อนเขาก็ปักเอาคลองปากจั่นเป็นแดน เราว่าเราเคยไป
ถีบด้านถึงเขาแต่ไม่ได้รับการ ต่อว่าต่อขานกันไปไม่
ตลอดก็ต้องอันนี้รวม ๆ กันมาตลอดแผ่นดิน
พระนั่งเกล้าฯ ครั้นกับต้นแบกมาปักเขตแดนใน
แผ่นดินทูลกระหม่อมเขาก็ถือเอาเขตคลองปากจั่น
เป็นแนว แต่มีคำหลวงมหาดไทยเมืองกระว่าได้ไป
กับพระยารามกำหนดว่ากำหนดเพียงหินสามกอง
เป็นเขตจับเข้ามาตามสันเขาปลายแหลมข้างล่าง
เป็นของเรา แต่เราไม่ได้ไปรักษาเขาจึงทาแดงเสีย

(แหลมมลายู ล.1 : 59 - 60)

เมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินเมืองกาญจนบุรี ซึ่งมีชายแดนติดกับเมืองมะริด และเมืองทวาย
จึงทรงบันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ในเรื่องเดียวกัน แต่ต่างสถานที่กันว่า

ในเมืองกาญจนบุรีนี้ แต่ก่อนเป็นเมืองหน้าศึก
ด้วยเขตแดนข้างตะวันตกนั้นต่อกันกับเขตแดน
เมืองมะริดทวาย พม่ายกเข้าตั้งอยู่เสมอ เมืองราชบุรี
เมืองกาญจนบุรีนี้ แต่เดิมไม่มีคนอยู่ข้างฝั่งตะวันตกเลย
ด้วยพม่ามักมาลาดตระเวนทีละ 20 คน 30 คน ถ้าไทย
พลัดมาข้างฝ่ายตะวันตกน้อยคนพม่าก็จับไป ถ้าพม่า
น้อยไทยก็จับมา แต่เป็นดังนี้จนตลอดเมืองมะริด
เมืองทวายเสียแก่อังกฤษ จึงได้ขาดข้าศึกแก่กัน
และกัน ไทยจึงได้ข้ามมาอยู่ฝั่งตะวันตกได้ แต่ถึงดังนั้น
ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พม่าต้องชู้
ยังเข้ามาในอาณาเขตเราไม่ได้ ถ้าพลัดเข้ามา 4-5 คน
ก็คงจับขังคุกเสียสิ้น ถือว่าเป็นคนสอดแนม ตกมาจน
แผ่นดินทูลกระหม่อมทำหนังสือสัญญากับอังกฤษแล้ว

พวกตองซูจึงได้มาค้าขาย แต่ยังไม่ตกมากเหมือนแผ่นดิน
ปัจจุบันนี้ ในแผ่นดินปัจจุบันนี้ ไม่แต่พม่าเป็นสปีเยคต์
อังกฤษ ถึงพม่าอยู่ในบังคับพม่าแท้ ๆ และพวกเงี้ยว
ยางแดง ก็ปลอมเข้ามาเป็นสปีเยคต์อังกฤษมาก เดียวนี้
แทบจะทั่วไปทั้งหัวเมืองเหนือ และตะวันตก ตะวันออก
แล้วถึงในกรุง...คนพวกนี้มักจะเป็นคนชั่วโดยมาก ใจดุร้าย
เป็นยิบซีของเมืองไทย วานขึ้นนี้ฆ่าคนเสียที่เมืองสุพรรณ
เสีย 6 คน เจ็บ 3 คน ที่เมืองเพชรบุรีเสียคน 1 สองคน

(ไทรโยค : 80-81)

เหตุการณ์สำคัญที่เกิดขึ้นอันเกี่ยวเนื่องกับเมืองมะริดนี้ สามารถแยกได้เป็น 2 อย่างคือ เป็น
เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีต และเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน (ขณะนั้น) ในกรณีนี้ เมื่อ
ผู้อ่านทราบเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ในการเสียดินแดนเมืองมะริดให้แก่อังกฤษไปแล้ว มาพบว่า
ชนกลุ่มน้อยต่าง ๆ ที่อาศัยอยู่ในดินแดนที่อังกฤษปกครองเข้ามาก่อความเดือดร้อนให้แก่
ประชาชนชาวไทย แต่ไม่สามารถจัดการ หรือลงโทษคนเหล่านั้นได้ เนื่องจากสนธิสัญญาที่มี
ต่อกันแต่ครั้งประวัติศาสตร์

ทำให้เห็นว่าเนื้อหาสาระที่เป็นข้อมูลทางประวัติศาสตร์ในแต่ละท้องถิ่นนั้น เป็น
เหตุผลให้เข้าใจสภาพการณ์ต่าง ๆ ทั้งทางด้านการเมือง การปกครอง รวมถึงความเป็นอยู่ของ
ประชาชนได้ชัดเจนขึ้น

3.3 ความเชื่อ ค่านิยม

เนื้อหาสาระส่วนสำคัญในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ มีส่วนที่
เกี่ยวข้องกับเรื่องของวัฒนธรรมที่เป็นนามธรรม เช่น ความเชื่อ ค่านิยม ซึ่งพระองค์ได้ทรงบันทึก
เอาไว้เป็นรายละเอียดมากมายที่ให้ความรู้ ข้อเท็จจริง ประกอบด้วยพระราชวิจารณ์ และพระราช
ทัศนะอันเป็นประโยชน์

การศึกษาความเชื่อ และค่านิยมในที่นี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงเฉพาะเนื้อหาที่ปรากฏ
ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ โดยมีได้คำนึงถึงกำเนิดเดิม หรือความ
เปลี่ยนแปลงในปัจจุบัน

3.3.1 ความเชื่อ

คำว่า "เชื่อ" พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 (2526 : 274) แสดงความหมายไว้ว่า เห็นตามด้วยมั่นใจ ไว้ใจ โดยที่ จันทรศรี นิตยฤกษ์ (มปป. : 11) กล่าวเสริมว่า อาจจะช่วยความรู้สึก หรือ การไตร่ตรองด้วยเหตุผลก็ตาม เมื่อเกิดความเชื่อแล้ว ก็มักมีการแสดงออกทั้งทางกาย คือ การปฏิบัติ และทางวาจา เช่น ตักเตือน สั่งสอน หรือแจ้งให้ผู้อื่นทราบ ความเชื่อของบุคคลกลุ่มใดย่อมมีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับ ประเพณี สุภาสิต คำพังเพย ตลอดจนคติชนแขนงอื่น ๆ โดยที่ ความเชื่อ เป็นสภาพที่บุคคลให้ความมั่นใจ เห็นคล้อยตาม และพร้อมที่จะปฏิบัติตามสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แล้วนำไปถ่ายทอดให้บุคคลอื่นได้ทราบ เพื่อต้องการให้เกิดความมั่นใจเห็นคล้อยตาม และปฏิบัติตามด้วย โดยไม่คำนึงถึงความเชื่ออื่น ๆ จะมีเหตุผลที่สามารถพิสูจน์ได้หรือไม่ (นันทา ชุนภักดี 2530 : 12) และความเชื่ออื่น ๆ จะเสื่อมไปเมื่อความเจริญทางวิทยาศาสตร์มาถึงและสามารถพิสูจน์ความจริงให้เห็นได้ (ภิญโญ จิตต์ธรรม 2518 : 54)

กิ่งแก้ว อัดถากร และธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์ (2531 : 661 - 662) สรุปว่า

ความเชื่อ หมายถึง ความตกลงใจเกี่ยวกับสิ่งใดสิ่งหนึ่ง อาจพิจารณาได้ 2 ลักษณะ คือ

1. ความตกลงใจในความมีหรือความเป็นของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่น เชื่อว่านรกสวรรค์ ภูตผี หรือเทวดามีจริง เป็นต้น
2. ความตกลงใจในความเป็นเหตุเป็นผลของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง เช่น มีความเชื่อว่า ถ้าเราทำสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้แก่ใคร สิ่งนั้นย่อมตามสนองเรา เป็นต้น

ดังนั้น ความเชื่อจึงมีอิทธิพลต่อความรู้สึก ความคิด และการแสดงออกของมนุษย์ในรูปแบบต่าง ๆ

ผู้วิจัยเห็นว่า ความเชื่อ เป็นการเห็นพ้อง และคล้อยตามกันในการปฏิบัติสิ่งหนึ่ง ๆ อันเป็นที่ยอมรับของคนในสังคมนั้น ๆ เพื่อสร้างความอุ่นใจ และความเชื่อมั่นในแต่ละบุคคล ความเชื่อจึงเป็นสิ่งสำคัญที่สุดในการกำหนดพฤติกรรมกรรมการแสดงออกของคนในสังคม

อีกนัยหนึ่ง ความเชื่อ เป็นตัวกำหนดคติชนแขนงอื่น ๆ ในสังคมนั้น ๆ ทั้งนี้เพราะเมื่อคนในสังคมมีความเชื่อในเรื่องใด ย่อมประพฤติปฏิบัติ หรือแสดงออกด้วยประเพณี พิธีกรรม และอื่น ๆ ให้สอดคล้องกับความเชื่อนั้น ๆ (จิราภรณ์ ภัทรภาณุภัทร 2527 : 3) ความเชื่อจึงมีความสำคัญยิ่งในสังคม โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับวิถีชีวิตของคนในสังคมที่มีพื้นฐานความเชื่อเดียวกันยอมรับในสิ่งเดียวกัน ย่อมก่อให้เกิดวิถีปฏิบัติเป็นไปในทำนองเดียวกัน ความเชื่อจึงมีบทบาทในการกำหนดพฤติกรรมของคนในสังคม ดังที่ ทศนีย์ ทานตวณิช (2523 : 238 - 239) ได้กล่าวไว้ซึ่งสรุปได้ดังนี้

1. ความเชื่อเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของคนในสังคมให้อยู่ร่วมกันด้วยดี คนที่อยู่ร่วมกันในสังคม จำเป็นจะต้องกระทำหรือไม่กระทำพฤติกรรมบางอย่าง เพื่อความสงบสุขของตนเอง และของสังคม สิ่งที่จะกำหนดพฤติกรรมของคนที่เป็นทางการได้แก่ จารีต ประเพณี ระเบียบและกฎหมาย การกำหนดเป็นระเบียบและกฎหมายนั้น มักมีบทกำหนดโทษไว้ด้วย เช่น ให้ปรับหรือจำคุก เป็นการกำหนดบทลงโทษให้เห็นชัด หากไม่ได้กระทำผิดระเบียบและกฎหมาย แต่ขัดกับพฤติกรรมของคนในสังคม จะมีผลลงโทษทางจิตใจ เช่น การกลายเป็นคนที่สังคมไม่ยอมรับหรือการรู้สึกละอายใจในความผิดที่ตนกระทำขึ้น จึงมีผู้กล่าวเสมอว่า ความเชื่อนั้นแม้บางทีจะดูไร้เหตุผล แต่กลับมีความศักดิ์สิทธิ์ยิ่งกว่ากฎหมายใด ๆ เสียอีก

2. ความเชื่อเป็นสิ่งที่สะท้อนความคิดและจินตนาการ ความเชื่อบางอย่าง เช่น ความเชื่อว่า เวลาเกิดจันทรคราส ให้นำใบไม้มาลั่นใจเซ็ดแผลที่เป็นกลากเกลื้อน 3 ครั้ง กลากและเกลื้อนก็จะหาย ความเชื่อนี้เป็นความเชื่อที่ไม่มีเหตุผลใด ๆ อธิบายได้ว่าทำไมจึงเชื่อเช่นนั้น แต่ก็ยังเป็นสิ่งสะท้อนความคิดในการแก้ปัญหาของคนว่าคนเราพยายามแก้ปัญหา และการแก้ปัญหานั้นจะพยายามให้ได้ผลดีที่สุด

3. ความเชื่อเป็นกำลังใจของคน เช่น การนุ่งผ้าใหม่ตามวันที่กำหนดไว้ ความฝันที่ดีช่วยให้มีขวัญและกำลังใจดี เกิดความเชื่อมั่นในตนเอง

4. ความเชื่อเป็นเครื่องเตือนใจไม่ให้ประมาทลืมนต ความเชื่อบางประการ เช่น การฝันร้าย การพบกับคนหรือสัตว์ที่ลักษณะไม่ดี จะช่วยให้คนระมัดระวังตัวยิ่งขึ้น

ประเภทของความเชื่อ

ได้มีผู้แบ่งประเภทของความเชื่อไว้ต่าง ๆ กันดังนี้

กุหลาบ มัลลิกะมาส (2516 : 57 - 58) แบ่งความเชื่อออกเป็น 5 ประเภท คือ

1. วันดี - วันร้าย

2. ฤกษ์ยาม
3. สิ่งอุปาทิต้องห้าม
4. ลางสังหรณ์
5. ผัน - คำทำนายผัน

ส่วนภิญโญ จิตต์ธรรม (2518 : 55 - 57) ได้แบ่งประเภทของความเชื่อเป็น 6 ประเภท คือ

1. ความเชื่อเกี่ยวกับความกลัวหรือความไม่รู้ เช่น ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิด การแต่งงาน และการตาย
2. ความเชื่อที่เกี่ยวกับปรากฏการณ์ธรรมชาติและ การสังเกตธรรมชาติ เช่น ความเชื่อเรื่องดาวหาง รุ่งกินน้ำ จันทรุปราคา สุริยุปราคา
3. ความเชื่อเกี่ยวกับยากกลางบ้าน
4. ความเชื่อทางไสยศาสตร์ คาถาอาคมต่าง ๆ เช่น การเสกเป่า การลงนะหน้าทอง การทรงเจ้าเข้าผี คาถาสาลิกาลิ้นทอง น้ำมันพราย
5. ความเชื่อเรื่องโชคลาง เกิดจากการสังเกต และสถิติที่ได้พบเห็นมา เช่น จิ้งจกหัก การพูดเป็นลาง
6. ความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยามนิมิตผัน เช่น การหาฤกษ์ การทำนายผัน

บุปผา ทวีสุข (2526 : 159 - 169) แบ่งประเภทของความเชื่อออกเป็น 15 ประเภท ในทำนองเดียวกับภิญโญ จิตต์ธรรม โดยแยกบางข้อออกจากกันเช่น ความเชื่อเกี่ยวกับความผันและการทำนายผัน และความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องฤกษ์ยาม นอกจากนี้ มีบางประเภทที่เพิ่มเข้ามา เช่น การดูลักษณะดีชั่วของคนสัตว์ต่าง ๆ, สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น เทวดา เทพารักษ์, เกล็ดและการแก้เคล็ดต่าง ๆ, มงคลและอัปมงคล, จำนวนนับจำนวนเลข, อาชีพ และเบ็ดเตล็ดอื่น ๆ เหล่านี้ทำให้ความเชื่อมีหลากหลายประเภท และชัดเจนมากยิ่งขึ้น

มรรยาท กิจสุวรรณ (2536 : 99 - 100) แบ่งประเภทความเชื่ออีกวิธีหนึ่ง โดยพิจารณาจากตัวมนุษย์เป็นศูนย์กลาง ในการมีความสัมพันธ์กับสิ่งต่าง ๆ ซึ่งสอดคล้องกับที่ นันทา ขุนภักดี (2530 : 16) ได้แบ่งไว้เป็นหมวดหมู่ 3 ประเภทเช่นกัน คือ

1. ความเชื่อเกี่ยวกับตัวมนุษย์เอง
2. ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับสิ่งธรรมชาติ
3. ความเชื่อของมนุษย์เกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ

ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งเหนือธรรมชาติ สิ่งธรรมชาติ และตัวมนุษย์เองอาจจำแนกเป็นประเภทย่อย ๆ ได้ดังต่อไปนี้

1. ความเชื่อเรื่องผีसागเทวดา
2. ความเชื่อเรื่องเครื่องรางของขลัง
3. ความเชื่อเรื่องคาถาอาคมและเวทมนตร์
4. ความเชื่อถือโชคลางและลางสังหรณ์
5. ความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยาม
6. ความเชื่อเรื่องขวัญ
7. ความเชื่อเรื่องความฝัน
8. ความเชื่อในสิ่งแวดล้อม และปรากฏการณ์ธรรมชาติ
9. ความเชื่อเรื่องยากลางบ้าน
10. ความเชื่อเกี่ยวกับพืช
11. ความเชื่อเกี่ยวกับสัตว์
12. ความเชื่อเกี่ยวกับการทำมาหากินและอาชีพ
13. ความเชื่อเกี่ยวกับการปลูกเรือน
14. ความเชื่อเกี่ยวกับจำนวน
15. ความเชื่อเกี่ยวกับลักษณะบุคคล
16. ความเชื่อเกี่ยวกับข้อห้ามและข้อควรประพฤติ
17. ความเชื่อเกี่ยวกับการเลือกคู่ครองและการครองเรือน

ประเภทย่อยของความเชื่อดังกล่าวมีความคล้ายคลึง และคาบเกี่ยวกันอยู่ บางประเด็น ขึ้นอยู่กับความคิดเห็นของผู้ศึกษาค้นคว้า ในการแยกหรือรวมความเชื่อประเภทต่าง ๆ ความเชื่อเหล่านี้แสดงให้เห็นข้อห้ามและข้อควรปฏิบัติของกลุ่มคนในท้องถิ่นต่าง ๆ ซึ่งในแต่ละที่นั้นอาจมีลักษณะเหมือนกันบ้าง แตกต่างกันบ้าง ตามสิ่งแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ และชนชาติ ความเชื่อประเภทต่าง ๆ เหล่านี้จะปรากฏให้เห็นในชีวิตประจำวัน เช่น ขนบธรรมเนียม ประเพณี พิธีกรรม วรรณกรรม และอื่น ๆ ความเชื่อจึงมีความสัมพันธ์กับสังคมอย่างใกล้ชิด

ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ พระองค์ทรงบันทึกความเชื่อในรูปแบบต่าง ๆ ที่ทรงพบเห็นราษฎรในสังคมนั้น ๆ กระทำขณะเสด็จพระราชดำเนิน เมื่อรวบรวมข้อมูลด้านความเชื่อ

เหล่านั้นออกมาแล้ว ผู้วิจัยได้แบ่งประเภทของความเชื่อที่พบในพระราชนิพนธ์ชุดนี้ ออกเป็น 7 ประเภท ดังนี้

1. ความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติ
2. ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิดและการตาย
3. ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรค
4. ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์
5. ความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยาม
6. ความเชื่อเกี่ยวกับเวทมนตร์คาถา เครื่องรางของขลัง
7. ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งมงคลและอัปมงคล

3.3.1.1 ความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติ

3.3.1.1.1 ความเชื่อที่สัมพันธ์กับสภาพภูมิประเทศ

ความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติเป็นการพยายามหาคำตอบให้กับต้นเหตุของปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่มนุษย์ไม่สามารถอธิบายได้ ในรูปแบบของสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จถึงบริเวณภูเขาไฟโบรโม ทรงบันทึกถึงความเชื่อกับภูเขาไฟแห่งนี้ว่า

• บัดโตโรกูรู (ปะตารกาหลา หรือ พระอิศวร) ตั้งเทวดา 3 องค์ ให้มา รักษาเขาโบรโมองค์ละยอดเทวดาองค์หนึ่งมีลูกชื่อนางบุตรี ซึ่งบัดโตโรกูรูชอบพระทัย รักใคร่ อยู่ ไก่ญสุโรโนโล ผู้เป็นดาหมัง (เทวดาชั้นต่ำในการรักษาผืนดิน) นำเครื่องสักการะไปถวาย เทวดาซึ่งเป็นพ่อนางบุตรี เห็นนางบุตรีเปลื้องผ้าอาบน้ำ มีใจรักใคร่ได้เป็นชู้กันจนนางตั้งครรภ์

บัดโตโรกูรูทราบความก็กริ้วเปนกำลัง จึงจับ นางบุตรีโยนลงมาตั้งอยู่เปนเขาลูกที่เห็นอยู่ใกล้ เพราะเหตุว่านางนั้นมีครรภ์ไม่ทันจะคลอดบุตร ก็ต้องเป็นโทษ บัดโตโรกูรูสาปไม่ให้คลอดได้ นางนั้นจึงต้องเจ็บครรภ์อยู่เปนนิตย์ เสี่ยงเขาไฟ ที่ลั่นนั้นว่าเป็นเสียงนางบุตรีครวญคราง เขาลูกนี้

เห็นกันว่าสัจธรรมเหมือนคนมีกรรม จึงเรียกว่า
บาติก

(ชวากว่าสองเดือน : 328 - 329)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวินิจฉัย
เกี่ยวกับเรื่องภูเขาไฟโบรโมว่า "ดูก็คล้าย ๆ กันกับนิทานตามองโล่ของเรา แปลกกันแต่ราษฎร
ที่นี้เชื่อจริงแลนับถืออยู่ไม่เลิกแต่เล่าสู่กันฟัง" (ชวากว่าสองเดือน : 327 - 328)

คราวเสด็จพระราชดำเนินประพาสไทรโยค ผ่านทุ่งนาคราช
ทอดพระเนตรเห็นความสวยงามของทุ่งนาคราช รวากับเป็นสวนของพระเจ้าแผ่นดิน มีการ -
ตบแต่งสถานที่บริเวณนั้นอย่างสวยงามแต่สิ่งที่ไม่สามารถอธิบายได้คือ ดินบริเวณนั้นเป็น
สีแดง "จะว่าเป็นสวนเจ้าแผ่นดินแต่โบราณมาทำไว้ หรือยังไรก็ไม่รู้ เหมือนกับฝีมือคนทำแต่
จะให้แดงเห็นจะไม่ได้" (ไทรโยค : 67) สาเหตุที่มีสวนที่สวยงามและดินสีแดงนี้ได้รับคำตอบ
ว่า

ถ้าจะว่าอย่างไทย ๆ ตามเช่นที่เขาพูดกันแต่ก่อน
ก็ว่ากันว่าเห็นจะเป็นสวนของเทวดาสร้าง ถ้า
พวกมิชชันนารีมาเห็นหรือได้ยินเล่า คงจะตั้ง
กระทู้ว่าเห็นหรือไม่เล่าว่าเป็นฝีมือมีผู้ทำดังนี้
พระยะโฮวาเป็นผู้ทำ

(ไทรโยค : 67)

พระราชทัตนะสวนพระองค์ต่อความเชื่อที่คนไทยเชื่อกันว่าเทวดา
เป็นผู้สร้างนั้น พระองค์ทรงเสนอไว้ว่า สิ่งต่าง ๆ เหล่านี้ขึ้นอยู่กับว่าใครเป็นผู้เห็น พื้นฐาน
ความเชื่อแต่เดิมที่มีอยู่กับตัวผู้เห็นนั้นเป็นอย่างไร ความเชื่อโดยทั่วไปของคนไทย หากเป็นสิ่ง
เหนือความสามารถของมนุษย์ก็จะเชื่อว่าเทวดาเป็นผู้บันดาล แต่ถ้าเป็นมิชชันนารีที่นับถือ
ศาสนาคริสต์ก็จะมีความเห็นว่ สิ่งเหล่านี้สร้างขึ้นโดยศาสดาของศาสนา คือ พระเจ้า หรือ
พระยะโฮวา

3.3.1.1.2 ความเชื่อเรื่องปาฏิหาริย์ของพระบรมสารีริกธาตุ

ความเชื่อที่อธิบายตามแนวคิดของศาสนา เช่น เรื่องเกี่ยวกับปาฏิหาริย์ของ

พระบรมสารีริกธาตุ ของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าว่า เป็นเหตุให้เกิดแสงสว่างขึ้นภายใน
ถ้ำพระ

บนยอดถ้ำนั้นแลเห็นปาฏิหาริย์แสงสว่าง แต่ผู้ไป
เห็นเขาว่าที่ถ้ำตรงนั้นเฉพาะมีช่องพอแสงพระอาทิตย์
ส่องได้นิดเดียว จึงสมมุติว่าเป็นธาตุพระพุทธรเจ้า
ปาฏิหาริย์ เห็นจะเป็นด้วยเราไปเข้านักจึงไม่ได้เห็น
พระธาตุปาฏิหาริย์

(ไตรโยค : 155)

พระองค์ไม่ทรงเชื่อว่าแสงสว่างที่เห็นกันนั้นเป็นปาฏิหาริย์จากพระธาตุ
เนื่องจากพระองค์ไม่ทรงเห็นด้วยพระองค์เอง และทรงได้รับคำตอบว่าแสงนั้นเป็นแสง
พระอาทิตย์ ที่ส่องเข้ามา ผิดกับคราวที่พระบรมสารีริกธาตุสำแดงปาฏิหาริย์ที่องค์พระปฐม-
เจดีย์ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ที่พระปฐมเจดีย์ก็มีปาฏิหาริย์หลายสิ่งหลายอย่าง
เหมือนกัน มีรัศมีสว่างเป็นดาวบ้าง สว่างไปทั้งองค์
บ้าง ในเวลาที่ทุลกระหม่อมเสด็จอยู่ ตัวเราอยู่ที่นั่น
ได้เห็นบ้างก็มี

(ไตรโยค : 49)

แสดงว่าการสำแดงปาฏิหาริย์ของพระบรมสารีริกธาตุที่องค์พระปฐมเจดีย์นี้
เกิดขึ้นหลายครั้ง และพระองค์ทอดพระเนตรเห็นเอง ทำให้ทรงเชื่อว่าปรากฏการณ์
ที่เกิดขึ้นที่องค์พระปฐมเจดีย์เป็นปาฏิหาริย์จริง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ทรงมีพระราชทัศนะส่วนพระองค์เกี่ยวกับ ปาฏิหาริย์ เหล่านี้ไว้ในท้ายที่สุดว่า

การเรื่องปาฏิหาริย์เหล่านี้ถ้าผู้มีปัญญาคิดตรึกตรอง
แล้วก็มักจะไม่มีใครเชื่อถือ แต่ที่วามันตามน้ำใจคนที่
มักจะนับถือการปาฏิหาริย์ต่าง ๆ ให้เห็นว่าที่พระปฐม
เจดีย์ก็มีปาฏิหาริย์มากเหมือนกัน น่าเชื่อกว่าปาฏิหาริย์

ที่สื่อกันว่าพระแท่นปาฏิหาริย์ เพราะว่าปาฏิหาริย์นั้น
เจ้าแผ่นดินได้เสด็จอยู่ที่นั่น

(ไตรโยค : 491)

พระราชวิจารณ์ที่ว่า ปาฏิหาริย์ที่พระปฐมเจดีย์น่าจะเชื่อกว่าที่พระแท่นดงรัง อาจมีเหตุผลอธิบายอีกอย่างหนึ่งว่า เพราะที่นครปฐมพระเจ้าแผ่นดิน (คือรัชกาลที่ 4) ทอดพระเนตรเห็นเอง จึงน่าจะเชื่อเพราะตัวผู้บอกเล่าหรือผู้เป็นพยานรู้เห็นนั้นด้วย

ในที่นี้ ผู้วิจัยคิดว่า หากจะอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติด้วยเหตุผลทาง ศาสนานั้นคงยากที่จะได้คำตอบที่ชัดเจน เนื่องจากแต่ละบุคคลมีความเลื่อมใส และศรัทธาต่อ ศาสนาแตกต่างกัน หากบุคคลนั้นมีพื้นฐานความเชื่อ ความศรัทธาที่สอดคล้องกับคำอธิบาย หรือคำตอบก็จะยิ่งเพิ่มความศรัทธายิ่งขึ้น แสดงว่าบุคคลผู้นั้นยอมรับในคำตอบที่ได้รับ การอธิบายว่าเหตุใดจึงเกิดปรากฏการณ์เช่นนั้นขึ้นมา ในทางตรงกันข้ามหากคำตอบที่ได้รับ ไม่สอดคล้องกับความเชื่อพื้นฐานที่มีอยู่เดิมก็จะไม่ยอมรับในคำอธิบายนั้น ๆ เช่นในกรณีของ ภูเขาไฟโบรโม "แปลกกันแต่ราชฎที่นี้เชื่อจริง และนับถืออยู่ไม่เลิกแต่เล่าสู่กันฟัง" (ชวากว่า สองเดือน : 328) อาจเป็นเพราะคำอธิบายนี้อ้างถึง ปัตโตโรกูรู หรือ พระอิศวร เป็นศาสดา ในศาสนาฮินดู ชาวชวาขณะนั้นนับถือศาสนาอิสลาม "พวกนี้ถือศาสนาอะหะหมัด ห้ามไม่ให้ อ่านหนังสืออื่น ๆ นอกจากโกห่าน" (ชวาคครั้งหลัง : 75) โดยเฉพาะอย่างยิ่งประชาชนใน บริเวณโดยรอบของภูเขาไฟไม่ยอมรับคำอธิบายนี้เนื่องจาก "ราชฎในตำบลเหล่านั้นเป็นคน เกื่อน ๆ เกือบจะเหมือนเกรียงไม้ได้ถือศาสนาอะหะหมัด" (ชวากว่าสองเดือน : 325)

ความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติที่สัมพันธ์กับสภาพภูมิประเทศ ดังนี้ เป็นเนื้อหาที่น่าสนใจในแง่มุมมองหนึ่งในการเขียนถึงสถานที่ท่องเที่ยว เพราะเป็นรายละเอียด หรือข้อมูล จำเพาะของท้องถิ่นและสถานที่ ซึ่งทำให้ผู้อ่านสนใจ ใคร่ติดตามและจดจำเรื่องราวได้ มากกว่าการนำเสนอข้อมูลแต่เพียงภาพที่ปรากฏให้เห็นแก่ตา

3.3.1.2 ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิดและการตาย

3.3.1.2.1 ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิด โดยทั่วไปมนุษย์ให้ความสำคัญ

สนใจเรื่องกำเนิดของมนุษยชาติ มักพยายามหาคำอธิบายว่าตนเกิดมาได้อย่างไร ด้วยวิถีใด ลักษณะใด ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิดที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกไว้ในจดหมายเหตุรายวัน เมื่อเสด็จประพาสชวาทั้ง 2 ครั้ง ได้แก่

ไถญอมา เป็นต้นพืชพันธุ์ของคนชวา พวกที่เขานี้
นับถือทั่วกัน เมื่อมาอยู่ชวานานไม่มีลูก จึงพากันไป
ที่เขาโบโรโม ทำการบูชาขัยญ แล้วอธิษฐานต่อบัตโตโรบุรุ
คือ ปตารากาหลา หรือพระอิศวร ซึ่งอยู่เขาสุเมรุ ขอให้
มีลูก 25 คน

(ชวากว่าสองเดือน : 321)

มีป็นใหญ่กระบอกหนึ่งชื่อสโตมี เป็นป็นวิลันดา
โบราณ มียี่ห้อ เขานับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์วิเศษต่าง ๆ
มีขอลูกได้เป็นต้น

(ชวาครั้งหลัง : 140)

แสดงว่าชาวชวาเชื่อว่า การมีบุตร หรือการกำเนิดของแต่ละบุคคลขึ้นอยู่กับ
สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เมื่อตนต้องการมีบุตรจึงต้องทำการบวงสรวง เช่นไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนนับถือ เมื่อ
ประสบผลสำเร็จดังใจ ก็เห็นว่าเป็นเพราะอำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ จึงต้องมีการเซ่นไหว้
บวงสรวงกันอีกครั้งเป็นการขอบคุณสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น ไถญอมา อธิษฐานต่อบัตโตโรบุรุไว้ว่า
"ถ้ามีลูกครบ 25 คน แล้วจะเอาไปบูชาขัยญ คือทิ้งลงในครตา คือ ปล่องภูเขาไฟ" (ชวากว่า
สองเดือน : 321) ตามตัวอย่างที่ยกมานี้ แสดงทั้งความเชื่อเรื่องการขอลูกจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์
และ ความเชื่อว่าคนชวามีบรรพบุรุษร่วมกันคือ ไถญอมา ในส่วนที่เชื่อว่าป็นใหญ่ชื่อสโตมี
เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สามารถให้ลูกแก่ผู้นับถือนั้น เป็นการเชื่อมโยงความเชื่อเดิมเข้ากับอำนาจใน
รูปแบบใหม่คือ ป็นใหญ่ ว่ามีอำนาจพออย่างเดียวกับ อำนาจศักดิ์สิทธิ์เดิม

3.3.1.2.2 ความเชื่อเกี่ยวกับการตาย เกิดจากการพยายามหาคำตอบถึงสาเหตุแห่งความตาย ตายแล้วจะไปไหน คำตอบเหล่านี้มีผลต่อการกำหนดความเชื่อเกี่ยวกับการตายในแต่ละกลุ่มคน

3.3.1.2.2.1 ต้นเหตุแห่งความตาย

ในพระราชนิพนธ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกไว้จากการเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ พบว่า

ที่พระแท่นดงรังนี้ มีเรื่องราววิเศษต่าง ๆ
หลายอย่าง เรื่องหนึ่งว่า แขนกคนหนึ่งมาเที่ยว
ว่าพระแท่นสบายนานอนน่าน่าเล่นน่าน่าอยู่ โลกิต
ออกจากปากออกจากจมูกตาย

(ไทรโยค : 48)

พระองค์ทรงบันทึกเรื่องนี้ขณะเสด็จประพาสพระแท่นดงรัง ศาสนสถานของ
ชาวพุทธ ที่เชื่อว่าสถานที่นี้เป็นสถานที่เสด็จดับขันธปรินิพพานของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แขนก
ผู้นี้ไม่ให้ความเคารพสถานที่และถือวาลบลูสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สามัญชนไม่อาจเอื้อม แม้จะ
รู้เท่าไม่ถึงการณ์ก็ตาม เป็นเหตุให้ถึงแก่ความตายด้วยอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์บันดาล

ความตายอาจเกิดจากประเพณีของกลุ่มชน เช่น

รดูกับป็นหยาเกิดรบกันขึ้น รดุดองอรุดตาย
เมียฆ่าตัวตายตามธรรมเนียมชาวอินดู เมื่อ
เผาศพแล้วกวาดกระดูกลงในน้ำ

(ชวากว่าสองเดือน : 217)

พิธีกรรมอาจเป็นสาเหตุหนึ่งของความตาย การบูชาัญญด้วยชีวิต ได้แก่
เรื่องราวของไกญอุมา ด้วยเงื่อนไขที่ผู้เป็นพ่อและแม่อธิษฐานต่อบัดโตนูรว่าถ้ามีลูกครบ 25
คน แล้วจะเอาไปบูชาัญญ การหาทางออกโดยที่ลูกไม่ต้องตายทั้ง 25 คน คือ ลูกคนสุดท้ายต้องชื่อ
กุสุโม เสนอว่าให้เอาตนนั้นไปบูชาัญญเพียงผู้เดียว ในฐานะที่เป็นลูกคนที่ 25 ซึ่งทำให้จำนวน
ลูกครบตามที่สัญญาไว้กับบัตโตนูร

ครั้นถึงกำหนดก็พากุสุโมไปพักอยู่ที่ทะเลทราย
มีเขาเล็กอยู่ในกลางทะเลทรายเขาหนึ่ง ชำระตัว
บริสุทธ์ในที่นั้นแล้ว จึงพาขึ้นไปที่เครตาคือปล่องไฟ

ในทะเลทราย ทำการบูชาด้วยลูกกุสโบลงไปในกลาง
ปล่องนั้น

(ชวากว่าสองเดือน : 722)

3.3.1.2.2 พิธีกรรมหลังการตาย

พิธีกรรมเหล่านี้เกิดขึ้นเพราะต้องการ "ว่าด้วยการทำบุญ
หรือแสดงความนับถือต่อศพ" (แหลมมลายู ล.1 : 205) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวทรงบันทึกพิธีกรรมงานศพของแขกที่เมืองไทรบุรี, ปรอวินเอลเลสลี และเมืองยกยา
ดังนี้

การที่กางมุ้งนั้นเป็นแบบสำหรับนับถือกันทีเดียว
ถ้าเป็นผู้ที่นับถือแล้วถือว่าฝังศพแล้วก็กางมุ้ง ไม่ใช่
ผ้าคลุมอย่างเตอริก ว่าเดียนี่ยังมีกางมุ้งอยู่แต่ศพ
เจ้าพระยาไทรกับพระยาไทรไชนารชิต ที่อื่น ๆ นั้นไม่มี
กำหนดเล็ก เป็นแต่นานเข้าก็ร่อยขาดไปเองเท่านั้น
การทำบุญนั้นว่าทำปีละครั้งในวันเกิดผู้ตาย มีสวดมี
เลี้ยงล้มกระบือถูกจะไม่สู้เป็นธุระอะไรกันนัก

(แหลมมลายู ล.1 : 205 - 206)

ธรรมเนียมการกางมุ้งให้ศพที่พระองค์ทรงเขียนถึงนั้น ได้ทอดพระเนตรอีก
ครั้งที่เมืองยกยา เสด็จพระราชดำเนินยังหลุมฝังศพสุลต่านเมืองยกยา

เมื่อเข้าไปถึงในนั้นเห็นเปนแต่ที่ฝังศพเต็มแน่น
ไปทั้งนั้น จะหาที่ว่างเพียงสักศอกหนึ่งไม่มี ที่กว้าง
สัก 3 วา ยาวสัก 5 - 6 วา ฝังศพสัก 150 ได้กระมัง
อย่างธรรมเนียมในป่าช้าแขก ไม่มีที่จำถูกชื่อเสียง
เล่นจำเอาทั้งนั้น ที่เป็นผู้มีบรรดาศักดิ์หรือมีชื่อเสียง
ก็มีเพดานกางมุ้ง

(ชวากว่าสองเดือน : 248 - 249)

นอกจากนี้พระองค์ทรงพบขบวนแห่ศพดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

มาพบพวกแขกแค้นศพพวกหนึ่ง คนประมาณสัก
50 คน ร้องเพลงศพนามไปกลาง มีผ้าแดง ๆ คลุม
ได้ยินเสียงจุดประทัดก็ก้องตามถนนตลอดทาง
(แหลมมลายู ล.2 : 43)

การฝังศพตามศาสนบัญญัติของศาสนาอิสลามห้ามญาติพี่น้องผู้เกี่ยวข้อง
ร้องไห้ และศพต้องฝังภายใน 24 ชั่วโมง เพื่อมิให้ผู้ที่อยู่ข้างหลังเสียใจมากนัก ดังที่ปรากฏว่า
มีการร้องเพลง และจุดประทัดไปตามทางที่หามศพไปสู่สุสาน แม้ว่า "การที่จุดประทัดนั้น
มิสเตอร์สกินเนอร์ว่า เป็นการเอาอย่างความชั่วของจีนเท่านั้น พระยาโทรว่าคนดี ๆ ไม่ได้จุด
เป็นแต่ธุระของเด็ก" (แหลมมลายู ล.2 : 43 - 44) แต่การจุดประทัดนี้ก็ช่วยให้ลืม
ความโศกเศร้าได้ชั่วคราว ส่วนการกางมุ้งให้ศพที่จะกระทำเมื่อศพนั้นเป็นผู้มีบรรดาศักดิ์ มุ้งที่
ทำจากผ้าขาวนี้เป็นตัวแทนของฉัตรหรือร่มเพื่อให้ร่มเงาแก่วิญญาณ และเป็นสัญลักษณ์ที่
แตกต่างจากสามัญชน

ส่วนอนุสรณ์ในการระลึกถึงผู้ตายเมื่อเสร็จสิ้นงานศพแล้ว จะกระทำกันตาม
แต่ศาสนาที่ผู้ตายนับถือ เช่นถ้าเป็นศาสนาพุทธก็จะทำบุญเลี้ยงพระประจำปี โดยถือเอาวันที่
ตายเป็นวันที่ทำพิธี ถ้าเป็นศาสนาอิสลามก็จะทำละหมาด เอาคัมภีร์อัลกุรอานไปอ่านที่หลุม
ฝังศพ เมื่อครบ 3 วัน 5 วัน หรือ 7 วัน แล้วแต่เจ้าภาพ และทำพิธีในวันครบรอบวันตาย หรือ
วันเกิดก็ได้ "การทำบุญนั้นว่าทำปีละครั้งในวันเกิดผู้ตาย มีสวดมีเลี้ยงล้มกระบือ" (แหลม -
มลายู ล.1 : 206) ส่วนศาสนาฮินดูใช้การบูชาขี้มูล ดังที่กุสุโมขอสัญญาไว้กับพ่อแม่และพี่ว่า
"ถ้าหากตัวตายในวันใดให้พี่น้องไปทำการบูชาขี้มูลในวันนั้นเสมอทุก ๆ ปีไป" (ชวากว่าสอง
เดือน : 722)

พิธีกรรมที่จัดขึ้นในการเกิดมักจะเป็นการแสดงความยินดีที่ได้สมาชิกใหม่ มี
พิธีมงคลต่าง ๆ ด้วยความเชื่อว่า ชีวิตที่จะโตขึ้นนั้นจะต้องสัมพันธ์กับคนอื่น ๆ ในสังคม
ลักษณะพิธีเป็นเหมือนการต้อนรับเข้าสู่กลุ่ม ในขณะที่ประเพณี พิธีกรรมเกี่ยวกับความตาย
จัดขึ้น เพราะเชื่อว่าวิญญาณออกจากร่างมนุษย์ไปแล้ว และไม่กลับคืนมาอีก วิญญาณไม่
สูญสลายเหมือนร่างกาย และเรียกวิญญาณว่า "ผี" การจัดพิธีกรรมต่าง ๆ นี้ เพื่อป้องกันผี
ไม่ให้ทำความเดือดร้อนแก่มนุษย์ มีลักษณะเป็นการตัดความสัมพันธ์ที่มีอยู่เมื่อครั้งมีชีวิต เป็น
สมาชิกของสังคม ในขณะเดียวกันก็อาจเป็นพิธีที่แสดงถึงความอาลัยรัก ความห่วงใยผู้ตาย

อีกด้วย ในส่วนของผู้ที่ยังมีชีวิตอยู่ให้ทำงานศพเป็นอุทธาหรณ์ในการดำเนินชีวิตต่อไป ให้เห็นว่าความตายเป็นเรื่องธรรมดา และไม่ให้กลัวความตายมากเกินไปจนปราศจากความสุข

3.3.1.3 ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรค

การรักษาโรคในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีหลายวิธีแตกต่างกันตามความเชื่อของสาเหตุแห่งการป่วย หากป่วยด้วยสาเหตุทางธรรมชาติที่ทราบว่าจะเกิดจากสิ่งใดก็จะรักษาด้วยวิธีทางธรรมชาติ เช่น ครั้งเสด็จประพาสแหลมมลายูถูกทากเกาะ เมื่อทากหลุดไปทำให้พระโลหิตไหลไม่หยุด การรักษาบาดแผลครั้งนี้ทรงนำพิมเสนมาปิดปากแผลเพื่อให้ปากแผลปิด และเลือดหยุดไหล (แหลมมลายู ล.1 : 203)

สาเหตุของความเจ็บป่วยบางครั้งเกิดจากการผิดปกติทางร่างกายของผู้ป่วยเอง รวมถึงผลจากอาหารที่บริโภค เช่น

ยังมีอีกสองต้นเป็นศัตรูของชาวบ้านนี้ คือต้นมะเฟืองกับต้นพุทรา เขาว่าฆ่าคนเสียหลายคนนักแล้ว ถ้าใครจับใช้เผอิญจะให้อยากมะเฟืองกับพุทรานี้รำไป กินเข้าไปก็เลยเป็นไข้พิษตาย

(ไทรโยค : 158)

ชาวบ้านไม่ทราบถึงสาเหตุของการเจ็บป่วยว่าเป็นเพราะ "เป็นไข้พิษเดิม แล้วเป็นแผลอยู่ในลำคอถ้าได้กระทบเข้าจึงได้เป็นพิษมากขึ้นมาตาย" (ไทรโยค : 158) เมื่อไม่ทราบสาเหตุจึงพากันรักษาโรคที่เกิดขึ้นนั้นด้วยความเชื่อ และความศรัทธา เช่นที่พระแท่น - ดงรัง ชาวบ้านให้ความศรัทธาว่าพระแท่นดงรังเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ สิ่งต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระแท่นจึงพลอยเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเชื่อว่าสามารถใช้รักษาโรคได้

น้ำบ้วนพระโอษฐ์นั้น ถ้าเป็นตาแดงหยอดตาหาย
อย่างหนึ่งว่า หินบดนั้นถ้าบดไปไม่ว่า ถ้ากิน
เข้าไปเป็นยาทั้งสิ้น อย่างหนึ่ง น้ำมันตามตะเกียง
ทาบาดแผลอันใดหายหมด

(ไทรโยค : 46)

หากเป็นโรคที่ร้ายแรง และชาวบ้านไม่ทราบสาเหตุของโรคเหล่านี้ก็มักจะคิดว่าโรคเหล่านี้เกิดจากสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น โรคฝีดาษ หรือไข้ทรพิษ ที่นับว่าเป็นโรคระบาดที่ร้ายแรง และเป็นที่น่าหวาดกลัวของชาวบ้านในสมัยนั้น "ถ้าเป็นขึ้นในบ้านสักคนหนึ่ง ก็พากันหนีหมด ทิ้งแต่คนเจ็บไว้คนเดียว" (ไทรโยค : 59) หรือแม้แต่เมื่อเวลาตายแล้วก็ต้องแยกศพไว้ต่างหาก "ในถ้ำนั้นเป็นที่ไว้ศพ เดี่ยวนี้ก็ยังมีหลายศพไม่ได้ไปดู เรื่องที่กล่าวถึงที่ไว้ศพคือศพคนออกฝีดาษ" (แหลมมลายู ล. 1 : 16) เมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินมาถึงกาญจนบุรี ชาวกะเหรี่ยงเข้าเฝ้ากราบบังคมทูลเรื่องกลัวฝีดาษ ทรงแนะนำให้กะเหรี่ยงปลูกผี "พวกกะเหรี่ยงนั้นได้มาปลูก 16 คน มีรูปเทียนมาบูชาหมอด้วย" (ไทรโยค : 60) โดยปกติแล้วการรักษาโรคที่เกิดจากสิ่งเหนือธรรมชาตินั้น ชาวบ้านมักมีพิธีกรรมต่าง ๆ ที่ทำให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์อันเป็นต้นเหตุของการเกิดโรค หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่จะมาช่วยปัดเป่าโรคภัยนั้นพึงพอใจ ก่อนจะมีพิธีกรรมจึงต้องมีการบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ด้วยรูปเทียน ของเซ่นไหว้ต่าง ๆ ด้วยความเชื่อ และความศรัทธาที่มีต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้น ๆ ความเชื่อและความศรัทธาเช่นนี้ยังคงมีอยู่ แม้ว่า หมอจะไม่ใช่สิ่งศักดิ์สิทธิ์ แต่ด้วยความเชื่อมั่นของชาวบ้านว่าหมอจะเป็นผู้ปัดเป่าโรคร้ายให้พวกเขาได้ จึงให้ความเคารพ และศรัทธาในตัวหมอเช่นเดียวกับหมอเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ รูปเทียนจึงเป็นสิ่งเชื่อมโยงความเชื่อเดิมเข้ากับวิธีการใหม่คือการปลูกผี

Helman (1984 : 74 - 81) (อ้างในมะลิ ลิวานานท์ชัย และกาญจนา ตั้งชลทิพย์ 2534 : 5) แบ่งทฤษฎีพื้นบ้านเกี่ยวกับสาเหตุของความเจ็บป่วยออกเป็น 4 ลักษณะคือ

1. เกิดจากตัวผู้ป่วยเอง (patient) โดยมองว่าสาเหตุเกิดการเจ็บป่วยนั้นมาจากการที่ผู้ป่วยมีระบบการทำงานของร่างกายที่บกพร่อง และบางครั้งก็เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเรื่องการกินอาหาร และพฤติกรรมของผู้ป่วยด้วย
2. เกิดจากสิ่งธรรมชาติภายนอก (Natural world) เป็นการมองถึงสภาพแวดล้อมที่อยู่รอบ ๆ ตัวผู้ป่วย อาจเป็นเรื่องของดินฟ้าอากาศด้วย
3. เกิดจากสังคมภายนอก (Social world) เป็นการมองว่าสาเหตุการเจ็บป่วยมาจากคนอื่นและสิ่งอื่นอันได้แก่ การใช้เวทมนตร์คาถา เสน่ห์ การสาปแช่ง หรือการที่มีคนชั่วร้ายเป็นผู้กระทำ (Witch craft sorcery and evil - eyd) นอกจากนี้ ยังรวมถึงการเจ็บป่วยที่เกิดจากคนอื่น เช่น การบาดเจ็บจากภัยสงคราม การถูกทำร้ายร่างกายจากคนอื่น
4. เกิดจากสิ่งเหนือธรรมชาติ (Supernatural world) โดยมองว่าเกิดจากสิ่งเหนือธรรมชาติต่าง ๆ เช่น พระเจ้า ภูตผี ปีศาจ วิญญาณ บรรพบุรุษ เป็นต้น

ทฤษฎีพื้นบ้านเกี่ยวกับสาเหตุของการเจ็บป่วยนี้ ในหลายกรณีพบว่าจะไม่ขึ้นกับสาเหตุหนึ่งสาเหตุใดเป็นหลัก แต่มักเป็นการผสมผสานจาก 4 ประการข้างต้นเข้าด้วยกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งสังคมตะวันตกมักเป็นปัจจัยสังคมภายนอก และสิ่งเหนือธรรมชาติว่าเป็นสาเหตุของความเจ็บป่วย ทำให้การรักษาโรคต้องอาศัยความเชื่อและความศรัทธาเป็นหลัก

3.3.1.4 ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์

สิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นสิ่งที่คนทั่วไปมักให้ความเคารพ เลื่อมใส จากความเชื่อที่ว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งอยู่ในรูปของเทวดา เทพารักษ์ เจ้าพ่อ เจ้าที่ เจ้าแม่ อมนุษย์ต่าง ๆ ฯลฯ เป็นผู้ปกป้องคุ้มครองตนดลบันดาลให้ประสบความสำเร็จตามประสงค์ การให้ความเคารพ เลื่อมใสสิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้ขึ้นอยู่กับความพอใจของแต่ละบุคคล ไม่จำเป็นต้องให้ทุกคนในสังคมเดียวกันยอมรับก็ได้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกถึงเรื่องราวของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในแต่ละท้องถิ่นที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินไว้ แบ่งเป็นประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

3.3.1.4.1 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับศาสนา

3.3.1.4.2 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมและการละเล่น

3.3.1.4.3 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับสถานที่

3.3.1.4.4 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งอื่น ๆ

3.3.1.4.1 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับศาสนา

ยศ สันตสมบัติ (2537 : 202) กล่าวไว้ในหนังสือมนุษย์กับวัฒนธรรมว่า "ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นเป็นรูปแบบหนึ่งของความเชื่อในศาสนา" ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันเหล่านี้ พระองค์ทรงบันทึกเรื่องของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับศาสดา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระพุทธศาสนา หากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดมีความเกี่ยวเนื่องกับองค์พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแล้ว สิ่งนั้นก็จะได้รับความเคารพ เลื่อมใส เช่น องค์พระปฐมเจดีย์ พระองค์ทรงมีพระราชวินิจฉัยว่า

ควรจะเชื่อและเลื่อมใสในที่นี้เป็นที่บรรจพระบรมธาตุ
ของพระพุทธเจ้าบ้างเป็นแท้ ด้วยเวลาที่สร้างนั้นไม่
ช้านานกว่าเวลาที่พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานมากนัก

เพียง 200 ปีเศษ ผู้ที่ศรัทธาเลื่อมใสคงจะรักษาพระบรม
ธาตุไว้ได้ จนถึงได้บรรจุพระเจดีย์องค์นี้ เพราะพระเจดีย์
องค์นี้มีไซเล็กลงน้อย คงจะมีสิ่งสำคัญอะไรที่บรรจุแล้วจึงได้
สร้างขึ้นเป็นแน่ ถึงโดยจะเชื่อเอานิทานที่เล่าว่าพระยา-
พานลูกพระยากงได้สร้าง ก็ยังเป็นอันเชื่อได้ว่า ในเวลานั้น
มีพระอรหันต์ที่เป็นผู้รู้มากยังอยู่ เพราะในเวลานั้นพระพุทธ-
ศักราชได้กล่าวไว้ว่าล่วงแล้ว 569 ปีเท่านั้น

(ไทยโยค : 47)

ที่พระแท่นดงรัง ก็มีเรื่องราวเกี่ยวเนื่องกับพุทธประวัติของสมเด็จพระสัมมา-
สัมพุทธเจ้าเช่นกัน คือ

แขกคนหนึ่งขึ้นมาเที่ยวว่าพระแท่นสบายนานอนนอนอยู่
โลหิตออกจากปากจากจมูกตาย เรื่องหนึ่งว่าน้ำบัววน
พระโอษฐ์นั้น ถ้าเป็นตาแดงหยอดตาหาย อย่างหนึ่งว่า
หินบดนั้นถ้าบดไปไม่ได้ ๆ ไม่ว่าจะกินเข้าไปเป็นยาทั้งสิ้น
อย่างหนึ่งว่าน้ำมันตามตะเกียงทาบาดแผลอันใดหายหมด
อีกอย่างหนึ่งว่านับคัมบันใดที่ขึ้นเขาถวายพระเพลิงนั้น
ได้เท่าใด อายุผู้นั้นจะยืนไปเท่ากับคัมบันใด

(ไทรโยค ; 48 - 49)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับ
การนับถือ เลื่อมใสศรัทธาที่มีต่อศาสนสถานของประชาชนชาวไทยว่า "แต่ธรรมดาคนไทย ๆ
เรามักจะถือการที่ขลังศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ มากกว่าที่จะถือพระพุทธคุณโดยแท้ ถ้าเห็นเจดีย์ฐาน
แห่งไรไม่ขลังศักดิ์สิทธิ์ก็ไม่ใคร่จะนับถือ ถ้าแห่งใดมีคำเล่าลือว่าขลังศักดิ์สิทธิ์อย่างนั้นอย่างนี้
ก็มักจะศรัทธามากขึ้น" (ไทรโยค : 48) นอกเหนือจากความเคารพเลื่อมใสศาสนสถานแล้วยัง
มีความเคารพเลื่อมใสพระพุทธรูป

คนบางจำพวกที่เห็นไปว่าการเคารพไหว้กราบ
พระพุทธรูปนั้นเป็นไอดอลละตารี จำเพาะเจาะใจ

จงจะบูชาสิ่งอันนั้น เมื่อผู้ใดนึกดังนี้ ผู้นั้นเป็นผู้นึกผิด
โดยแท้

(ไทรโยค : 50)

พระองค์ทรงไม่เห็นด้วยกับความคิดว่าการกราบไหว้พระพุทธรูปเป็นการไหว้
เฉพาะรูปเคารพบูชา เพราะทรงคิดว่า "ถึงจะไหว้กราบในที่แจ้ง ในชายคาที่ไม่มีเจดีย์ฐานก็ดี
ต้องส่งใจระลึกคุณพระพุทธเจ้า แล้วไหว้กราบทุกครั้งคราว" (ไทรโยค : 50)

เมื่อพระองค์เสด็จเยือนคอนเวนอินฟันยิซุส ทรงบันทึกถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่
เกี่ยวข้องกับศาสนาคริสต์ไว้ว่า

ที่ฐานซุกซีตั้งไม้กางเขนเชิงเทียน 6 เชิงกับกระถาง
ต้นไม้ที่ผนังเจาะเป็นช่องคูหา ข้างหลังมีตุ๊กตารูปเยซู
เจาะช่องข้างบนให้แสงสว่างลงมาเป็นรัศมีเหมือนนวาง
พระอาทิตย์ครึ่งซีก... มีกระจกนักบุญ 2 แผ่น

(แหลมมลายู ล.2 : 64 - 65)

ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับศาสนานั้น หากจะแบ่งตามประเภทที่
ยศ สันตสมบัติ (2537 : 202) ได้แบ่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในระบบความเชื่อต่าง ๆ ว่าเป็น 2 ประเภท
ระหว่าง พลังอำนาจเหนือธรรมชาติ (supernatural force) กับ จิตวิญญาณ (spirit / soul)
หรือเทพเจ้า (gods) หรือสิ่งมีชีวิตเหนือธรรมชาติ (supernatural being) แล้ว ผู้วิจัยคิดว่า
ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในเรื่องของศาสนานี้ น่าจะอยู่ในประเภทสิ่งมีชีวิตเหนือธรรมชาติ
เพราะศาสดาในแต่ละศาสนาล้วนแต่มีตัวตน ซึ่งมีกำเนิด รวมถึงชีวิตความเป็นอยู่ จนกระทั่ง
การตายแตกต่างจากสามัญชน แต่ก็เป็นสิ่งมีชีวิตที่ทำให้ประชาชนผู้เลื่อมใส ศรัทธาในตัวตน
ของศาสดานั้น ๆ สัมผัสได้ง่ายกว่าพลังอำนาจเหนือธรรมชาติ

3.3.1.4.2 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมและการละเล่น

ความเชื่อของคนในสังคม เป็นตัวกำหนดพิธีกรรมและการถือปฏิบัติ
ต่าง ๆ ของบุคคลในสังคมนั้น ๆ ความเชื่อจึงเปรียบเสมือนต้นกำเนิดแห่งพิธีกรรม และการถือ
ปฏิบัติทั้งปวง (กิ่งแก้ว อัดถากร และธนรัษฎ์ ศิริสวัสดิ์ 2531 : 722)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกพิธีกรรมและการละเล่นที่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ไว้ในจดหมายเหตุรายวันนี้ ตามที่พระองค์ทอดพระเนตรในแต่ละท้องที่ สิ่งศักดิ์สิทธิ์เหล่านี้สามารถแยกตามพิธีกรรมและการละเล่นได้ดังนี้

3.3.1.4.2.1 ผี/เทพแห่งพืชผล

3.3.1.4.2.2 ผีเรือน

3.3.1.4.2.3 ผี/เทพแห่งการแสดง

3.3.1.4.2.1 ผี/เทพแห่งพืชผล มีความสำคัญอย่างยิ่ง

ในสังคมเกษตรกรรมเพราะเกษตรกรรมต้องอาศัยความอุดมสมบูรณ์ทางธรรมชาติในการประกอบอาชีพ พิธีกรรมเหล่านี้จึงเป็นเสมือนขวัญและกำลังใจว่าสิ่งต่าง ๆ จะเป็นไปตามที่ตนต้องการ ดังที่ สุกัญญา ภัทรราชย์ (2531 : 250 - 251) กล่าวถึงพิธีกรรมเหล่านี้ว่าเป็นพิธีกรรมเกี่ยวเนื่องกับความเจริญงอกงาม (fertility rites) ขอให้ผีสงเทวดาอำนวยสิ่งที่ตนต้องการหรือมิฉะนั้นก็สร้างแบบจำลองขึ้นเพื่อบังคับให้ธรรมชาติเป็นไปตามที่ต้องการ พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความเจริญงอกงามที่เห็นชัดที่สุด ได้แก่ พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการผลิต เช่น เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรพิธีเกี่ยวข้าวที่ตำบลบ่อดาราหลัง

มุมกระโจมด้านหนึ่งตั้งเครื่องครกสากต่าง ๆ
บรรดาซึ่งเกี่ยวข้องด้วยข้าวถัดออกไปอีกหน่อยหนึ่ง
ปลูก ศาล 4 เส้า มีผ้าคลุมว่าเป็นศาลเทวดาหรือ
อันเป็นลูกปัดโตโรบิดโด...มีราวแขวนผ้าถุงผ้าหม
เป็นเครื่องบูชาในระหว่างเครื่องทำข้าวต่าง ๆ กับ
ศาลนั้นมีขุ่มประตูป่าว่าผู้ที่จะมาเกี่ยวข้าวนั้นมา
เส้นไหว้ก่อนแล้วจึงได้ลงมือ

(ชวาทรงหลัง : 96)

ในที่นี้เทวดาหรือ เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำพิธีกรรมก่อนเกี่ยวข้าว เกษตรกรต้องพยายามทำให้เทวดาหรือพอใจ เพื่ออำนวยให้ได้พืชผลตามที่ต้องการ

3.3.1.4.2.2 ผีเรือน ผีที่มีมาก่อนและอยู่ใกล้ชิดกับคน ก็คือ

ผีบรรพบุรุษได้แก่ ญาติผู้ใหญ่ มีพ่อแม่ ปู่ ย่า ตา ยาย ฯลฯ ซึ่งตายไปแล้ว และด้วยความอาลัยรัก แม้ท่านจะตายไปแล้วก็ยังนึกว่าท่านยังอยู่ คือเป็นผีประจำอยู่ในเรือนคอยดูแล

เอาใจใส่ ให้ลูกหลานที่ยังอยู่มีความสุขความเจริญ (เสฐียรโกเศศ 2524 : 165) โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เมื่อจะมีใครคนอื่นเข้ามาอยู่ในบ้านจำเป็นต้องบอกกล่าว ผีเรือน ซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำบ้าน ชาวชวาจึงมีธรรมเนียมที่เรียกว่า "พหุรักษา" เป็นส่วนหนึ่งของพิธีแต่งงาน นอกจากจะเป็นการบอกกล่าวให้บรรพบุรุษทราบแล้ว ยังให้ท่านร่วมปกป้องคุ้มครองดูแลบุคคลทั้งสองให้ใช้ชีวิตอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข

ตรงกลางนั้นมีเตียงนอนใหญ่ยาวสัก 10 ศอก หรือ 3 วา กว้างสัก 8 ศอก หรือ 10 ศอก ในนั้นปูที่นอนหนาสัก 18 นิ้ว มีหมอนหนุนหัวแลหมอนข้างลูกโต ๆ สักอ้อมหนึ่งซ้อนกันขึ้นไปข้างหัวจนจดเพดาน หมอนข้างสูงครึ่งเตียง ส่วนยาวนั้นเท่าเตียงทั้งหมดหนุนหัวหมอนข้าง เรายืนยันว่าจะเป็นโรนตามก็ว่ามีไธเป็นที่สำหรับแต่งงานใหม่ขึ้นไปนอน แต่ดูโตแลมืด แลอยู่กลางห้องด้วย...เป็นที่สำหรับผีเรือน เรียกว่า พหุรักษา ตำราเขาต้องมีตุ๊กตาเจ้าบ่าว เจ้าสาว นั่งอยู่น่าเตียง มีเตียง 2 ใบใส่ของกินตั้งอยู่เสมอ ถ้าคนในเรือนนั้นแต่งงานใหม่ต้องขึ้นไปอยู่บนนั้นคืนหนึ่ง

(ชวากว่าสองเดือน : 172 - 173)

3.1.4.2.3 ผี/เทพแห่งการแสดง การละเล่น หรือรวม

เรียกว่า มหรสพนั้น ผู้แสดงมีความเชื่อและศรัทธาต่อ "เทวดา - ครุ - ผี" ซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีอำนาจทั้งหลายในโลกผู้ให้กำเนิดเครื่องมือและการละเล่นนั้น ๆ ดังนั้นจึงต้องทำความเคารพกราบไหว้ก่อนจะลงมือเล่น เช่น การแสดงวอยังกวาลีก ก่อนที่จะแสดงต้องมีการบอกกล่าว "พุทธะ"

มีรูปใหญ่กว่าเพื่อนรูปหนึ่งบอกว่าเป็น "พุทธะ" แต่ทำเป็นรูปยักษ์หน้าแดงมีเขี้ยว เป็นความคิดของพวกที่ถือศาสนาหมัดจะทำให้ฟังเกลียดฟังกลัว แต่ความจริงย้ายหนังทั้งหลายมันก็น่าเกลียดอยู่ด้วยกันทั้งนั้น คนที่ดูชินตาไปก็เห็นงามเมื่อเห็นหนังอื่น ๆ งามแล้วหนังรูปพุทธะก็

พลอยงามไปด้วย ยังคงเหลืออยู่แต่กล้วย กล้วย
 เปนจะไปเล่นที่ไหนต้องมีรูปพุทธะไปด้วย
 เหมือนยังกับโรงงิ้ว แต่ไม่เห็นมีบทบาทอะไร
 ที่ต้องออก

(ชวากว่าสองเดือน : 108)

รูปพุทธะที่ต้องทำให้นำเกลียดน่ากลัว เนื่องจากเป็นข้อห้ามทางศาสนา "กฤษ
 ในชวานั้นถือสาสนาหมัด ก็ใช้ด้ามเลี่ยนเทวรูปนั่นเอง แต่ยกให้รูปร่างไม่เป็นเรื่องเช่นกับหุ่น
 หรือหนังเพราะสาสนาห้าม" (ชวากว่าสองเดือน : 174) เพื่อให้เกิดความแตกต่างระหว่าง
 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางการแสดง, การละเล่น ซึ่งเน้นไปในการให้
 ความบันเทิง

3.3.1.4.3 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับสถานที่

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับสถานที่นี้ มักมีเรื่องราวความเป็นมา
 เกี่ยวเนื่องกับสถานที่บริเวณนั้น เช่น ศาลที่เมืองกระ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
 เจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกไว้ว่า เป็นเรื่องราวพระยาขยาง ซึ่งเป็นชู้กับนางจันเมียบพระยาแก้ว
 พระยาแก้วโกรธมากจึงเดินทางไปต่อสู้กับพระยาขยาง

เมื่อไปถึงเมืองจับตัวพระยาขยางได้ เอาตัว
 ไปฆ่าเสียที่เขาริมทะเล เป็นทางจะไปเมือง
 ระนอง เขานั้นจึงเรียกว่าเขาพระขยาง คนทั้งปวง
 ทำศาลเจ้าขึ้นบูชาที่นั่น ถ้าใครจะไปมาทางนั้น
 ต้องยิงปืนเป็นค่านับจนทุกวันนี้ จันเมียบนั้นเอา
 ไปถ่วงเสียที่วังตกละ พระยาแก้วนั้นตาย คนก็
 ทำศาลเจ้าไว้ที่เมืองกระเป็นที่นับถือมาจนทุกวันนี้

(แหลมมลายู ล. 1 : 20 - 21)

เมื่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้รับการเคารพ เลื่อมใสจากชาวบ้านก็มักจะสร้าง "ศาล" ไว้
 ในบริเวณนั้น ๆ เพื่อให้เป็นที่สิงสถิตย์ของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ตนเคารพ พร้อมกันนั้นก็เป็นที่กราบ -
 ไหว้ของผู้คนทั่วไป เช่นเดียวกับศาลเจ้าเบ็๊กไพโร อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี

ศาลเจ้าเบิกไพร เมื่อมาคราวก่อนเรามาไม่ได้วะ
เป็นแต่ส่งรูปเทียนขึ้นไปบูชา คราวนี้ตั้งใจว่าจะวะ
ขึ้นไปคำนับ และไปดูด้วยเป็นที่ศักดิ์สิทธิ์คนนับถือ
(ไพรโยค : 191)

ศาลเจ้าเบิกไพรนี้ เป็นศาลเจ้าของชาวจีน ตั้งอยู่ที่บ้านเบิกไพร อำเภอบ้านโป่ง จังหวัดราชบุรี แสดงว่าศาลนี้ต้องมีความสำคัญกับบ้านเบิกไพรอย่างมาก แม้ว่าจะตั้งอยู่บนเกาะกลางน้ำก็ยังมีคนไปกราบไหว้กันสม่ำเสมอ

การสร้างศาลเพื่อให้สถานที่นั้น ๆ เป็นที่ศักดิ์สิทธิ์ อาจเกิดขึ้นด้วยความตั้งใจ โดยยกเอาสิ่งศักดิ์สิทธิ์สักอย่างขึ้นมาให้เป็นตัวแทนของเทวดา อารักษ์ เทพเจ้าที่ปกปักคุ้มครองสถานที่นั้น ๆ แม้ว่าเหล่าเทวดา อารักษ์ เทพเจ้าเหล่านั้นจะไม่มีส่วนเกี่ยวข้องกับสถานที่นั้น ๆ เลยก็ตาม

เขาเตี้ย มีถ้ำลึกเข้าไปหน่อยหนึ่ง ศิลาในนั้นเป็นรูปตุ๊กตาแจ็ก แต่หัวนั้นเล็กไป พระชลธารเขาจะมาสร้างศาลเจ้าขึ้นไว้ให้คนบูชา... จึงเอาขลอมสวมหัวนั้นเข้าแล้วเอากระดาษฟางปิด เขียนหน้าระบายสีที่ตัวบ้างเล็กน้อยให้เป็นกวนอู เมื่อดูก็เหมือนเป็นของจริง... คนทั้งปวงเขาว่าเป็นรูปหลุยจิ้นจูก็มีคนตื่นบูชาให้เขาจริง ๆ ด้วย เราไปทางนั้นยังเห็นรูปเทียนติดไฟอยู่หลายเล่ม

(ไพรโยค : 153)

ชาวบ้านที่อยู่ในแต่ละละแวกจะนับถือเคารพบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำถิ่นของตน เพราะมีความเชื่อว่าสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะเป็นผู้คุ้มครอง ดูแลให้ตนอยู่อาศัยในบริเวณนั้นอย่างมีความสุข ส่วนผู้ที่เดินทางผ่านไป - มา ในบริเวณนั้นก็จะทำความเคารพสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำสถานที่ เพื่อให้ตนเดินทางอย่างปลอดภัย สิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวจึงมีสถานะเป็นเทพารักษ์หรือเทพที่คุ้มครองปกปักรักษา (guardian spirit)

3.3.1.4.4 สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับสิ่งอื่น ๆ

ต้นไม้ใหญ่บางพันธุ์ เช่น ต้นไทร มักได้รับความเคารพเป็นพิเศษ ชาวชวานับถือต้นไทรอย่างมาก

ถ้าจะสร้างเมืองแล้วต้องสร้างอาลูน ๆ ปลูก
ต้นไทรก่อน เพราะเป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์มีสิ่ง
ต้นไทรในเมืองชวานี้ผู้ใดจะตัดไม่ได้ ถือกันว่า
มักให้มีอันเป็นต่าง ๆ

(ชวากว่าสองเดือน : 156)

ถ้าการใหญ่หรือผู้เป็นใหญ่ ต้องเดินในระหว่าง
ต้นไทรทั้งสองนั้น รอบอาลูนอาลูนปลูกต้นไทร
ต้นไทรเหล่านี้เป็นที่นับถือของพวกเขา
ใครตัดไม่ได้

(ชวาทรงหลัง : 141 - 142)

นอกเหนือจากต้นไทรแล้วยังมีพันธุ์ไม้อื่น ๆ ที่ได้รับการเคารพบูชาอีก ดังที่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกไว้ ขณะเสด็จพระราชดำเนินรอบ
องค์พระปฐมเจดีย์ว่า

จะนับแต่ที่บูชาก่อนที่ 1 พระศรีมหาโพธิ์มุม
ตะวันออกเฉียงใต้ ... ที่ 4 พระศรีมหาโพธิ์ตะวัน-
ออกเฉียงใต้ ที่ 5 ไม้ม่วง ที่ 6 ไม้เกษ ที่ 7 ไม้จัก ที่ 8
ไม้นิโครธ ที่ 9 ไม้ไทร ที่ 10 ไม้หว้า ที่ 11 ไม้รัง...
พระศรีมหาโพธิ์อยู่บนทักษิณชั้นบนตรงวิหารพระ-
ไสยาสน์เป็นที่ 12 ที่ 13 พระศรีมหาโพธิ์มุมตะวันตก-
เฉียงเหนือ ... ที่ 15 พระศรีมหาโพธิ์ด้านตะวันออก-
เฉียงเหนือ

(ไทรโยค : 28 - 29)

จะสังเกตได้ว่าพันธุ์ไม้เหล่านี้เกี่ยวข้องกับพุทธประวัติของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งต้นโพธิ์ ดังที่ ทองอุไร พันธุ์ชล (2539 : 73 - 74) กล่าวถึงต้นโพธิ์สรุปได้ว่า ชาวฮินดูถือว่าโพธิ์เป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์มาก เช่นเดียวกับชาวพุทธ ชาวฮินดู บางกลุ่มเชื่อว่าโพธิ์นั้นเป็นอวตารปางหนึ่งของพระวิษณุ (พระนารายณ์) เลยทีเดียว บางกลุ่มเชื่อว่าโพธิ์เป็นต้นไม้ที่กำเนิดในสรวงสวรรค์ และถูกส่งมายังโลกมนุษย์ เพื่อให้เป็นเครื่องรองรับการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ซึ่งชาวฮินดูถือว่าพระพุทธเจ้าเป็นพระเจ้าของเขาด้วยเหมือนกัน นอกจากนี้ยังเชื่อกันว่าทั้งพระพรหม พระวิษณุ และพระอิศวรล้วนประทับอยู่ในต้นโพธิ์เสมอ

พันธุ์ไม้อื่นที่ไม่เกี่ยวข้องกับศาสนา แต่ได้รับการบูชาเช่นกัน มักเป็นพันธุ์ไม้ที่มีขนาดใหญ่โต และมีอายุมาก ชาวบ้านเชื่อกันว่าในต้นไม้แต่ละต้นนั้นมีเทพารักษ์ สิงสถิตย์อยู่จึงปกป้อง คุ่มครองต้นไม้ผู้นั้นอยู่เป็นเวลานาน หากเคารพบูชาก็คงจะได้รับการคุ้มครองดูแล รวมถึงดลบันดาลให้สิ่งต่าง ๆ เป็นไปตามความประสงค์ของตน ซึ่งจะแสดงออกในรูปแบบของการผูกผ้า และบูชา "ตรงดลิ่งริมน้ำที่เดียวมีต้นไม้ผูกผ้าสีชมพูอยู่ต้นหนึ่ง ว่าศักดิ์สิทธิ์มากชาวบ้านนับถือกัน" (ไทรโยค : 93)

นอกจากต้นไม้แล้วยังมีป็นใหญ่ สโตมี ที่ชาวชวาและชาวบเตเวียนับถือ

สโตมีเป็นป็นวิลันดาโบราณมีเยื่อ เขา นับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์พิเศษต่าง ๆ มีขอลูกได้เป็นต้น ป็นกระบอกนี้ว่าเป็นตัวเมีย ตัวผู้อยู่ที่บเตเวีย เป็นที่นับถือของพวกแขกเหมือนกัน

(ชาครังหลัง : 141)

สิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ที่ชาวบ้านนับถือกันนั้น ส่วนมากจะเกี่ยวข้องกับศาสนา เพราะ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นสิ่งเหนือธรรมชาติบางชนิดก็อาจจัดอยู่ในรูปของศาสนาดั้งเดิม (Primitive Religion) ก่อนที่จะพัฒนามาเป็นศาสนาใหญ่ ๆ ในปัจจุบัน (มรรยาท กิจสุวรรณ 2536 : 99) มีบางอย่างที่ชาวบ้านนับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์โดยที่ไม่เกี่ยวข้องกับศาสนา แต่ทั้งหมดนี้ล้วนเป็นที่พึงพิงทางใจให้กับชาวบ้านผู้นับถือ เพิ่มความมั่นใจในการลงมือกระทำ การต่าง ๆ ให้ความหวังในยามเดือดร้อน การนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ ชาวบ้านอาศัยความ - พึ่งพอใจของตนเป็นหลักในการเลือกที่จะนับถือหรือไม่นับถือสิ่งใด และก็ใช้ความพึงพอใจของตนเช่นกันในการประเมินว่า ทำอย่างไรสิ่งศักดิ์สิทธิ์จึงจะพอใจ และดลบันดาลให้ตนได้รับ

ในสิ่งที่ปรารถนา ทำให้ความคิดความเชื่อต่าง ๆ เหล่านี้เป็นพื้นฐานในการกำหนดพิธีกรรมร่วมกันในแต่ละกลุ่มชน

3.3.1.5 ความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยาม

บุปผา ทวีสุข (2526 : 15) กล่าวถึงความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยามว่า ฤกษ์ คือ เวลาที่เหมาะสมเป็นชัยมงคล ยาม คือ ส่วนแห่งวันที่ดีและร้าย

การประกอบกรรมมงคลมักมีการคำนึงถึงฤกษ์ว่าปีใด เดือนใด วันและเวลาใดที่ดีที่สุดในการประกอบการ กรรมมงคลที่เป็นความเชื่อของคนทั่วไปที่ฤกษ์มีความสำคัญอย่างยิ่ง เช่น ในพิธีแต่งงานจะต้องหาฤกษ์ขันหมาก ฤกษ์รดน้ำ ฤกษ์ส่งตัว หรือในการปลุกบ้านก็ต้องมีฤกษ์ยกเสาเอกเหล่านี้เป็นความเชื่อที่มีมาแต่โบราณที่ยังคงพบเห็นได้ในปัจจุบัน

ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงบันทึกความเชื่อที่เกี่ยวกับฤกษ์ยามหลายครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่งก่อนการเสด็จพระราชดำเนินในแต่ละครั้ง เช่น ก่อนการเสด็จประพาสรอบแหลมมลายู

วันที่ 16 เดือนเมษายน รัตนโกสินทรศก 109
ตรงกับวันพุธ เดือน 5 แรม 12 ค่ำ ปีชวดโทศก
จุลศักราช 1252 กรมประจักษ์จัดให้มีการสง
มูรธาภิเษกอย่างเรียบง่าย ที่ข้างในเวลาฤกษ์เช้า
3 โมง กับ 36 ออกจากพระที่นั่ง 4 โมง 10 นาที
เจ้านายผู้หญิงมาส่งตามเคย ข้างนอกพระองค์
อรุณกับฐานาวัดราชบพิศ 5 รูปมาคอยชยันโต
ถวายผ้าผืน

(แหลมมลายู ล.1 : 10)

พิธีกรรมประกอบความเชื่อเกี่ยวกับฤกษ์ยามมักจะเป็นพิธีกรรมทางศาสนา เช่น "พระองค์อรุณกับฐานาวัดราชบพิศ 4 รูปมาคอยชยันโต" (แหลมมลายู ล.1: 10) หรือก่อนเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวาครั้งหลัง "พระชยันโตที่ชลังคนพิมาน" (ชวา

ครั้งหลัง : 2) พิธีกรรมเช่นนี้เกิดขึ้นเพื่อส่งเสริมในคราวเสด็จพระราชดำเนินทางไกล เป็นความเชื่อที่สร้างความมั่นใจให้กับทั้งผู้เดินทางเองและผู้อยู่เบื้องหลังว่าหากออกเดินทางในเวลาที่เหมาะสมแล้ว การเดินทางในครั้งนั้น ๆ จะราบรื่นและปลอดภัย

นอกเหนือจากฤกษ์ยามในการเดินทางดังกล่าวแล้วนั้น ยังมีฤกษ์ที่เกี่ยวกับการมงคลอื่น ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกไว้คือ

ที่นิมนต์พระสงฆ์มาสวดมนต์นี้ มิใช่เป็นการเฉลิมพระที่นั่งทีเดียว แต่เราเห็นว่าคงจะมาถึงในเดือน 3 เป็นแน่ จึงนิมนต์พระมาสวดมนต์เสีย ให้เป็นฤกษ์ก็พอถูกกับวันที่ขึ้นนั้น เป็นวันพระอาทิตย์ยกต้องเป็นฤกษ์สุนัขขัตติงสมังคลัง เป็นฤกษ์พระและจะได้ตรงกับยัมมิงปะเทเสกัปปัตติด้วย ในเวลาที่เราขึ้นนั้น เป็นเวลาฤกษ์ดีเหมือนกัน

(ไทรโยค : 198 - 199)

กล่าวโดยสรุปเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องฤกษ์ยามนี้ เพื่อช่วยในการตัดสินใจว่าจะประกอบพิธีในเวลาใดจึงจะเป็นมงคล เพื่อให้กิจกรรมนั้น ๆ บรรลุผลสำเร็จ และได้ผลดีที่สุด

3.3.1.6 ความเชื่อเกี่ยวกับเวทมนตร์คาถา เครื่องรางของขลัง

พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ได้ให้ความหมายของคำไว้ว่า

เวทมนตร์ คือ คำศักดิ์สิทธิ์ที่บริกรรมแล้วให้สำเร็จความประสงค์ (2530 : 761)

คาถา คือ คำเสกเป่าที่ถือว่าศักดิ์สิทธิ์ (2530 : 184)

เครื่องราง คือ ของที่นับว่าป้องกันอันตราย ยังไม่ออกฟันไม่เข้า เช่น ตะกรุด ผ้ายันต์ เหล็กไหล (2530 : 196)

ของขลัง คือ ของที่มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อกันว่าอาจบันดาลให้สำเร็จได้ดังประสงค์ (2530 : 135)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกความเชื่อเกี่ยวกับ
เวทมนตร์คาถาเครื่องรางของขลังของประชาชนตามท้องถิ่นต่าง ๆ ที่พระองค์เสด็จไว้บ้าง เช่น
คราวเสด็จประพาสรอบแหลมมลายู

มียันต์แขกอัน 1 ติดอยู่กลาง ถามว่าติดไว้

ไม่เจ็บไข้ คุ้มภัยถึงถือนเวทมนตร์ยันต์คาถาอะไร ๆ

มากอยู่

(แหลมมลายู ล.1 : 233)

ความเชื่อเกี่ยวกับยันต์ที่ไว้เพื่อป้องกันภัยอันตราย รวมถึงการเจ็บไข้ได้ป่วย
ไม่ว่าจะด้วยสาเหตุใดก็ตาม ยันต์สามารถป้องกันอันตรายได้โดยอาศัยเวทมนตร์ คาถา ใน
การปลุกเสกทำให้ยันต์มีความศักดิ์สิทธิ์ ถือว่าเวทมนตร์คาถาที่นำมาใช้ในการนี้เป็นการนำมา
ใช้เพื่อก่อให้เกิดคุณหากใช้เวทมนตร์ คาถาในทางให้โทษแก่ผู้อื่น จะเรียกว่าเป็น "คำสาป" ซึ่ง
โดยทั่วไปหมายถึงคำศักดิ์สิทธิ์จากผู้มีอำนาจเหนือมนุษย์ ที่สาปแช่งผู้อื่นเพื่อให้ผู้ที่ก่อความ
เดือดร้อนให้แก่ตนนั้นได้รับการทรมาน หรือได้รับสิ่งที่ไม่ปรารถนา เช่น

บัตโตโรกูสาปไม่ให้คลอดได้ นางนั้นจึงต้องเจ็บ
ครรภ์อยู่เป็นนิตย์ เสี่ยงเขาไฟที่คั่นนั้นว่าเป็นเสี่ยง
นางบุตรีครวญคราง เขาถูกนี้เห็นกันว่าสัจฐาน
เหมือนคนมีครรภ์ จึงเรียกว่าบาตัก ไกญสุโรโนโลกี
ไม่โปรดให้ขึ้นสวรรค์ สาปให้กลายเป็นมนุษย์แล้ว
ขับไล่เสีย

(ชวากว่าสองเดือน : 329)

ของขลังมักจะเป็นที่พึ่งของมนุษย์เพื่อให้ตนสมปรารถนาจากความศักดิ์สิทธิ์
ของสิ่งนั้น ๆ

มีปิ่นใหญ่กระบอกหนึ่งชื่อสโตมีเป็นปิ่นวิไลนดา
โบราณมีเยื่อเขานับถือกันว่าศักดิ์สิทธิ์วิเศษต่าง ๆ
มีขอลูกได้เป็นต้น ปิ่นกระบอกนี้เป็นตัวเมีย

ตัวผู้อยู่ที่บเดเวียเป็นที่นับถือของพวกเขา
เหมือนกัน

(ชวาคั้งหลัง : 141)

ของขลังสิ่งหนึ่งที่ข้าราชการชั้นสูงชาวชวาให้ความเคารพเชื่อถืออย่างมาก คือ "กฤช"
กล่าวกันว่า สุลต่านต้องเป็นผู้ชำระกฤชด้วยตนเองแต่เพียงผู้เดียว มีเรื่องราว พงศาวดาร
ปาฏิหาริย์ที่เกิดขึ้นมากมาย "ชักออกต้องกินเลือด" (ชวากว่าสองเดือน : 174) นอกจากนี้
หากตีกฤชแล้วลายผุดออกมาเป็นชื่อที่ตรงกับเจ้าของก็จะเชื่อวากฤชนั้นศักดิ์สิทธิ์

ถ้าถูกชื่อเจ้าของแล้วกฤชนั้นก็เปนนขลัง หรือนัย
หนึ่งเด็กเกิดมาตีกฤชให้ ลายในกฤชนั้นผุดเป็น
ตัวหนังสือ อ่านได้ว่าอะไรก็ตั้งชื่อเด็กตามนั้น

(ชวากว่าสองเดือน : 175)

เหล็กที่นำมาใช้ทำกฤชนี้เชื่อกันว่า "เปนนเหล็กตกมาจากสวรรค์" (ชวากว่า
สองเดือน : 175) และผู้ตีเหล็กให้ปรากฏเป็นตัวอักษรคือเทวดา

3.3.1.7 ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งมงคล อัมมงคล

มงคล คือ สิ่งที่น่ามาซึ่งความสุขความเจริญ อัมมงคล ก็เป็นเรื่อง
ตรงกันข้ามกับมงคลนั่นเอง (ทวิศคัตติ ญานประทีป 2530 : 131) การจะนำมาซึ่งความสุข
ความเจริญนั้นย่อมอาศัยพิธีกรรมเป็นสิ่งสำคัญ ในจดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ใน
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้พบว่า มีพิธีกรรมซึ่งกระทำเพื่อความเป็นสิริมงคล
บ่อยที่สุดครั้งเสด็จประพาสไทรโยค คือ การสวดชยันโต และพรมน้ำมนต์ เมื่อขบวนเสด็จพระ
ราชดำเนินถึงที่ใด หากเป็นที่ชุมชนแล้วมักจะมีพระสงฆ์สวดชยันโต เพื่อเป็นสิริมงคลแก่
พระองค์และคณะในการเดินทางอย่างปลอดภัย รวมถึงพุทธศาสนิกชนในบริเวณนั้นด้วย เช่น
เมื่อเสด็จถึงบ้านน้อย บ้านถ้ำ บ้านสุกพี้ วัดท่าตะคร้อ บ้านมอญ วัดคงคา บ้านใหม่ รวมถึง
ก่อนเสด็จพระราชดำเนินประพาสรอบแหลมมลายู และเกาะชวา ดังที่พระองค์ทรงบันทึกถึง
การสวดชยันโตว่า

พอเรือถึงวัดท่าตะคร้อ แต่มีไร่ท่าตะคร้อแม่น้ำน้อย
เป็นท่าตะคร้อ แม่น้ำใหญ่พระลงมาชยันโต แต่ไม่ใช่

แต่วัดท่าตะคร้อวัดเดียวทุก ๆ วัดที่ผ่านลงมา คงจะมี
แพหรือโรงปลูกบนหาดทรายบ้าง ในน้ำตื้น ๆ บ้าง
พระลงมาคอยชยันโตทุกแห่ง

(ไทรโยค : 189)

นอกเหนือจากนี้ พระองค์ทรงบันทึกถึงพิธีกรรมมงคลในงานพิธีอื่น ๆ อีก เช่น
ในงานแต่งงานของชาวชวา

ต่อเมื่อตกลงแล้วผู้หญิงจึงมาจูบตีนผู้ชาย เว้นไว้
แต่ถ้าผู้หญิงแก่กว่าผู้ชาย ไม่ต้องจูบ แล้วต้องขึ้นวอ
ด้วยกันแห่แล้วนอนบนเตียงพुरुรักษา

(ชวากว่าสองเดือน : 182)

พิธีการต้อนรับแขกของชาวจีนในกวลาลุมปอ ถ้าเป็นแขกคนสำคัญมาเยือน
ต้องมีการตกแต่งสถานที่ตามขนบ เพื่อความเป็นสิริมงคลแก่สถานที่ ทั้งนี้แสดงถึงความตั้งใจ
ใส่ใจในการคอยต้อนรับแขกสำคัญด้วย

ผูกผ้าแดงที่ทางเข้าบ้าน ที่หน้าเรือนทำนักร้าน
คาดประจำเป็นที่เราเข้าลอด ตามนักร้านประดับ
ตุ๊กตางิ้วเก้งอะไรต่าง ๆ ไค้งตามตำรับตำราทีเดียว

(แหลมมลายู ล.2 : 97)

สิ่งมงคลอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมทางศาสนา แต่เป็นที่นับถือของ
ชาวจีนเพื่อความเป็นสิริมงคล คือ "ฮกลกซิว"

ตกลงแปนต้องซื้อเครื่องทองที่เจ็กทำ มันก็ชอบกลดี
แปนเรื่องฮกลกซิวทั้งสิ้น

(ชวากว่าสองเดือน : 14)

ฮกลกซิว เป็นสัญลักษณ์ของความมีบุญวาสนา มีตำแหน่งราชการสูงและ
อายุยืน แสดงออกด้วยภาพสัตว์ ดอกไม้ หรือสิ่งของก็ได้ แต่หากเป็นภาพบุคคลแล้วชาวจีนจะ

นับถือมาก เชื่อกันว่าเทพ 3 องค์นี้สามารถประสิทธิ์ประสาทความมั่งคั่ง ความสมบูรณ์พูนสุข และความยั่งยืนแก่พวกเขาได้ เทพทั้ง 3 องค์นี้ไม่เคยปรากฏว่าได้รับการกราบไหว้หรือบูชาไว้ในศาลเจ้า หรือในบ้าน เป็นแต่เพียงสิ่งประดับบ้านเท่านั้น บทบาทที่แท้จริงของเทพเหล่านี้คือเป็นเทพประธานในวังงานแฮยิด เทพ 3 องค์นี้จึงเป็นสัญลักษณ์แห่งความเป็นสิริมงคล (พรพรรณ จันทโรนานนท์ 2530 : 2 - 4)

ความผิดปกติของสัตว์บางชนิด ก็ได้รับความเชื่อถือเป็นสิ่งมงคล เช่น หอยทราย ที่เป็นทักษิณาวรรต

หอยทรายเป็นทักษิณาวัวทั้งสิ้น สำหรับทำตลับ
ขี้ผึ้งและผูกบันเอวเด็ก ว่ากันต่าง ๆ หรือเป็นมงคล
ถ้าขาดเสียก็งามดี มีตลับอยู่ในพานพระชั้นหมาก
หอยหนึ่งฝาประดับเพชรได้เห็นอีกแห่งหนึ่งทำนกลาง
ผูกบันเอวอยู่เมื่อเล็ก

(ไทรโยค : 26 - 27)

หอยทราย ส่วนมากโดยทั่วไปเวียนซ้าย เมื่อพบว่าหอยทรายเวียนขวา (ทักษิณาวรรต) จึงนับว่าเป็นสิ่งมงคล อีกทั้งความเชื่อทางศาสนาพุทธ เมื่อประกอบศาสนกิจในวันสำคัญทางศาสนาโดยการเวียนเทียนมักจะเดินเวียนขวา เปลือกหอยทรายทักษิณาวรรตนี้ จึงนำมาผูกเอวเด็กเพื่อความเป็นมงคล และเป็นเครื่องสูงในพานพระชั้นหมาก

สิ่งอัปมงคล เป็นเรื่องราวที่ตรงกันข้ามกับสิ่งมงคล เมื่อเกิดเหตุการณ์ที่เชื่อกันว่าเป็นสิ่งอัปมงคล ก็ต้องหาหนทางแก้ไขให้เป็นมงคล เช่น ในพิธีศพของแขก

เวลากลับมาพบพวกแขกแห่งศพพวกหนึ่ง คนประมาณ
สัก 50 คน ร้องเพลงศพهامไปกลางมีผ้าแดง ๆ คลุม
ได้ยินเสียงจุดประทัดก็ก້องตามถนนตลอดทาง

(แหลมมลายู ล. 2 : 43)

มิสเตอร์สกินเนอร์กล่าวว่า การจุดประทัดนี้ "เป็นการเอาอย่างความเชื่อของจีนเท่านั้น" (แหลมมลายู ล.2 : 43)

หรือในอีกกรณีหนึ่งคือ การออกสติงเกลทของ ลู่หลุนันและข้าราชการชั้นสูง
ของชาวชวาเพื่อทำพิธีกระบักเมาลุก ในขณะที่ประกอบพิธีนั้นมีทหารถือปืนเล็กยืนอยู่ข้าง
สติงเกล ข้างละ 40 คน ยิงปืนพร้อมกันเป็นดับข้างละสามครั้ง

พอเวลายิงปืนพากันแวงแฉ้นนั้นชาวไปทั้งนั้น
ให้ไปไล่เลียง ได้ความว่าไล่ผี เมื่อเสร็จการพิธีนี้
แล้วเอาไปใช้สำหรับไล่วัว ไส่ควาย
(ชวาคั้งหลัง : 153)

จากความเชื่อที่ว่า เมื่อเวลาตายไปแล้ววิญญาณออกจากร่าง และไม่เสื่อม-
สลายเหมือนร่าง วิญญาณจึงยังวนเวียนอยู่ การจุดประทัด ที่ชาวจีนทำเพื่อไล่วิญญาณของ
ผู้ตายที่ผ่านไปไม่ให้แวะเวียนมาหาตน หรือก่อความเดือดร้อนให้แก่ตน เช่นเดียวกับ เมื่อเวลา
ยิงปืน ขณะทำพิธีกระบักเมาลุก ชาวบ้านต้องแวงแฉ้นไล่ผี เพราะเชื่อว่า วิญญาณผีเหล่านี้
อาจตกใจเสียงปืน จึงต้องแวงแฉ้นเพื่อไล่วิญญาณ

ทั้งการจุดประทัดและแวงแฉ้นนับว่าเป็นความเชื่อที่ชาวบ้านคิดว่าจะปิดเป่า
สิ่งอัปมงคล ความชั่วร้าย หากไม่ทำอาจเกิดเรื่องเลวร้ายขึ้นได้

ความเชื่อในแต่ละกลุ่มคน แต่ละสังคม แต่ละเชื้อชาติย่อมมีความแตกต่าง
กัน ด้วยปัจจัยต่าง ๆ เช่น ศาสนา ความเชื่อที่ถ่ายทอดกันมาแต่บรรพบุรุษ หรือแม้แต่
ภูมิประเทศที่อยู่อาศัย หากพิจารณาโดยรวมแล้ว ผู้วิจัยเห็นว่าในความเชื่อต่าง ๆ นั้น ไม่ว่าจะ
เป็นของกลุ่มชนใดก็ตามมีจุดประสงค์ของผู้เชื่อถือในความเชื่อนั้น ๆ

ผู้วิจัยกล่าวถึงเรื่องความเชื่อที่มีปรากฏในพระราชนิพนธ์ชุดนี้ค่อนข้าง
ละเอียด เพราะความเชื่อเป็นนามธรรม มองเห็นได้ยาก เข้าใจยาก และยิ่งต่างวัฒนธรรมก็ยิ่ง
เข้าใจยาก การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้
อย่างละเอียด ทำให้เกิดความรู้ ความเข้าใจลึกซึ้ง ทั้งแก่ผู้บันทึกเอง และหากมีผู้อ่านได้อ่านก็
จะเกิดความเข้าใจ เกิดทัศนะ และได้รับสาระประโยชน์ยิ่งขึ้น

3.3.2 ค่านิยม

ค่านิยม (values) มีความเกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมอย่างใกล้ชิด และค่านิยมบางอย่างได้กลายมาเป็น "แกน" ของวัฒนธรรม (อาานนท์ อภาภิรม 2519 : 106) ในการศึกษาเกี่ยวกับวัฒนธรรมในแต่ละยุคสมัยของแต่ละท้องถิ่นจึงจำเป็นอย่างมากในการศึกษาค่านิยม ซึ่งจะดูได้จากพฤติกรรมของคนในสังคมในยุคนั้น ๆ ดังที่ พัทยา สายหนู (2526 : 51) กล่าวว่่า ค่านิยมเป็นสิ่งที่นิยมยึดถือประจำใจที่ช่วยตัดสินใจในการเลือก ตราบใดที่มนุษย์ต้องเลือกตัดสินใจในการกระทำอยู่ มนุษย์ต้องอาศัยคุณค่าประจำตัวเป็นเครื่องกำหนดแม้แต่สิ่งที่ทำจนเคยชินเป็นนิสัย

ไพฑูริย์ เครือแก้ว (2506 : 6) ให้ความหมายของค่านิยมไว้ว่า

ค่านิยมของสังคมหมายถึง สิ่งที่คนสนใจ สิ่งที่คนปรารถนาจะได้ปรารถนาจะเป็น หรือกลับกลายมาเป็น เป็นสิ่งที่คนถือว่าเป็นสิ่งที่บังคับได้ ต้องทำ ต้องปฏิบัติ เป็นสิ่งที่คนบูชายกย่อง และมีความสุขที่จะได้เห็นได้ฟัง ได้เป็นเจ้าของ ค่านิยมของสังคมจึงเป็น "วิถีของการจัดรูปความประพฤติ" ที่มี ความหมายต่อบุคคลและเป็นแบบฉบับของความคิดที่ฝังแน่นสำหรับยึดถือในการปฏิบัติตัวของคนในสังคม

ซึ่งสอดคล้องกับเดวิด เครทซ์ และคณะ ได้กล่าวว่า บุคคลโดยอมรับว่าค่านิยมใดเป็นของตน ค่านิยมนั้นก็จะเป็นเป้าหมายในชีวิตของบุคคลนั้น

Values - Beliefs about what is a desirable or a 'good' (e.g., free speech) and what is an undesirable or a 'bad' (e.g., dishonesty). Values reflect the culture of a society and are widely shared by the members of the culture. If the individual accepts a value for himself, it may become a goal for him

(David Kretch and others, 1962 : 102)

Dictionary of the Social Science (1965 : 744) ถือว่าค่านิยมเป็นมาตรฐาน (standard) ในการประพฤติปฏิบัติ

มิลตัน โรคีส (Milton Rokeach, 1968 : 5) ได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับค่านิยมไว้ในทำนองเดียวกันว่า เป็นความเชื่ออย่างหนึ่งที่มีลักษณะยั่งยืนถาวร ซึ่งเป็นแนวทางของความประพฤติ หรือเป็นเป้าหมายในการดำเนินชีวิต เป็นสิ่งที่ตนเอง หรือสังคมเห็นดีเห็นชอบสมควรที่จะยึดถือปฏิบัติมากกว่าวิถีปฏิบัติ หรือเป้าหมายชีวิตอย่างยิ่ง

A Value is an enduring belief that a specific mode of conduct or end - state of existence is personally or socially preferable to be opposite or converse mode of conduct or end - state of existence

(Rokeach 1968 : 5)

สรุปได้ว่า ค่านิยมเป็นสิ่งที่ควรแก่การปฏิบัติยึดถือเป็นมาตรฐานในการกำหนดพฤติกรรมของคนในสังคม ให้เป็นไปในแนวทางเดียวกัน อันจะนำมาซึ่งความสุข ความเจริญ และวัฒนธรรมที่เป็นเอกลักษณ์เฉพาะในแต่ละสังคม

ในการพิจารณาค่านิยมที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้วิจัยนำลักษณะค่านิยมตามที่ อี. สแปรงเกอร์ได้แบ่งไว้ 6 ประเภท มาเป็นกลุ่มของค่านิยมและใช้ค่านิยมตามทฤษฎีของโรคีส ทั้งที่เป็นค่านิยมวิถีปฏิบัติ และค่านิยม จุดหมายปลายทางมาร่วมพิจารณาค่านิยมจากพฤติกรรมที่พบในงานพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้

อี. สแปรงเกอร์ (E. spranger) นักปรัชญาชาวเยอรมัน ได้อธิบายจำแนกลักษณะค่านิยมที่สำคัญของมนุษย์ว่ามี 6 ประเภท โดยที่คนส่วนมากจะมีค่านิยมหนึ่งหรือสองประเภทที่เด่นชัดกว่าประเภทอื่น ๆ

1. ค่านิยมทางทฤษฎีหรือวิชาการ (Theoretical Value) ได้แก่ ความนิยมศึกษาหาความรู้ ความจริง เหตุผล และการรวบรวมจัดระบบความรู้

2. ค่านิยมทางเศรษฐกิจ (Economic Value) เป็นค่านิยมที่ทำให้บุคคลแสวงหาประโยชน์ ทรัพย์สิน และความมั่งคั่ง
3. ค่านิยมทางสุนทรียภาพ (Aesthetic Value) เกี่ยวข้องกับความชื่นชมพึงพอใจในความงาม รูปแบบ และความเหมาะสมกลมกลืนในลักษณะต่าง ๆ
4. ค่านิยมทางสังคม (Social Value) ได้แก่ ความรักเพื่อนมนุษย์ ความต้องการช่วยเหลือ ทำประโยชน์ให้เพื่อนมนุษย์
5. ค่านิยมทางการเมือง (Political Value) คือ ความนิยมอำนาจ อิทธิพล และ ชื่อเสียง
6. ค่านิยมทางศาสนา (Religious Value) ได้แก่ ความเชื่อและความยึดถือในศาสนา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ หรือจุดมุ่งหมายอันสูงสุดในจักรวาล

มิลตัน โรคิช (Milton Rokeach : 1968 อ้างถึงใน พิศมร วัฒนพานิช 2529 : 15-18) ได้จำแนกค่านิยมออกเป็น 2 ประเภท คือ ประเภทที่เป็นวิธีการ เรียกว่า ค่านิยมวิถีปฏิบัติ และประเภทที่เป็นจุดหมาย หรือภาวะเป้าหมายในตัวเอง เรียกว่า ค่านิยมจุดหมายปลายทาง ในรายละเอียดของค่านิยมแต่ละประเภท โรคิช ได้เสนอรายการค่านิยมไว้ประเภทละ 18 ชนิด โดยรวมทั้งที่เกี่ยวข้องกับตัวบุคคลเอง กับสังคมและจริยธรรม ดังในรายละเอียดต่อไปนี้

1. ค่านิยมที่เป็นแนวทางในการประพฤติปฏิบัติ เรียกว่า "ค่านิยมวิถีปฏิบัติ" (Instrumental Values) ได้แก่
 - 1.1 ความทะเยอทะยาน (Ambitious)
 - 1.2 ความใจกว้าง (Broad - minded)
 - 1.3 ความสามารถ (Capable)
 - 1.4 ความสนุกสนานร่าเริง (Cheerful)
 - 1.5 ความสะอาด (Clean)
 - 1.6 ความกล้า (Courageous)
 - 1.7 การรู้จักให้อภัย (Forgiving)
 - 1.8 ความเอื้อเฟื้อ (Helpful)
 - 1.9 ความซื่อสัตย์ (Honest)
 - 1.10 ความคิดสร้างสรรค์ (Imaginative)
 - 1.11 ความคิดที่อิสระ (Independent)

- 1.12 ความรู้จักคิดหาเหตุผล, ความมีสติปัญญา
(Intellectual)
- 1.13 ความมีเหตุผล (Logical)
- 1.14 ความเป็นที่รักใคร่ (Loving)
- 1.15 ความเชื่อฟัง (Obedient)
- 1.16 ความสุภาพอ่อนน้อม (Polite)
- 1.17 ความรับผิดชอบ (Responsible)
- 1.18 การควบคุมตัวเอง (Self - control)

2. ค่านิยมที่เป็นเป้าหมายในการดำรงชีวิต เรียกว่า "ค่านิยมจุดหมายปลายทาง" (Terminal Values) ได้แก่

- 2.1 ชีวิตที่สะดวกสบาย (A comfortable life)
- 2.2 ชีวิตที่น่าตื่นเต้น (An exciting life)
- 2.3 ความรู้สึกว่าประสบความสำเร็จ
(A sense of accomplishment)
- 2.4 โลกที่มีสันติสุข (A world of peace)
- 2.5 โลกที่มีความสวยงาม (A world of beauty)
- 2.6 ความเสมอภาค (Equality)
- 2.7 ความมั่นคงของครอบครัว (Family security)
- 2.8 ความรักอิสระเสรี (Freedom)
- 2.9 ความสุขสดชื่น (Happiness)
- 2.10 ความสามัคคี (Inner harmony)
- 2.11 ความรัก (Nature love)
- 2.12 ความมั่นคงของชาติ (National security)
- 2.13 ความสงบสุข (Pleasure)
- 2.14 ความช่วยเหลือผู้อื่น (Salvation)
- 2.15 ความภาคภูมิใจในตนเอง (Self - respect)
- 2.16 การได้รับความยกย่องในสังคม (Social recognition)
- 2.17 การมีมิตรที่ดี (True friendship)
- 2.18 ความเป็นผู้มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด ความรอบรู้
(Wisdom)

ความแตกต่างระหว่างค่านิยมทั้ง 2 ชนิด อยู่ที่กลุ่มหนึ่งเป็น "วิถีทาง" และอีกกลุ่มหนึ่งเป็น "จุดหมายปลายทาง" ค่านิยมจุดหมายปลายทางมีศูนย์รวมที่ตัวบุคคลและที่สังคม

ในพระราชนิพนธ์จุดหมายเหตุรายวันที่นำมาศึกษา ผู้วิจัยพบว่ามียุคค่านิยม 6 กลุ่ม ได้แก่

1. ค่านิยมทางทฤษฎี หรือวิชาการ
2. ค่านิยมทางเศรษฐกิจ
3. ค่านิยมทางสุนทรียภาพ
4. ค่านิยมทางสังคม
5. ค่านิยมทางการเมือง
6. ค่านิยมทางศาสนา

3.3.2.1 ค่านิยมทางทฤษฎี หรือวิชาการ (Theoretical Value) เป็นความนิยมศึกษาหาความรู้ ความจริง เหตุผล และการรวบรวมจัดระบบความรู้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ความสนพระทัยเรื่องการศึกษาเป็นอย่างมาก เมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินเมืองใดก็จะทรงแวะทอดพระเนตรโรงเรียนของเมืองนั้น เพื่อทรงนำมาพัฒนา ปรับปรุงระบบการศึกษาในเมืองไทย ดังที่พระองค์ทรงจัดตั้ง "โรงเรียนหลวงสำหรับราษฎร" ขึ้นในปี พ.ศ. 2428 (อุมา สุคนธมาน 2535 : 68) โดยมีพระราชประสงค์ให้พระบรมวงศานุวงศ์ และบุตรหลานข้าราชการ และราษฎรทั้งปวง ได้ศึกษาเล่าเรียนหนังสือไทยตามแบบที่ถูกต้อง และเป็นพื้นฐานการศึกษาในระดับสูงขึ้นไปในสาขาต่าง ๆ เช่น การศึกษาสายอาชีพ

เรื่องโรงเรียนเช่นนี้ เราพอใจได้คิดมานานแล้ว...

นักเรียนมาเรียนเป็นเวลาตั้งแต่โมงเช้าจนบ่ายโมง
1 เลิก ไม่ต้องเสียอันใด แต่ของที่ทำได้แล้วขายได้ให้
รางวัลเล็กน้อย เรียน 3 ปีจบ แต่ต้องเรียนหนังสือ
มาก่อน

(ชวากว่าสองเดือน : 44)

พระองค์ทรงเล็งเห็นการณ์ไกลว่าบ้านเมืองจะเจริญทัดเทียมกับอารยประเทศ
ได้นั้น ราษฎรทั่วไปต้องได้มีความรู้ทางหนังสือ ซึ่งเป็นสิ่งสำคัญที่จะนำมาซึ่งความเจริญของ
บุคคลนั้น ๆ และยังเป็นต้นเค้าของความเจริญของราชการบ้านเมือง

เรื่องคนแล้วเป็นชด้อย่างยิ่งหาดีได้น้อยนัก
คิดไปว่าทำไมหาคนจึงยาก ก็เห็นได้ว่าเพราะ
คนเราไม่มีความรู้ ไซ้ว่าฝรั่งมันจะไม่โง่บ้าง
ที่โง่ก็มีแต่มันมีความรู้ไม่ลึกซึ้ง คนเรามันลึกซึ้ง
เพราะไม่มีวิชา การที่ตั้งโรงเรียนขึ้นได้เป็นทาง
ที่จะให้มีคนให้ขึ้น แต่มันล่าเกินล่าไม่ทันเขาเลย
เป็นอันต้องเดินหลังอยู่วันยังค่ำ

(แหลมมลายู ล. 1 : 84)

และเพื่อความก้าวหน้าในด้านต่าง ๆ ของประเทศ พระองค์ทรงส่งพระราชโอรสไปศึกษาต่อยัง
ต่างประเทศเพื่อศึกษาวิทยาการใหม่ ๆ และกลับมาช่วยราชการในด้านต่าง ๆ เช่น สมเด็จ
เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนาถ กรมขุนพิษณุโลกประชานาถ

ลูกชายเล็กอันเป็นที่รักอย่างยิ่ง ด้วยมีอายุสมควร
จะไปเล่าเรียนในประเทศยุโรปเพื่อความดีแก่ตัวเขา
ต่อไปภายหน้า

(ชวากว่าสองเดือน : 3)

ค่านิยมทางทฤษฎี หรือวิชาการ ในส่วนบุคคลของประชาชนในที่ต่าง ๆ มี
ค่านิยมวิถีปฏิบัติคือ "ความรู้จักคิด หาเหตุผล, ความมีสติปัญญา" (intellectual) เพื่อนำไปสู่
ค่านิยมจุดหมายปลายทางคือ "ความเป็นผู้มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด, ความรอบรู้" (wisdom)
ในส่วนรวม เมื่อประชาชนมีค่านิยมวิถีปฏิบัติในการเสริมสร้างสมรรถนะทางความรู้แก่ตนเอง
จนบรรลุค่านิยมจุดหมายปลายทางว่าตนเป็นผู้รอบรู้ มีสติปัญญาเฉลียวฉลาดแล้ว บุคคล
เหล่านี้ร่วมกันสร้างค่านิยมจุดหมายปลายทางให้กับสังคมโดยการเข้ามาบริหารบ้านเมือง
(ได้รับความยกย่องในสังคม social recognition) นำความรู้ที่ตนมีอยู่มา "ช่วยเหลือผู้อื่น"
(salvation) สร้างความเจริญทัดเทียมอารยประเทศ สร้างความก้าวหน้าให้แก่บ้านเมือง

ส่วนค่านิยมทางการศึกษาเฉพาะพระองค์นั้น ผู้วิจัยเห็นว่า พระองค์ทรงมีค่านิยมวิถีปฏิบัติ คือ "ความมีเหตุผล" (logical) ในการปลูกฝังให้คนไทยมีความรู้ภายใต้วัฒนธรรมของไทย และนำความรู้เหล่านั้นมาบริหารประเทศ จึงทรงมีพระราชดำริในการจัดระบบการศึกษาให้ชาวไทยมีโอกาสศึกษาความรู้จากโรงเรียนที่มีระบบซึ่งเป็นของไทยเอง เพราะ ในรัชสมัยของพระองค์มีการจัดตั้งโรงเรียนมิชชันนารีขึ้นทั้งในกรุงเทพฯ และต่างจังหวัด เพื่อปูพื้นฐานทางภาษาอังกฤษ และความคิดแบบตะวันตกนำไปสู่การเป็นชาวคริสต์ในโอกาสต่อไป พระองค์ทรงมีพระราชดำริจัดตั้งโรงเรียนสำหรับสามัญชนแห่งแรก โดยให้การศึกษาตามระบบของตะวันตก คือโรงเรียนวัดมหรณพาราม ซึ่งเป็นโรงเรียนของรัฐบาลไทยเพื่อคนไทย นอกเหนือจากการให้ความรู้แล้วยังส่งเสริมการปลูกฝังความคิด ค่านิยมและวัฒนธรรมของไทยให้แก่เยาวชนไทย เมื่อคนไทยมีความรู้มากขึ้น สามารถนำความรู้เหล่านั้นมาคิดวางแผนจัดระบบระเบียบบริหารประเทศกันเองแล้ว ทำให้รัฐบาลมีบุคลากรซึ่งเป็นคนไทยเพิ่มขึ้น ดำรงเอกลักษณ์ความเป็นไทยให้คงอยู่อันหมายถึง "การดำรงความมั่นคงของชาติ" (national security) ไว้ไปพร้อม ๆ กับความก้าวหน้า และการได้รับยอมรับจากอารยประเทศ ซึ่งนับว่าเป็นค่านิยมจุดหมายปลายทางเฉพาะพระองค์ ในการเสด็จพระราชดำเนินสถานที่ต่าง ๆ จึงทรงให้ความสนพระทัยกับการจัดระบบการศึกษาในเมืองนั้น ๆ เพื่อพระองค์ จะทรงนำมาปรับปรุง และพัฒนาการศึกษาในประเทศไทยให้เป็นระบบอย่างเหมาะสมมากยิ่งขึ้น

เนื้อหาเกี่ยวกับการศึกษาระบบโรงเรียน และสิ่งที่เกี่ยวเนื่องในด้านการศึกษา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกไว้นี้ ไม่เพียงแต่จะเป็นประโยชน์ในแง่บันทึกส่วนพระองค์เท่านั้น แต่ยังทำให้ผู้ที่ได้อ่านจดหมายเหตุรายวันนี้ มองเห็นสภาวะของการศึกษาในขณะนั้น ทั้งภายในประเทศไทย และต่างประเทศ อีกทั้งยังเข้าใจกระบวนการที่พระองค์จะทรงจัดการพัฒนาระบบการศึกษาของไทย ทั้งยังสามารถเข้าใจความคิดที่อยู่เบื้องหลังกระบวนการจัดการอันเป็นผลมาจากการเสด็จพระราชดำเนินประพาสที่ต่าง ๆ นี้เอง

3.3.2.2 ค่านิยมทางเศรษฐกิจ (Economic Value) เป็นค่านิยมที่ทำให้บุคคลแสวงหาประโยชน์ ทรัพย์สิน และความมั่งคั่ง

เนื้อหาที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้เป็นเนื้อหาที่สะท้อนให้เห็นถึงเรื่องเกี่ยวกับเศรษฐกิจในสังคมไทย ซึ่งสามารถแบ่งกลุ่มของประชาชนที่มีค่านิยมทางเศรษฐกิจ ออกเป็น 2 กลุ่มคือ

1. กลุ่มเจ้าภาชีนายอากร
2. กลุ่มประชาชนทั่วไป

3.3.2.2.1 กลุ่มเจ้าภาชีนายอากร ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเปลี่ยนแปลงการบริหารงานคลังของประเทศซึ่งเป็นระบบเก่า อันไม่เหมาะกับกาลสมัยและสภาพการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป เพราะไม่มีการวางระเบียบและโครงการใช้จ่ายเงินที่แน่นอน อำนาจจัดเก็บภาชีอากรกระจายไปอยู่ตามกรมกองต่าง ๆ และตามหัวเมือง ผู้ที่ได้รับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในระบบเดิมมากที่สุดคือ บรรดาขุนนางรุ่นเก่าที่มีอำนาจและอิทธิพล นอกจากนี้ระบบเจ้าภาชีนายอากรซึ่งเคยส่งผลประโยชน์ให้แก่รัฐบาลมาก่อน เมื่อมาถึงสมัยนี้ก็กลับดำเนินธุรกิจที่ก่อให้เกิดประโยชน์ต่อตัวเจ้าภาชีนายอากรมากกว่ารัฐบาล บางครั้งก่อให้เกิดความเดือดร้อนแก่ราษฎร ด้วยการรีดนาทาเร้นและเก็บภาชีเกินอัตรา แต่นำเงินส่งราชการเป็นจำนวนน้อย รายได้ของแผ่นดินจึงได้ไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วย (ปิยนาด บุนนาค 2536 : 71) เพื่อแก้ไขปัญหาคความเดือดร้อนของประชาชนที่เกิดจากการคดโกงของเจ้าภาชีนายอากร ทรงปฏิรูปการคลังโดยตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์เป็นส่วนกลางเก็บผลประโยชน์รายได้ของแผ่นดิน (สมภพ มานะรังสรรค์ 2536 : 6) อาจกล่าวได้ว่า กลุ่มบุคคลเหล่านี้แสวงหาประโยชน์ ทรัพย์สิน และความมั่งคั่ง เป็นเหตุนำไปสู่การคดโกง ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ความร้อนอีกอย่างหนึ่งนั้นเรื่องภาชีอากร เจ้าภาชี
มักมาโกงต่าง ๆ เช่นครววจินเหียนจนเกิดฆ่ากันขึ้น

(แหลมมลายู ล.1 : 181)

และทรงกล่าวถึงกลุ่มชาวจีนที่เมืองตรังที่อยากจะเป็นเจ้าภาชีนายอากรว่า

ที่อยากจะทำภาชีมีทุนรอนก็มี แต่ไม่อาจไปว่าประมูล
ในกรุง เพราะต้องมีเงินเข้าไปล่วงหน้ามาก ไม่รู้แน่
จะได้หรือไม่ต้องเสียดอกมาก บางทีคนที่เข้าไป
โกงกินเองก็มี

(แหลมมลายู ล.1 : 180 - 181)

3.3.2.2.2 กลุ่มประชาชนทั่วไป ประชาชนส่วนใหญ่ยังคงมีอาชีพเกษตรกรรมในลักษณะของการผลิตแบบยังชีพ มิได้มีค่านิยมทางเศรษฐกิจในแง่การแสวงหาผลประโยชน์ ทรัพย์สิน หรือความมั่งคั่ง จากที่พระองค์ทรงใช้คำว่า "ทำพอกินกันในบ้าน"

ข้าวนี้ทำตามน้ำลด ลงมือมาตั้งแต่เดือน 12 น้ำลดเท่าไร ก็ดำตามลงไป ลงมือเก็บเกี่ยวกันแต่ข้างแรม เดือน 3 ไป ทำพอกินกันในบ้าน

(ไตรโยค : 173)

บางครอบครัวนำผลผลิตที่เกินกว่าความจำเป็นในการใช้สอยภายในครอบครัวออกขาย แม้จะมีปริมาณเพียงเล็กน้อย เพื่อนำรายได้มาจับจ่ายใช้สอยบ้าง

นายายนุ้ยนี้เองทำข้าวปลูก 3 สัดได้ข้าว 30 เศษ เป็นพยาธิ คือ ตายผอยเสียมาก ส่วนเมียหลวง คุหาทำข้าวปลูก 5 สัด ได้ข้าว 200 ที่ต่างกันราย ก่อนทำทุ่งบ้านถ้ำ รายหลังทำทุ่งเขาปูน ปลาหา ในลำน้ำเป็นปลาสด ปลาแห้งซื้อทำยางและทุ่งคา ของสวนกินบ้างขายบ้าง

(แหลมมลายู ล.1 : 27)

ในบางกลุ่มยังใช้ระบบการแลกของ โดยที่จะนำผลผลิตในท้องถิ่นที่ตนผลิตขึ้นมาได้นั้น แลกกับของใช้จำเป็นที่ผลิตเองไม่ได้ ซึ่งของเหล่านี้มักมาจากต่างถิ่นกันไป

ลองนับดูตาลเห็นอยู่ 11 ต้น แต่ใบโกร๋น ชักใช้ไล่เสียงได้ความว่าเขาตัดไปห่อได้ ตามแถบนี้ ต้นยางมีมากพบริมแม่น้ำบ่อย ๆ เป็นรอยเผา อยู่ทุกต้น ได้พวกเหล่านี้ทำให้ไม่ผุ เป็นได้อย่างเช่นเรียกว่าได้ชี้รวง ถ้าไม่มีใบตาลใช้ไล่เสียงห่อ ชาวบ้านเหล่านี้ทำไว้สำหรับแลกของกับฝ่ายอีก อย่างหนึ่งเข่าว่ามีเรืออยู่หลายแห่งมีเรือมอญ

บรรทุกเกลือ ปลาเค็ม เยื่อเคย ผ้าขาว ผ้าเขียว
ขึ้นมาแลก

(ไตรโยค : 92)

การเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัวทรงเยี่ยมชมโรงงานอุตสาหกรรมต่าง ๆ เช่น โรงงานทำสับปะรดที่สิงคโปร์, โรงงาน
ชาที่ตำบลวิญญูมบุเลเอ็ด ที่เกาะชวา หรือโรงจักรที่สิงคโปร์ เพื่อพระองค์ทรงมีพระราชดำริใน
การพัฒนาาระบบอุตสาหกรรม เพื่อลดการนำเข้าสินค้าจากต่างประเทศ โดยให้ประชาชนผลิต
สินค้าเองภายในประเทศ และส่งเสริมค่านิยมการใช้ของไทย นโยบายอนุรักษ์นิยมนี้เป็นผล
มาจากการหวาดกลัวการแทรกแซงของประเทศจักรวรรดินิยมที่กำลังล่าอาณานิคมอยู่
ในขณะนั้น (สมภพ มานะรังสรรค์ 2536 : บทคัดย่อ) ข้ออ้างของประเทศจักรวรรดินิยมใน
การเข้าแทรกแซงประเทศอื่น มักมาจากการที่ลักษณะหรือสภาวะการปกครองภายในดินแดน
นั้นมีความไม่เป็นระเบียบ หรือไม่ปฏิบัติตามระบบของประเทศจักรวรรดินิยมเป็นเหตุให้
กระทบการค้าขาย ซึ่งเป็นประโยชน์โดยตรงของจักรวรรดินิยม ประเทศจักรวรรดินิยมจึงเข้า
แทรกแซงการปกครองโดยอ้างว่าเพื่อการค้า

ในเมืองแขกข้างล่างอาศัยเหตุที่เจ้าเมืองไม่มีอำนาจ...
จนการค้าขายเขาร่วงโรยไปจึงเป็นเหตุให้ฝรั่งเข้า
แทรกแซงการในบ้านเมืองเพราะเจ้าเมืองไม่มีอำนาจ
ที่จะปราบปรามกันเองได้ และทุนรอนไม่มีด้วย
ประโยชน์ในบ้านเมืองยับเยินไปหรือเก็บไม่ได้
ต้องยอมให้ฝรั่งเข้าจัดการปราบปรามเก็บเงินถึงว่า
ฝรั่งไม่ได้เอาเงินไปจากเมืองเขาก็มีประโยชน์ต่าง ๆ
มีภาษีในสินค้าเข้าออก คนเขาได้ค้าขายและได้ทำแร่
และการเพาะปลูก ส่วนคนราชการก็ได้เงินเดือนในเมือง
เมืองนั้นมากกว่าประโยชน์ที่เจ้านายเจ้าของเมือง
ได้เสียอีก

(แหลมมลายู ล.2 : 197)

พระองค์ทรงมีพระราชดำรัสเกี่ยวกับเรื่องนี้กับพระยาตรังกันว่า

เราจึงอยากจะชวนให้คิดจัดการบ้านเมืองซึ่งเรา
 เห็นว่าเป็นการดีกว่าฝรั่งจัด คือ ประโยชน์ที่เกิดขึ้น
 ในเมืองป็นเป็น 2 ส่วน ๆ 1 สำหรับทะนุบำรุง
 บ้านเมือง ส่วน 1 เป็นประโยชน์แก่เจ้าเมือง การ
 ที่เราปล่อยให้เจ้าเมืองได้ประโยชน์ขึ้นตามบ้านเมือง
 เจริญเช่นนี้ เพราะเราไม่มีความประสงค์อันใด
 นอกจากที่จะให้เมืองมลายูเป็นพระราชอาณาเขต
 ขึ้นนอกต่อกับฝรั่ง อีกประการ 1 เมืองเหล่านี้
 ปรากฏว่าอยู่ในของไทยจะตกไปแก่อังกฤษเข้า
 มาบำรุงเราก็ไม่ขาดทุนอันใด ชั่วแต่ไม่ได้ดินไม้
 เงินทองไม่เป็นราคาก็มากนัก แต่ยังรู้สึกว่าเป็น
 การเสียเกียรติยศอยู่ เพราะฉะนั้นจึงได้อยากจะได้
 เห็นการซึ่งเป็นที่มั่นคงป้องกันเหตุนี้อย่างให้เป็น
 ขึ้นเท่านั้น

(แหลมมลายู ๒ : 198 - 199)

ความคิดที่จะจัดระบบการผลิตก็ดี การค้าขายก็ดี ภายในประเทศสืบเนื่อง
 มาจากการจัดการปกครองบ้านเมืองให้เป็นระบบเพื่อป้องกันการแทรกแซงของต่างประเทศ
 ดังที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเห็นนั้น ทรงบันทึกพระราช-
 วิจารณ์ และพระราชดำริไว้ในพระราชนิพนธ์ดังที่ยกมากล่าวไว้แล้ว

3.3.2.3 ค่านิยมทางสุนทรียภาพ (Aesthetic Value) เกี่ยวข้องกับความ
 ชื่นชม พึงพอใจในความงาม รูปแบบ และความเหมาะสมกลมกลืนในลักษณะต่าง ๆ

พนัส หันนาคินท์ (2523 : 32) กล่าวถึงค่านิยมทางสุนทรียภาพว่าเป็น
 แขนงที่พิจารณาคุณค่าในด้านความงามที่แสดงออกมาโดยสื่อต่าง ๆ เช่น ศิลปะ ดนตรี
 การแสดง เป็นต้น

เนื่องจากค่านิยมทางสุนทรียภาพเป็นค่านิยมเฉพาะบุคคล การมองสิ่งใด
 งามหรือไม่นั้น เป็นความรู้สึกขณะนั้นร่วมกับประสบการณ์เดิมของผู้นั้น ในการศึกษาค่านิยม

ทางสุนทรียภาพที่ปรากฏในงานพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงเป็นค่านิยมทางสุนทรียภาพส่วนพระองค์

ค่านิยมสุนทรียภาพทางศิลปะ พิจารณาตามแหล่งกำเนิดแล้วสามารถแบ่งได้เป็น 2 กลุ่มคือ กำเนิดจากธรรมชาติ และกำเนิดจากการสร้างสรรค์ของมนุษย์

ค่านิยมสุนทรียภาพทางศิลปะจากธรรมชาติ ระหว่างทางเสด็จพระราชดำเนินที่ต่าง ๆ พระองค์ทรงบันทึกความงามทางธรรมชาติไว้เสมอ เช่น น้ำพุแห่งหนึ่ง ระหว่างทางเสด็จประพาสไทรโยค

ไม่เห็นวณ้ำพุที่ไหนจะงามเท่าที่นี่เลย ไม่เป็นของใหญ่เกินยัยน้ตาที่จะแลดู และเกินกำลังที่จะทำเอาอย่าง ถ้าเราได้เห็นช่วงก่อกูเขาและดูน้ำพุอย่างนี้ขึ้นในบางกอกก่อนที่จะได้มาเห็นภูเขานี้ความคิดว่าช่างนั้นแก่งทำให้งาม เกินกว่าที่จะเป็นเองได้ แต่ก่อนมาเห็นรูปเขียนบ้าง ช่างทำภูเขายังไม่มีงามถึงที่นี่

(ไทรโยค : 124)

ส่วนศิลปะที่เกิดจากการสร้างสรรค์ของมนุษย์ พระองค์ทรงบันทึกสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ ในสถานที่ที่เสด็จประพาส ไม่ว่าจะเป็นที่อยู่อาศัย เครื่องใช้ต่าง ๆ รวมถึงสถาปัตยกรรมทางศาสนาเช่น

ที่ฐานชุกชีตั้งไม้กางเขนเชิงเทียน 6 เชิงกับกระถางต้นไม้ ที่ผนังเจาะเป็นช่องคูหา ช่างหลังมีตุ๊กตา รูปเยซุ เจาะช่องข้างบนให้แสงสว่างลงมาเป็นรัศมีเหมือนวงพระอาทิตย์ครึ่งซีก เขาช่างเล่นงามดี

(แหลมมลายู ล. 2 : 64)

สุนทรียภาพทางดนตรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกไว้คราวเสด็จประพาสชวา เกี่ยวกับการบรรเลงพิณพาทย์ของชาวชวา ที่เรียกว่า "กัมมะลัง" ขณะมีพิธีรับแขกสำคัญ

ในขณะที่เมื่อเลี้ยงน้ำชานี้กำลังเปลี่ยนเพลงจาก
เพลงต้อนรับ ซึ่งมีสำหรับเวลาแขกไปถึงไฉ่ว่าที่ไหน ๆ
เป็นเพลงกินน้ำชา แล้วต่อไปก็เป็นเพลงสูบบุหรี่
กินเหล้า แต่เราไม่รู้ได้ว่าเปลี่ยนแปลง เพราะเสียง
มันเหมือนกันต่อเขาบอกจึงได้รู้กำลังที่สุสุหนั้น
นี้เสียงเบาเคาะนุ่ม ๆ เห็นจะเป็นด้วยแต่ก่อน
ฝรั่งติกันว่าหนวกหู ดูมันก็เสียงเย็นดี

(ชวาครึ่งหลัง : 130)

สุนทรียภาพทางการแสดง พระองค์ทรงบันทึกการแสดงที่ได้ทอดพระเนตรไว้
อย่างละเอียด โดยเน้นจุดสำคัญที่ก่อให้เกิดความสุนทรีย์แตกต่างกันตามแต่ชนิดของ
การแสดง เช่น การแสดงวอยังกวรเล็กที่ชวา ทรงให้ความสนพระทัยในการสลักหนังเป็น
ตัวละครต่าง ๆ ที่สวยงาม หรือ การรำเซรมปี และมะโดโย ที่จัดขึ้นเพื่อรับเสด็จที่ยกยาและ
การุต ทรงเน้นรายละเอียดเรื่องท่ารำต่าง ของนางรำ รวมทั้งการแสดงออปรา ที่เตาน์ฮอล โดย
Harry Stantey's Opra Bouffe and Pantomine company แสดงเรื่อง มิกาโด พระองค์ทรง
แสดงพระราชวินิจฉัยเกี่ยวกับการแสดงครั้งนี้ว่า

ฟังร้องก็เพราะดีอยู่ แต่ไม่สู้กาลเหมือนอิตาเลียน
ออปรา ที่กัลกัตตา มีติดตลกมาก

(แหลมมลายู ล. 2 : 135)

ค่านิยมทางสุนทรียภาพส่วนพระองค์ไม่ว่าจะเป็นศิลปะ ดนตรี และการแสดง
มักจะมีค่านิยมวิถีปฏิบัติคือ "ความใจกว้าง" (broad - minded) ของพระองค์ในการยอมรับ
สุนทรียภาพแขนงต่าง ๆ ในแต่ละท้องที่ ซึ่งราษฎรในแต่ละท้องถิ่นใช้ค่านิยมวิถีปฏิบัติ "ความ
คิดสร้างสรรค์" (imaginative) คิด และปรับแต่งให้เหมาะสมกับความนิยมเฉพาะท้องถิ่น เช่น

ทั้งเครื่องพิณพาทย์ที่นี่ก็ไม่เหมือนกับไซโลเครื่อง
อย่างเก่าหล่อนหาดีหนัก ๆ ได้เสียงจึงดัง ที่ไซโล
นั้นเขาแผลงอย่างใหม่ใช้เครื่องบาง ๆ เคาะแรง
เข้าก็แตก เพราะฉะนั้นเขาจึงได้ดีเบา ๆ ซ้อนเป็น
ความจริง ที่ไซโลถ้าดูเวลาดีเหมือนเคาะเล่นตาม

บุญตามกรรมไม่ได้แข็งข้อ ที่นี้ตั้งข้อลำแต่ที่จริง
มันก็ไปคนละอย่างที่น่าฟังดูถึงอกถึงใจออกเพราะ
แต่ที่โซโล่ฟังก็ดูเยือกเย็น ฝรั่งเศสบางคนก็บอกว่าไม่
ชอบพิณพาทย์ตั้งหนวหนู บางคนก็ว่าที่โซโล่เสียง
มันอ่อน ๆ ไม่เป็นพิณพาทย์ราตโพนตีเสียไม่ได้
ที่นี้ค่อยเป็นเสียงพิณพาทย์ฟังเพราะ

(ชวาครั้งหลัง : 187 - 188)

ค่านิยมวิถีปฏิบัติเรื่องความใจกว้าง ในการยอมรับความสุนทรีย์ที่ปรากฏในศิลปะ ดนตรี และ
การแสดงเหล่านี้นำไปสู่ค่านิยมจุดหมายปลายทางคือ "โลกที่มีความสวยงาม" (A world of
beauty)" การประเมินค่าความงามทางสุนทรีย์ภาพที่เป็นค่านิยมส่วนตัวที่มีความแตกต่างกัน
ในแต่ละบุคคลขึ้นอยู่กับพื้นฐานประสบการณ์ที่ต่างกัน การท่องเที่ยวไปยังสถานที่ต่าง ๆ
ศึกษาศิลปวัฒนธรรมของสังคมอื่นเป็นวิธีหนึ่งที่จะช่วยเพิ่มพูนประสบการณ์อันจะนำมาใช้
ในการประเมินค่าความงามทางสุนทรีย์ภาพ และหากเปิดรับประสบการณ์ใหม่ ๆ ด้วย
ความใจกว้างแล้ว ย่อมจะมองเห็นความสวยงามปรากฏอยู่ในศิลปวัฒนธรรมของท้องถิ่น
นั้น ๆ ได้ดียิ่งขึ้น

3.3.2.4 ค่านิยมทางสังคม (social value) ได้แก่ ความรักเพื่อนมนุษย์
ความต้องการช่วยเหลือ ทำประโยชน์ให้เพื่อนมนุษย์

การศึกษาค่านิยมทางสังคมจากพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้
ผู้วิจัยแบ่งการศึกษาออกเป็น 2 ส่วน คือ

3.3.2.4.1 ค่านิยมทางสังคมของประชาชนชาวไทยในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3.3.2.4.2 ค่านิยมทางสังคมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว แบ่งออกเป็น 2 ลักษณะคือ

3.3.2.4.2.1 ค่านิยมทางสังคมที่มีต่อประชาชนชาวไทย

3.3.2.4.2.2 ค่านิยมทางสังคมที่มีต่อชาวต่างชาติ

3.3.2.4.1 ค่านิยมทางสังคมของประชาชนชาวไทยในรัชสมัย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่เด่นชัดที่สุดคือ ค่านิยมในการจงรักภักดี พระมหากษัตริย์ จากการเฝ้ารอรับเสด็จในสถานที่ต่าง ๆ ที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนิน รวมทั้งถวายของที่ตนพอจะหาได้แก่พระองค์ เช่น

ที่บ้านท่าตะคร้อมีผู้หญิง 5 คน เป็นคนแก่ ๆ ทั้งนั้น ลงมายืนอยู่ในกลางแม่น้ำ ริมร่องน้ำที่เรือเราผ่านไป น้ำท่วมเพียงอกมีกระจาดทูลหัวทุกคน เราให้คนไปถามว่ามายืนทำไม บอกว่าอยากเห็นพระเจ้าปราสาททอง แก่แล้วกลัวจะตายเสียจะไม่ทันได้เห็นอีก ของที่ในกระจาดนั้นถวาย เราให้รับของมาเห็นมีผัก และแต่งบ้างเล็กน้อย แจกเงินให้ยกขึ้นทูลหัว ที่ใครยังไม่ได้ทูลหัวก็เตือนกันให้ทูลหัวดูเนื้อดีใจมาก
(ไทรโยค : 189)

รวมถึงชาวกะเหรี่ยงที่เข้ามาอาศัยอยู่ในประเทศไทย

อนึ่งเมื่อเรามาพักที่พลับพลาห้วยกระบอก พวกกะเหรี่ยง 2 คน 3 คน มาแต่แขวงสุพรรณบุรีเข้ามาหา มีหางนกกุงและปีกแพงมาให้ถามว่าอะไร มันบอกว่าของเสวยได้

(ไทรโยค : 59)

บทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมขณะนั้นเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม คือ พระมหากษัตริย์มิได้อยู่ในฐานะสมมุติเทพ หรือ เจ้าแผ่นดินซึ่งอยู่เหนือชีวิตและความทุกข์ยากของคนทั้งปวงดังก่อน เปลี่ยนเป็นพระมหากษัตริย์ของปวงชน ดังที่พระองค์ทรงบันทึกไว้เมื่อเสด็จถึงชุมพรว่า

ราษฎรพากันมาหากรมดำรงมากว่า อยากจะแลเราจะได้หรือไม่ได้ยินว่าไปไหนกันมานานไม่เคยแลเลย กรมดำรงรับว่าได้ เรานัดให้มาพรั่งนี้

(แหลมมลายู ล.1 : 18)

พระองค์ทรงใกล้ชิดกับราษฎรมากขึ้นทรงร่วมรับรู้ทุกข์สุข ปัญหาต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นกับราษฎรในแต่ละท้องที่ การเสด็จพระราชดำเนินสถานที่ต่าง ๆ ในประเทศเป็นโอกาสหนึ่งที่พระองค์ทอดพระเนตรชีวิตความเป็นอยู่ในสภาพที่แท้จริงของราษฎรของพระองค์ หากทรงพบว่าที่แห่งใดมีปัญหา ทรงร่วมหาทางแก้ไขปัญหานั้น ๆ เช่น เมื่อเสด็จถึงคลองมหาสวัสดิ์ น้ำในคลองตื้นเขิน เพราะน้ำพัดพาตะกอนมาตกบริเวณนี้เป็นจำนวนมาก ทรงมีพระราชดำริให้ขุดคลองเชื่อมระหว่างคลองมหาสวัสดิ์ และคลองภาษีเจริญ "ขุดเหนือไปได้ เพราะเห็นว่าถ้าเวลาน้ำขึ้นน้ำคลองภาษีเจริญขึ้นก่อน คงจะไหลมาตามคลองนี้ถึงคลองมหาสวัสดิ์ ถ้าเวลาน้ำลง หรือน้ำเหนือมาน้ำในคลองมหาสวัสดิ์คงไหลลงทางคลองที่ขุดตัดนี้แรง เล่นในกลางคลองที่ตื้นก็จะค่อยบางลง" (โทรโยค : 5) การที่พระองค์ทรงดูแลทุกข์สุขของราษฎรเช่นนี้ ทำให้ทรงเป็นที่รักใคร่ (loving) ของราษฎรและทำให้ราษฎรเพิ่มค่านิยมในการจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์มากยิ่งขึ้น

การรับรู้ทุกข์สุขของราษฎรดังที่ทรงบันทึกไว้นี้ ทำให้เห็นได้ชัดว่า การเสด็จประพาส และการบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ เป็นประโยชน์ทั้งในทางตรง คือ ส่วนพระองค์ และในทางอ้อม คือ เป็นหลักฐานให้คนอ่านในชั้นหลัง

3.3.2.4.2 ค่านิยมทางสังคมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3.3.2.4.2.1 ค่านิยมทางสังคมที่มีต่อประชาชนชาวไทย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีค่านิยมวิถีปฏิบัติคือ ทรง "รับผิดชอบ" (responsible) ต่อบทบาทหน้าที่ความเป็นกษัตริย์ของพระองค์ เมื่อพระองค์ทรงพบเห็นผู้ทุกข์ยากหรือเดือดร้อนก็ทรง "ช่วยเหลือ" (salvation) เช่น ทรงทราบว่าประชาชนกลัวโรคไข้ทรพิษกันมาก เพราะเป็นโรคติดต่อที่ร้ายแรงถึงชีวิต ทรงแนะนำวิธีป้องกันโดยการปลูกฝีโดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มชาวกะเหรี่ยงที่อาศัยอยู่ในประเทศไทย

เราจึงชวนมาให้ปลูกฝีเสียเถิด จะให้หมอสาวยปลูกให้

(โทรโยค : 59)

ครั้งเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศ ที่คุกเมืองสิงคโปร์ พบผู้หญิงคนไทยชื่อทรัพย์ติดคุกอยู่กับลูก ทรงซักถามความผิดและมีพระราชดำริที่จะช่วยเหลือ เพราะทรงสงสารเด็ก

...ที่คุกผู้หญิง...ไปพบผู้หญิงไทยคนหนึ่งชื่อทรัพย์
 ว่าเป็นลูกหลวงนรายฤทธา เป็นเมียคนอาสาจาม ว่า
 เป็นข้าทาสเล็ก เขาจะส่งตัวเป็นทหารพาเมียหนีออกมา
 เมื่อมานั้นมีห้องมาด้วยรู้ข่าวว่าแม่เจ็บกลับเข้าไปเยี่ยม
 แม่ที่กรุงเทพฯ เขาเมียฝากเขาไว้ มันออกลูกคิดจะตาม
 ตัวเข้าไปบางกอกไม่มีเงิน จึงได้ขโมยตัวเบงกัคนี่อาศัย
 อยู่แต่จะเป็นราคาเท่าใดไม่ทราบ เขาจับได้จึงต้องมา
 ติดคุก เมื่อมาติดคุกถูกได้ 11 วัน ติดมาได้เดือนเศษ
 เดียวนี้เด็กนั้นอายุยังไม่เต็มเดือนครึ่ง...เราให้มีความ
 สงสารเด็กเป็นกำลังหมายว่ามันจะต้องขังคุกแทนปรับ
 ก็จะช่วยออกเงินให้ ครั้นถามเขาดูก็ว่าเป็นโทษนครบาล
 ไม่มีเบี้ยปรับ แต่เมเยอร์เกรเห็นด้วยว่าเป็นการที่น่า-
 สงสารจริงตามเหตุการณ์ที่ผู้หญิงให้การและที่เรา
 มาถึงคุก แกเห็นว่าคงจะขอให้นางคนนี้พ้นโทษ
 ได้หรือกันอยู่ข้างจะหนักใจ มีคนเต็มใจด้วยแต่กรม-
 หลวงกับมอรินต์ แต่เรานึกตกลงใจว่าจะเสียหาย
 ประการใดก็ตามเกิด เพราะมันเสียไว้ในใจสงสารเด็ก
 มากเสียแล้ว อีแม่มันทำชั่วไม่ควรจะสงสาร แต่ลูกมัน
 ไม่รู้ไม่เห็นอันใดด้วยจะต้องติดอยู่ถึงห้าเดือน จึงสั่งให้
 กรมหลวงคิดทำหนังสือไปขอโทษเอกติงเกาเนอร์ลองดู
 เมื่อไม่ได้ก็เป็นแล้วไปเสียเพราะเท่านั้นดูไม่กระไรนัก

(แหลมมลายู ล.2 : 159 : 160)

วันนี้ร่างหนังสือเรื่องขอโทษอิทธิฤทธิ์ว่าเราไม่ติเตียน
 ว่าการที่ชำระและลงโทษไม่เป็นยุติธรรมประการใด
 คำให้การของผู้หญิงเช่นนั้นก็คงเป็นการแก้ตัวบ้าง แต่
 เรามีความสงสารแก่เด็กนั้นถ้าเห็นมีช่องจะช่วยผ่อนผัน
 อย่างไรบ้าง ขอให้ช่วยผ่อนผันด้วย แต่แล้วนึกหนักใจ
 ถ้าไม่สำเร็จมันจะเป็นการวุ่นวายประการใด จึงคิดให้
 มอรินต์ไปพูดทามปากเปล่าดูก่อน ถ้าเขาเห็นด้วยแล้ว
 จึงให้วางหนังสือ เพราะกรมหลวงได้พูดทามทามดู

ก็ทำให้เขียนหนังสือไปแต่ได้พูดเป็นการย่อนัก จึงให้ไป
ฟังดูเสียให้แน่นอนอีกครั้งหนึ่ง

(แหลมมลายู ล.2 : 165)

.....เราบอกขอบใจเซอร์เฟรดริกที่ได้ให้อิทธิพรีย์พันโทษ
ซึ่งเราฟังรู้จากที่เขาบอกกรมหลวงเดีวนี้เอง เขาว่า
เมื่อพิเคราะห์ตามจริงการที่ลงโทษนั้นอยู่ข้างแรงอยู่
หน่อย จึงสามารถที่จะทำให้สมประสงค์เราได้ เลยขอบใจ
ที่ได้เป็นธุระในเวลามาอยู่...พอมาถึงบ้านพบเขาให้พา
อิทธิพรีย์มาให้แล้ว ตรวจคำหาคำให้การสั่งเสียให้พันโทษ
เสร็จกันในวันนี้ เพราะเขากลัวว่าจะไม่ทันเรากลับอยู่
ข้างจะแข็งแรงมาก เราสั่งให้ไปคุยกับพระยาอนุกุล
ก่อนแล้วให้ส่งเข้าไปกรุงเทพฯ ถ้าจะปล่อยคงจะไป
ขโมยอีก ให้เงินไว้ 10 เหรียญ และไปที่ผู้หญิงได้ไป
อีกสัก 20 - 30 เหรียญ พวกนี้สงสารเด็กลูกมันมาก
ที่ซึ่งจะให้อยู่ที่บางกอกยังไม่ตกลงกันแน่ ให้กรม-
ดำรงรับตัวไว้ก่อน จะไปไว้โรงเรียนเด็กกลัวอี่แม่มัน
จะไปขโมยขึ้น จะคิดอ่านส่งให้ผัวไป แต่ลูกพอดนม
จึงจะรับมาไว้โรงเรียนเด็ก

(แหลมมลายู ล.2 : 172 - 173)

นอกเหนือจากพระองค์จะทรงมีค่านิยมเรื่อง "ความรับผิดชอบ" ต่อพสกนิกรชาวไทยของ
พระองค์แล้ว ยังทรงมีค่านิยมเรื่อง "ความรัก" (nature love) โดยเฉพาะอย่างยิ่งต่อเด็ก ใน
การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้จึงทรงสงสารลูกนางทรัพย์อย่างมาก พระองค์ทรงรับอุปการะลูก
นางทรัพย์โดยจะพาไปไว้โรงเรียนเด็ก อันเป็นพระราชดำริของพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้า
สายสวลีภิรมย์ โดยจะทรงสงเคราะห์เด็กกำพร้า และอนาถา นับเป็นการแสดงให้เห็นว่า
เจ้านายพระราชวงศ์ทรงมีความเอื้ออาทรต่อความเป็นอยู่ของราษฎรผู้ยากไร้ เพื่อให้เด็ก
เหล่านี้มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น มีการศึกษา มีอาชีพเลี้ยงตัวได้ในอนาคต พ้นจากการประพฤติชั่ว
หรือทุจริต เป็นพลเมืองดีและเป็นกำลังของชาติต่อไป การจัดตั้งโรงเรียนเด็กนี้แสดงให้เห็น
ค่านิยมที่เด่นชัดส่วนพระองค์คือ "การช่วยเหลือผู้อื่น" (salvation) และ "ความเสมอภาค"
(equality) ที่เด็กเหล่านี้พึงจะได้รับ

ค่านิยมในตัวอย่างทีกล่าวถึงนี้ แสดงให้เห็นว่าทรงตระหนักถึงบทบาท หน้าที่
ของกษัตริย์อยู่ตลอดเวลา

3.3.2.4.2.2 ค่านิยมทางสังคมที่มีต่อชาวต่างชาติ

เมื่อพระองค์เสด็จฯ ประพาสต่างประเทศทรงทำ
ประโยชน์ให้กับสังคมในประเทศนั้น ๆ ไม่ว่าจะเป็นการช่วยอุดหนุนสินค้าหัตถกรรมพื้นบ้าน
ของชาวพื้นเมือง หรือการบริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ให้กับสถานที่ต่าง ๆ ที่เป็น
สาธารณสงเคราะห์ เช่น

โรงพยาบาลนี้ไม่ได้เก็บเงิน แต่เป็นโรงเรียน

เราจึงให้เงิน 500 เหรียญ

(แหลมมลายู ล.2 : 58)

โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าเป็นโรงเรียนที่ต้องการความช่วยเหลือ

เด็กเป็นหนักเป็นหนาเงินได้ก็น้อย แก่เขมิดเขม

ใช้จนพอได้คอเวอนเมนต์ช่วยเดือนละ 100 เหรียญ

นอกนั้นค่าเช่า และค่าคนมาเรียนกลางวัน เรา

เกิดความเลื่อมใสในที่รักษาสะอาดหมดจดจริง ๆ

และเลี้ยงเด็กดีด้วย จึงบอกให้เงินส่วนตัว

500 เหรียญ ยายสมภารโอดมากำมือบอก

อัครจารย์จนน้ำตาบตา พอบอกว่าของผู้หญิง

อีก 500 ปลื้มจนน้ำตาอาบดูดีออกดีใจจริง ๆ

(แหลมมลายู ล.2 : 65 - 66)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญกับค่านิยม "การมีมิตรที่
ดี" (true friendship) เป็นอย่างมากทั้งในเรื่องส่วนพระองค์เช่น เสด็จบ้านมิสซิสด้าเมอร์ ด้วย
พระองค์เองเพื่อขอพบใจเมื่อพระเจ้าลูกยาเธอทรงหายจากอาการประชวร (ชวาคั้งหลัง : 57-
58) และส่วนรวม เช่นกรณีของพวกตองซู่ ที่เข้ามาปล้น ฆ่าผู้คนในประเทศไทย แต่ทรงลง

พระอาญามิได้เพราะ"อังกฤษก็เป็นไมตรีอยู่กับกรุงเทพฯ ... นายเข่าเป็นไมตรีกันอยู่กับเรา พุดกันได้" (ไทรโยค : 187)

ค่านิยมสวนพระองค์ในการผูกไมตรีกับชาวต่างชาติเหล่านี้ ส่งผลให้พระองค์ทรงได้รับความเป็นมิตรไมตรี ความสัมพันธ์อย่างเสมอภาค ซึ่งมีผลถึงความมั่นคงของบ้านเมืองไทยอยู่ไม่มากนักน้อย

3.3.2.5 ค่านิยมทางการเมือง (Political value) คือ ความนิยมอำนาจ อิทธิพล และชื่อเสียง ค่านิยมเหล่านี้มักทำให้เกิดศึกสงครามเพื่อแย่งชิงดินแดน เช่น พม่ายกทัพมาหลายครั้งหวังจะยึดครองดินแดนเขตเมืองกาญจนบุรี

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จมา...
ครั้งพม่ายกทัพมา 103,000 กรมพระราชวังเสด็จ
ออกมาตั้งค่ายรับอยู่ที่ลาดหญ้า เสด็จพระราช-
ดำเนินหนุนออกมาเมื่อจุลศักราช 1143 ปีมะเส็ง
ลিপตศกครั้งหนึ่ง เสด็จออกมารับทัพพม่าที่เมือง
ไทรโยค ในปีมะเมียอัฐศก จุลศักราช 1148...
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแต่ยัง
เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศร-
สุนทรอยู่ ได้เป็นยุกรบัตร์ทัพครั้งไปตีเมืองทวาย...
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าได้เสด็จออกมาขัด
ทัพพม่า

(ไทรโยค : 75 - 76)

การล่าอาณานิคมหรือดินแดน เพื่อให้ตนมีอาณาเขตกว้างขวางใน การปกครองมีประชาชนที่อยู่ภายใต้การปกครองของตนจำนวนมาก ชาตินี้ทำการแย่งชิง ดินแดน เพื่อค่านิยมเรื่อง "ความภาคภูมิใจในตนเอง ได้รับความยกย่องในสังคม และ/หรือ ความรู้สึกว่าจะประสบความสำเร็จ" โดยปราศจากการคำนึงถึง ค่านิยมจุดหมายปลายทางเรื่อง "โลกที่มีสันติสุข" ซึ่งตรงกันข้ามกับพระราโชบายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงใช้การเจริญสัมพันธไมตรี เช่น ในกรณีของเมืองตรังกานู พระยาตรังกานูยินยอม มอบดินแดนให้อยู่ในการปกครองของไทย ด้วยมีค่านิยม "รักใคร่ชอบพอ" ในองค์พระบาท

สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสำคัญ อีกทั้งยังมีค่านิยมในการพึ่งพาอาศัยกัน โดยไทยใช้ตรังกานูเป็นหัวเมืองชั้นนอกในการป้องกันภัยจากการคุกคามของประเทศทางตะวันตก ส่วนตรังกานูใช้ไทยเป็นหลักทางการเมือง การปกครอง และด้วยเหตุนี้พระยาตรังกานูจึงใช้ค่านิยมอ่อนน้อมเชื่อฟังในการ "ปฏิญาณตนว่าเป็นข้าขอมอบตัวไว้ในฝ่าพระบาท จะให้ทำอะไรทำตามหมดทุกอย่าง" (แหลมมลายู ล. 2 : 199)

ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นยุคแห่งการล่าอาณานิคมของเหล่าประเทศจักรวรรดินิยมทั้งหลาย พระองค์ทรงใช้นโยบายผ่อนปรน เช่น การยอมเสียดินแดนส่วนน้อยเพื่อรักษาดินแดนส่วนใหญ่ เพราะทรงทราบดีว่า "การที่เราจะรบเรา ๆ สู้เราไม่ได้ แต่ถ้าการที่เป็นประโยชน์แก่คนเป็นอันมากคงอยู่ เขาจะมาทำต้องเสียประโยชน์ เสียคนที่จะต้องตายแต่เล็กน้อยเขาไม่ทำ" (แหลมมลายู ล. 2 : 198) จากนโยบายนี้เห็นได้ว่าพระองค์มีค่านิยมการประมาทตน ในเรื่องกำลังพลที่ไม่สามารถต้านทานทัพต่างชาติได้ และค่านิยมในการรักษาน้ำใจ เพื่อมิให้เกิดการต่อสู้ (ที่รู้อยู่แล้วว่าเราสู้ไม่ได้) เกิดขึ้น เช่น เขตแดนเมืองมะริด

เรื่องเขตแดนที่ต่อกันนี้ เดิมเราเป็นเจ้าของเมืองมะริดมากกว่าร้อยปี เพื่อมาหลุดมือเมื่อเสียกรุง ถ้าติดตามคงจะได้ แต่กำลังเราเวลานั้นน้อย พม่ายึดทวายไว้เสียแล้ว เราก็รักษามะริดไม่ไหว คงเหลือแต่เมืองมะลิวัน แต่กระนั้นเรายังไม่อยากจะจกดกับพม่า จึงเป็นตำรากวาดต้อนให้ระวางแดนต่อแดนทั้งพม่าและญวน ให้เป็นป่าอยู่ในระวางกลาง ไม่ให้กองทัพอาศัยเสบียงได้ จึงได้รักษาอยู่เพียงกระเอบมะลิวันทั้งไว้เป็นป่า ครั้นทวายมะริดเป็นของอังกฤษ ๆ เป็นไมตรีกับเรามาชวนปักเขตแดน เราไปที่หลังเขามาก่อนเขาก็ปักเอาคลองปากจั่นเป็นแดน เราว่าเราเคยไปตีบ้านถึงเขาแต่ไม่ได้รักษา ต่อว่าต่อขานกันไปไม่ตลอดก็ต้องเป็นอันนิ่งรวม ๆ กันมาตลอดแผ่นดินพระนั่งเกล้าฯ ครั้นกับตันแบกมาปักเขตแดนในแผ่นดินทูลกระหม่อม เขาก็ถือเอาคลองปากจั่นเป็นแนว แต่มีคำหลวงมหาดไทยเมืองกระว่าได้ไปกับพระยารามกำแหงว่า กำหนด

เพียงหिनสามกองเป็นเขตจับเข้ามาตามสันเขา ปลาย
 แหลมข้างล่างเป็นของเรา แต่เราไม่ได้ไปรักษาเขาจึง
 ทาแดงเสีย คำที่วานี้เห็นจะไม่ถูก แผนที่กัปตันแบกนั้น
 ได้มีหนังสือกำหนดเขตกันเป็นสำคัญมันคง เห็นจะ
 เป็นเลยตามเลยไม่ได้เถียงกันเลย ที่เป็นข้อทู่เถียง
 กันอยู่แต่การวิคตอเรียที่ปลายแหลม แต่เฉพาะ
 บรรจบคราวฝรั่งเศสจะชุดคลองกระก็เลยตกลงเป็น
 ปล່อยให้อังกฤษมาก็ดเสียทีเดียว ที่จะกระดิกกระเดี้ย
 ต่อไปนั้นเป็นอันไม่ไหวแล้ว

(แหลมมลายู ล.1 : 59 - 61)

ที่เมืองมะริดนั้นนอกจากนโยบายดังกล่าวไปแล้ว พระองค์ทรงใช้นโยบายอีกประการหนึ่ง คือ
 การกวาดต้อนคนไม่ให้อาศัยอยู่ที่เมืองมะลิวัน ซึ่งเป็นชายแดนติดกับเมืองมะริดที่พม่าตีไปได้
 เพื่อป้องกันการลักลอบนำเสบียงไปบำรุงทัพขณะยกมาประชิดเมือง แสดงถึงค่านิยมที่
 พระองค์ทรงมี "แนวคิดกว้าง" และ "มีเหตุผล"

การกำหนดเขตแดนที่ชัดเจนแน่นอนในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ทำให้เราเสียดินแดนบางส่วนไป เช่นกัน

....ลงมาประเดี่ยวนึ่งก็ถึงเกาะขวางซึ่งเป็นที
 พวกเมืองระนองเขาสงสัย ในสัญญาว่าเกาะนี้
 ไกลฝั่งข้างอังกฤษ เป็นของอังกฤษ เกาะใกล้ฝั่ง
 ข้างไทยเป็นของไทย เว้นไว้แต่เกาะขวางเป็น
 ของไทย แต่ในแผนที่กัปตันแบกเป็นต้นหมาย
 เอาเกาะลุมุดที่เป็นการเล็กอยู่ใกล้ฝั่งอังกฤษว่า
 เป็นการขวางแต่มีสี่เหลี่ยมให้ ส่วนเกาะขวางจริง ๆ
 ที่เป็นการใหญ่หลายเกาะอยู่กลางแม่น้ำ และใกล้
 ฝั่งข้างเรากลับหมายแดง เขาว่าอังกฤษแก่งทำ
 เข้าใจผิด เอาเกาะลุมุดเป็นเกาะขวางเสียเพื่อจะ
 เอาเกาะใหญ่ แต่พิเคราะห์ดูบางทีการเข้าใจผิด
 กันเมื่อทำแผนที่ได้ จะเห็นเป็นเพราะเกาะลุมุด

ใกล้อังกฤษจะเอาเป็นขอไทยจึงต้องออกซื้อ
 ยกเว้นเห็นเป็นเกาะขวางไปก็จะได้ เพื่อจะว่าเกะ
 เหล่านี้ไม่มีคนจะไม่ต้องพูดเช่นเกาะข้างก็เป็นอยู่
 เขาว่าในเกาะเหล่านี้มีหิน ถ้าคนเราจะไปต้องขอ
 หนังสือเขาไป ถ้าไม่มีหนังสือเขาจับจึงเป็นเหตุ
 ที่น่าที่จะต่อว่ากันอยู่บ้าง แต่ดูเหมือนจะตกลงกัน
 ได้ง่าย แผนที่กัปตันแบกที่ลงเกาะเหล่านี้ตกลงไป
 จนปลายแหลมวิกตอเรีย และระนองก็ดูไม่สู้ถูกกับ
 ที่เห็นนัก จะเป็นแต่ลงเป็นเค้า ๆ ไม่ได้ทำการตรวจ-
 ตราละเอียดนัก

(แหลมมลายู ล. 1 : 62 - 63)

พระองค์ทรงให้เหตุผลเกี่ยวกับดินแดนเหล่านี้ว่า "แต่พิเคราะห์ดูบางที่การ
 เข้าใจผิดกัน เมื่อทำแผนที่ได้ ...แต่ดูเหมือนจะตกลงกันได้ง่าย แผนที่กัปตันแบกที่ลงเกาะ
 เหล่านี้...ก็ดูไม่สู้ถูกกับที่เห็นนัก จะเป็นแต่ลงเป็นเค้า ๆ ไม่ได้ทำการตรวจตราละเอียดนัก"
 จากสาเหตุที่พระองค์กล่าวไว้นี้แสดงว่าค่านิยมส่วนพระองค์ที่พบทางการเมืองคือ "การรักษา
 น้ำใจกันและการให้อภัย"

นโยบายทางการเมืองอีกประการหนึ่งของพระองค์คือ การเสด็จเยือนประเทศ
 ต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศเพื่อนบ้าน เช่น การเสด็จประพาส พระองค์ทรงใช้โอกาสนี้
 พบปะมิตรสหาย

...เรามีความจงใจที่จะได้พบปะมิตรสหายที่
 ได้คุ้นเคยกันมาแต่เด็กบ้าง แลต่อมาโดยลำดับ
 จนถึง 6 ปีนี้เป็นที่สุด ซึ่งได้อยู่ในเมืองสิงคโปร์
 ถึงมิตรสหายเหล่านั้นได้ตายเสียแล้วบ้าง ไปเสีย
 จากที่นั่นบ้าง ก็ยังมีหลายคน ซึ่งจะได้พบ และ
 จะได้เป็นโอกาสอันดีที่จะได้หามิตรสหายใหม่ใน
 ที่นั่น เพราะเหตุว่าเมืองนี้ เปนเหมือนหนึ่งประตู
 บานของเรา เปนสหายที่อยู่รั้วบ้านติดกัน การที่

คบค้าชอพบอกกันย่อมจะเป็นผลดีแก่บ้านเมือง
ทั้งสองฝ่าย

(ชวากว่าสองเดือน : 2 - 3)

จากการที่พระองค์ทรงมีแนวคิดกว้างไกลนั้น ทำให้พระองค์ทรงใช้ค่านิยมอื่น มาประกอบในนโยบาย "ประตูบ้าน" คือ ค่านิยมในการพึ่งพาอาศัยกัน และความรักใคร่ ชอพบอ

ค่านิยมที่ปรากฏอยู่ในนโยบายต่าง ๆ ทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ ไม่ว่าจะเป็นการมีแนวคิดกว้าง การมีเหตุผล การพึ่งพาอาศัยกัน การให้อภัย ความรักใคร่ชอพบอ การรักษาน้ำใจกัน ฯ ล้วนเป็นค่านิยมวิถีปฏิบัติเพื่อมา ส่งเสริมค่านิยมจุดหมายปลายทางที่สำคัญที่สุด คือ "ความมั่นคงของชาติ" ซึ่งสะท้อนให้เห็น สถานะของประเทศไทยในขณะนั้นด้วยว่า มีความหวั่นเกรงภัยอันอาจเกิดจากประเทศใหญ่ ทางตะวันตก และประเทศเพื่อนบ้านในภูมิภาคเดียวกัน พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน ชุดนี้จึงแสดงค่านิยมส่วนพระองค์ทางการเมือง และทำให้เห็นได้ว่า การเสด็จประพาส ประเทศเพื่อนบ้านนั้นเป็นการกระชับมิตรภาพระหว่างประเทศ เพื่อหลีกเลี่ยงความรุนแรง อัน เกิดจากการแสวงหาอำนาจ อิทธิพล และชื่อเสียง

3.3.2.6 ค่านิยมทางศาสนา (Religions Value) ความเชื่อและ ความยึดถือในศาสนา สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ก่อให้เกิดค่านิยมในการประพฤติปฏิบัติของคนในสังคม เป็นแบบแผนอย่างเดียวกัน เพื่อให้เหตุผลที่ประสงค์ จัดเป็นค่านิยมที่มีความสำคัญมาก อย่างหนึ่งของสังคม

ประชาชนชาวไทยส่วนมากนับถือ พระพุทธศาสนา ซึ่งมีอิทธิพลต่อชีวิต ความเป็นอยู่ตลอดจนค่านิยม ความเชื่อ และขนบธรรมเนียมประเพณีของคนไทยเป็น อย่างมาก อาจกล่าวได้ว่าคนไทยกับพุทธศาสนามีความผูกพันและสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น การประพฤติตนตามระบอบของศาสนาของศาสนิกชนนั้น แสดงถึงค่านิยมวิถีปฏิบัติเรื่อง "ความรับผิดชอบ" (responsible) ในศาสนิกกิจที่ต้องกระทำซึ่งแสดงค่านิยมทางจิตใจของ ศาสนิกชนเรื่องการทำกรซึ่งเป็นสิริมงคลแก่ตนเอง

ขึ้นไปบนพระเจดีย์มีที่มันสการหลายแห่ง...
 ได้ลองเดินบูชาดูขึ้น ๆ ลง ๆ พอเหนื่อย จน
 เวลาพลบจึงได้แล้ว ราษฎรมาเวียนเทียน
 รอบหนึ่งแล้วเสด็จมาย เจ้านายและพวกผู้หญิง
 จุตเทียนรายพระเจดีย์ และเดินเวียน 3 รอบ
 แล้วกลับลงมาจุดดอกไม้เหมือน 2 วันมาแล้ว

(ไตรโยค : 28 - 29)

ศาสนกิจประการหนึ่งของพุทธศาสนิกชนคือ การทำบุญ ตักบาตร เป็นการเสริมสร้างค่านิยม
 เรื่อง "ความมีน้ำใจ และความเอื้อเฟื้อ" (helpful) ให้เกิดขึ้น ในขณะที่ตนเองมีน้ำใจ และ
 เอื้อเฟื้อต่อผู้อื่นนั้นต้องไม่ทำให้ตัวเองเดือดร้อน เป็นค่านิยมเรื่อง "การประมาณตน"

ถามพระครูปฐมเจติยานุรักษ์ถึงที่บิณฑบาต
 เธอว่าเวลาหน้าน้ำ ชาวบ้านไปทำนาสัปรุชขึ้น
 ได้บิณฑบาตที่สัปรุช เวลานั้นน้ำแห้งไม่มีสัปรุช
 ชาวนา กลับเข้ามา ได้บิณฑบาตตลอดปี ได้ถาม
 ว่ามีกับข้าวอะไรด้วยรี เธอบอกว่ามีแต่ข้าวเปล่า ๆ

(ไตรโยค : 27 -28)

ค่านิยมทางศาสนาส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า -
 เจ้าอยู่หัว ทรงปฏิบัติพระองค์ในฐานะพุทธศาสนิกชนเช่นกัน ทั้งประเพณีที่เกี่ยวข้องกับ
 ศาสนา และการทำบุญกับพระสงฆ์ตามสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนิน รวมไปถึงทรงมี
 พระราชดำริในการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดต่าง ๆ ที่ชำรุดทรุดโทรม เช่น วัดสัตนารถปริวัตร คราว
 เสด็จประพาสจังหวัดราชบุรี

ที่เขาสัตนารถนี้... มีพระเจดีย์องค์หนึ่ง กับ
 วิหารพระนอนย่อมไม้ใหญ่นัก โบลัดกับศาลา
 อีก 1 หรือ 2 หลัง อยู่ที่เชิงเขาด้านตะวันออก
 เป็นทางขึ้นทางนั้น แต่ชำรุดปรักหักพัง ไม่มี
 พระสงฆ์อยู่ เมื่อเรามาเที่ยวคราวก่อน ... ได้
 ขึ้นมาเที่ยวที่เขานี้ เห็นว่าพอจะเป็นรั้ววังได้จึง

ได้คิดขอแลกเปลี่ยนสร้างวัดขึ้นใหม่วัด 1 ที่ริมแม่น้ำให้พระสงฆ์อยู่ได้ เพราะเห็นว่าถ้าวัดจะอยู่กับเขาดังนี้ ทางไกลบ้านพระสงฆ์ก็ไม่มีใครอยู่ที่เขานี้พอจะเป็นรั้ววังเป็นที่อยู่ได้ จึงได้ขอเปลี่ยนเสียตามอย่างเช่นทูลกระหม่อมท่านที่เปลี่ยนวังลพบุรี ครั้นวัดเสร็จแล้วได้นิมนต์พระวัดโสมนัสออกมาอยู่ จึงได้ที่วัดสัตตนารถปริวัตร คือเปลี่ยนไปจากเขาสัตตนารถ

(ไทรโยค : 202)

การที่พระองค์ทรงบูรณะ ปฏิสังขรณ์วัด นอกเหนือจากทรงปฏิบัติในฐานะพุทธศาสนิกชนแล้ว ยังเป็นพระบรมราชาบายส่งเสริมให้ราษฎรยึดมั่นในค่านิยมทางศาสนา อันทำให้ค่านิยมส่วนบุคคลของคนในสังคมเป็นไปในแนวทางเดียวกัน นำไปสู่ค่านิยมจุดหมายปลายทางคือ "ความสันติ" (inner harmony) และ "ความสงบสุข" (pleasure)

การศึกษาเนื้อหาของจดหมายเหตุร้ายวันในแง่ของค่านิยมจึงทำให้เห็นได้ชัดถึงความสนใจและความคิดเห็นในเรื่องที่มีความสำคัญสำหรับผู้เขียนซึ่งส่งผลถึงสาระความรู้ของเนื้อหาที่เข้มข้น ทำให้ผู้อ่านได้รับรสทางสาระ และความบันเทิงทางปัญญาในการอ่านงานชุดนี้

3.4 สภาพความเป็นอยู่ของประชาชน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนในสถานที่ต่าง ๆ ที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนิน ดังที่ราชบัณฑิตยสภากล่าวไว้ในคำชี้แจงของจดหมายเหตุร้ายวัน ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 ว่า "ทรงใคร่รู้ใคร่เห็นความเป็นไปในบ้านเมืองทั้งปวงที่เสด็จพระราชดำเนินไปถึง ตั้งแต่ชนชั้นสูงไปจนชั้นต่ำ" (หน้า ค.) เนื่องจากการเสด็จพระราชดำเนินเป็นการส่วนพระองค์ ทำให้ทรงพบความเป็นอยู่ของชาวบ้านที่แท้จริง จากที่พระองค์ทรงสังเกตเห็น และทรงซักถามบุคคลต่าง ๆ เช่น ชาวบ้าน และผู้รู้ในท้องถิ่น ข้อมูลที่ทรงบันทึกถึงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนในท้องถิ่นต่าง เหล่านี้ช่วยให้รู้จักสถานที่นั้น ๆ ดียิ่งขึ้น

การศึกษาสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนจากพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน
ชุดนี้ ผู้วิจัยแบ่งประชาชนออกเป็น 2 กลุ่มตามพื้นที่คือ

1. ประชาชนในประเทศไทย
2. ประชาชนในต่างประเทศ

3.4.1 ประชาชนในประเทศไทย ประกอบด้วยประชาชนที่พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบเห็นสภาพความเป็นอยู่ ขณะเสด็จประพาสไทรโยค
จ.ศ. 1239 (พ.ศ. 2420) และขณะเสด็จประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109
(พ.ศ. 2433) ในส่วนของหัวเมืองภาคใต้ฝั่งตะวันตก

ในการศึกษาเรื่องนี้ จะแบ่งประชาชนในประเทศไทยออกเป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ
ตามชาติเชื้อ คือ

1. ประชาชนชาวไทย
2. ประชาชนชาวจีน
3. ประชาชนชาติอื่น ๆ

3.4.1.1 ประชาชนชาวไทย ในฐานะผู้เป็นเจ้าของพื้นที่ มักจะ
ประกอบอาชีพเกษตรกรรม ที่แตกต่างกันไปตามความเหมาะสมของสภาพภูมิประเทศ เช่น
บริเวณจังหวัดนครปฐม รวมทั้งนครไชยศรีนั้น เหมาะสมที่จะปลูกน้อยหน่า เพราะเป็นที่ดอน
"ไ้หน่ามีออกจากที่นี่มากเพราะเป็นที่ดอน...ดินเป็นดินร่วนแห้ง แล้วเห็นจะมีรากอิฐปูนมาก"
(ไทรโยค : 14) ผลไม้อีกชนิดหนึ่งที่มีชื่อเสียงของท้องถิ่นนี้คือ ส้มโอ ดังที่พระองค์ทรงบันทึกไว้
ว่า "ส้มโอเมืองนครไชยศรี ที่ขึ้นชื่อกันอยู่ด้วย ไม่มีส้มโอที่ไหนจะดีกว่าที่นี่" (เรื่องเดิม : 17)
แม้ในปัจจุบันก็ยังคงมีชื่อเสียงอยู่เช่นนี้ นอกเหนือจากน้อยหน่า และส้มโอแล้วยังมีพืชชนิดอื่น
ๆ ที่ปลูกในบริเวณนี้คือ มะม่วง ยาสูบ โดยเฉพาะอย่างยิ่งอ้อย ซึ่งเป็นวัตถุดิบสำคัญในการ
ผลิตน้ำตาล

นอกจากพื้นที่ในเขตนี้จะทำไร่ผลไม้ไม่ได้ผลดีแล้วการทำนาก็เป็นอาชีพหลักอีก
อย่างหนึ่งของราษฎร ระหว่างทางที่เสด็จพระราชดำเนินทรงบันทึกว่า "นาข้าวเกี่ยวบ้าง
ยังไม่ได้เกี่ยวบ้างมีตลอดทางมา" (เรื่องเดิม ; 15)

การเกษตรกรรมในจังหวัดกาญจนบุรี เกษตรกรจะทำนา ทำไร่ยาสูบหรือไร่ผลไม้ต่างๆ เพื่อใช้เอง ทำแต่พอกินพอใช้ "ในเมืองกาญจนบุรีนี้ราษฎรทั้งปวงทำนาแต่พอกิน" (เรื่องเดิม : 68) หรือ "ไร่ผลไม้ต่างๆ มีแดงโม มีส้มโอ อ้อยบ้าง แต่ทำพอกินในเมือง" (เรื่องเดิม : 70) การมีวิถีชีวิตแบบพอมีพอกินนี้เกิดจากเครื่องอุปโภค บริโภคบางชนิดนั้น ในท้องถิ่นของตนไม่มีทรัพยากรที่เอื้อต่อการผลิตทำให้ราษฎรต้องนำผลผลิตของท้องถิ่นที่หาได้หรือผลิตได้เกินความต้องการมาแลกเปลี่ยนกับผลผลิตจากท้องถิ่นอื่นๆ ทำให้เกิดการค้าขาย ซึ่งเป็นผลพลอยได้ขึ้นมา ดังจะได้กล่าวต่อไปข้างหน้า

บริเวณจังหวัดราชบุรี เกษตรกรมีข้อจำกัดที่เกิดจากภูมิประเทศไม่เหมาะสม ไม่สามารถควบคุมปริมาณน้ำได้ "ในเมืองนี้ไม่เป็นเรื่องที่ทำนาเหมือนกันกับเมืองกาญจนบุรี ด้วยน้ำคราวจะมากก็มากหนักไป แล้วก็มาเร็วไม่ทันรู้ตัว ถึงคราวจะลดก็ลดเร็วนัก" (เรื่องเดิม : 210) ทำให้การเกษตรที่เน้นไปทางพืชล้มลุก"ราษฎรทำไร่กล้วย และทำไร่แดงมาก ยาก็มีบ้าง แต่ไม่สู้มากนัก เดียวนี้กำลังปลูกงา ด้วยเป็นสินค้าขึ้นในเร็ว ๆ นี้" (เรื่องเดิม : 210) กล้วยเห็นจะเป็นพืชที่ราษฎรปลูกกันมากที่สุดเพราะดูแลง่าย และเมื่อให้ผลแล้วก็ต้องปลูกทดแทนขึ้นมาใหม่ น้ำที่ท่วมมาอย่างรวดเร็วจึงไม่เป็นอุปสรรคในการปลูกกล้วย ทำให้กล้วยมีปริมาณผลผลิตมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งบริเวณบ้านสุกพื้นที่พระองค์ทรงบันทึกว่า "มีไร่กล้วยเป็นดงไป" (เรื่องเดิม : 183) ราษฎรจึงคิดหาวิธีแปรรูปกล้วยเป็นกล้วยตาก เพื่อเป็นการถนอมอาหาร ไม่ให้กล้วยที่มีปริมาณมากนั้นสูญเปล่า อีกทั้งยังเพิ่มรสชาติให้แตกต่างไปจากกล้วยธรรมดา "บนดลิ่งเห็นกล้วยเขียว ๆ กองอยู่หลายกองสูง ๆ ที่ในลำน้ำมีกล้วยมากนัก ที่ขายสด ๆ ไปก็มาก เหลือขายตากแห้ง ขายจนขึ้นชื่อเป็นกล้วยตากเมืองราชบุรี" (เรื่องเดิม : 191)

ส่วนบริเวณภาคใต้ของประเทศไทย ตั้งแต่จังหวัดชุมพรลงไปนั้น เกษตรกรปลูกมะพร้าวกันมาก "...สวนเล็ก มีหมากมะพร้าวสัก 20 - 30 ต้น มะพร้าวต้น 1" (แหลมมลายู ล : 27) นอกเหนือจากมะพร้าวแล้วยังมีพืชอื่น ๆ อีก เช่น สับปะรด หมาก รวมไปถึงยาสูบ โดยทั่วไปแล้วคนไทยพื้นบ้านผู้เป็นเจ้าของที่ดิน เป็นกลุ่มที่ประกอบอาชีพนี้มากที่สุด

อีกอาชีพหนึ่งที่พบมากในบริเวณจังหวัดชุมพร และจังหวัดระนอง คือ อาชีพประมง

เลยไปที่ถนนชลรุแล้วเลี้ยวลงถนนเพิ่มผลจนถึงบ่อแร่ลงเดิน

ไปดูที่ขุดแร่ว่าเป็นอย่างไรที่เรียกว่าเหมืองใหญ่ ที่กว้างเห็นจะถึง

เส้นกวี เล็กบ้างใหญ่บ้างตามที่ทำตอนหนึ่งเป็นที่ขุดแร่หมดแล้ว
มีน้ำขังอยู่ในนั้นมาก...คนที่ขุดให้ขแสงใช้จอบคอยขุดค่อย ๆ โยก
พวกที่หาบก็ลงมาวางบุงก็ คนโยก ๆ ลงบุงก็ คนหาบก็เข้าหาบ
เดินขึ้นไปตามตะพานไม้ ไปเทลงในรางที่ล่าง...คนที่ทำอยู่เดี๋ยวนี้
90 คน ทำได้วันละ 20 ชันเศษ ว่าคนยังไม่พอทำอีก

(แหลมมลายู ล. 1 : 94-96)

การประกอบอาชีพของประชาชนชาวไทยมีน้ำเป็นปัจจัยสำคัญ ไม่ว่าจะเป็
การเกษตรกรรม การประมง หรือการทำเหมืองแร่ก็ตาม จึงจำเป็นที่จะต้องตั้งบ้านเรือนบริเวณ
ริมแม่น้ำลำคลอง "ข้างขวามือริมปากคลองทีเดียว...มีเรือนอยู่สัก 2 เรือน 3 เรือน ปากคลอง
ข้างใต้เป็นด่าน มีเรือนต่อกันไปตามลำน้ำ ประมาณ 14 หลัง 15 หลังเรือน" (ไทรโยค : 6)
ประโยชน์อีกประการหนึ่งนอกเหนือจากการประกอบอาชีพแล้ว การตั้งบ้านเรือนบริเวณ
ริมแม่น้ำลำคลองนั้นคือ ความสะดวกในการคมนาคมขนส่ง เพราะแม่น้ำลำคลองเป็นเส้นทาง
ที่สำคัญในการคมนาคม "แต่เดิมเมื่อยังไม่ขุดคลองภาษีเจริญ คลองดำเนินสะดวก เรือลูกค้า
ต้องเดินทางเมืองสมุทรสงครามช้าหลายวันมากกว่าจะเข้าไปถึง...ครั้งขุดคลองภาษีเจริญ...
สองฝั่งปากคลองที่ดินเป็นที่อุดมดี มีผลประโยชน์มาก" (ไทรโยค : 210-211)

เนื่องจากข้อจำกัดทางสภาพภูมิศาสตร์ ทำให้ผลิตผลในแต่ละท้องถิ่นแตกต่างกันไป
ประกอบกับการคมนาคมขนส่งที่สะดวก จึงเกิดการติดต่อค้าขายระหว่างเมืองขึ้น โดย
ประชาชนจะบรรทุกสินค้า ซึ่งเป็นผลิตผลจากท้องถิ่นของตนนั้นมาแลกเปลี่ยนกับผลิตผลของท้องถิ่น
อื่นด้วยระบบการแลกเปลี่ยน (Barter System) คือ การใช้สินค้าแลกเปลี่ยนกับสินค้าโดยตรง
แต่ในระยะหลังระบบเศรษฐกิจพัฒนาขึ้นและขยายตัวสู่สังคมชนบท ทำให้การแลกเปลี่ยน
สินค้าเริ่มแปรรูปเป็นการซื้อขายด้วยเงินตรา เพื่อความสะดวกของทั้งสองฝ่าย

ของทะเลเป็นปลาเค็ม ปูเค็ม เกล็ด มีลูกค้า
บรรทุกมาขายแต่เมืองสมุทรสงคราม ที่เป็น
แลกเปลี่ยนกับของในเมืองนี้ก็มีของขายที่
หน้าร้านมีผ้าขาว ผ้าลาย เครื่องทองเหลือง
ทองขาว เครื่องเหล็ก

(ไทรโยค : 71)

การแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างท้องถิ่นนี้เอง เป็นสาเหตุให้เกิดอาชีพอีกหนึ่งอาชีพ ในหมู่ราษฎร คือ การรับจ้างขนส่งสินค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณ จังหวัดราชบุรี ซึ่ง ภูมิประเทศไม่เหมาะสมแก่การเพาะปลูก แต่กลับมาเอื้อต่อการขนส่งสินค้า ทั้งทำเลที่ตั้งก็ยัง เป็นทางผ่านที่จะขนทั้งเครื่องอุปโภค และบริโภคที่ออกจากเมืองราชบุรีเอง หรือผ่านมาจาก เมืองกาญจนบุรี และสมุทรสงครามเพื่อเข้าสู่กรุงเทพฯ "เป็นเมืองท่าสำหรับเสาเมือง กาญจนบุรีต้องล่องทางนี้...ผลไม้ของสวนมีบริบูรณ์มาก ด้วยใกล้กันกับเมืองสมุทรสงคราม" (ไทรโยค : 210)

สภาพความเป็นอยู่ของประชาชนชาวไทยโดยทั่วไป ประกอบอาชีพเกษตรกรรม และ ประมง อันเป็นไปเพื่อการยังชีพมากกว่าการทำเพื่อการค้า หากเหลือจากการใช้สอยแล้วจึงนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งของในท้องถิ่นอื่นที่ตนไม่สามารถผลิตได้ การตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนมัก อยู่บริเวณริมแม่น้ำ เพื่อความสะดวกในการใช้สอย และการคมนาคมขนส่ง จะสังเกตได้ว่า ชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนชาวไทยในดินแดนประเทศไทยนี้ เป็นการใช้พื้นที่ในการ ประกอบอาชีพ และการทำกินเป็นส่วนใหญ่

3.4.1.2 ประชาชนชาวจีน จากเนื้อหาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกไว้

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกไว้ว่า ในจังหวัดนครปฐม ชาวจีนจำนวนหนึ่งอยู่รวมตัวกันในบริเวณชุมชนตลาด เพื่อประกอบอาชีพค้าขาย หรือบางส่วนกระจายไปอยู่ในภาคเกษตรกรรม คือรับสัมปทาน โรงหีบอ้อยทำน้ำตาล เช่นเดียวกับจังหวัดกาญจนบุรี มีชาวจีนกลุ่มหนึ่งทำการค้าขายอยู่บริเวณชุมชน ส่วนในจังหวัดราชบุรี มีชนหลายเชื้อชาติเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ ในบรรดาชนชาติเหล่านี้ชาวจีนเป็นชนกลุ่มใหญ่ที่สุด "จีนมีเป็นพื้น" (ไทรโยค : 211) และจะพบชาวจีนเป็นกลุ่มใหญ่บริเวณภาคใต้ของประเทศไทย ดังที่พระองค์ทรงบันทึกเรื่องเหมืองแร่ของพระยาเสนาสุจิต ที่ใช้วิธีการให้ชาวจีนรับสัมปทานเหมืองแร่ โดยมีแรงงานเป็นทั้งชาวจีนและชาวไทยว่า

การตีบุกที่นี่ไม่เหมือนเมืองระนอง พระยา-
เสนาสุจิตเป็นแต่ออกทุนให้จีนหัวหน้าไปทำ
ข้าว ผืน และเสบียงอาหารกับทั้งเงินค่าจ้างเป็น
ของจีนซื้อหาจำหน่ายเอง แต่ก่อนสูบถลุงต้อง
มาทำที่หน้าบ้าน เดียวนี้ก็เปิดให้สูบถลุงที่อื่น
เป็นแต่เวลาจะออกจึงเก็บภาษีเท่านั้น ว่าจีนมี

ประมาณ 4000 คน ...คนไทยไม่ได้ทำสำมะโนครัว
ใหม่ แต่คนคงจะมีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน

(แหลมมลายู ล. 1 : 102)

การทำเหมืองแร่ที่ชาวจีนมีบทบาทเป็นอย่างมาก ทั้งที่ระนองและตะกั่วทุ่ง ซึ่งพบดีบุกเป็น
หย่อม ๆ ไม่ได้เป็นเทือกเช่นเดียวกับตะกั่วป่า "เดี๋ยวนี้มีจีนทำอยู่สัก 300 คน" (เรื่องเดิม : 155)
การทำเหมืองแร่ของชาวจีนเป็นสาเหตุประการหนึ่งที่ทำให้ชาวจีนอยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อน
"ที่ตามปากเหมืองกำลังทำการมีโรงเงินเป็นหย่อม ๆ" (เรื่องเดิม : 137)

นอกเหนือจากการทำเหมืองแร่แล้ว ชาวจีนที่อาศัยอยู่บริเวณนี้ก็ประกอบอาชีพ
ค้าขายมากที่สุดเช่นกัน "ไปตามถนนตลาด ที่นี้ผู้คนแน่นหนากว่ามากเป็นจีนไปทั้งตลาด
โรงเห็นจะเกือบ 100 หลัง" (เรื่องเดิม : 78) หรือ "ตึกแถวร้านเงินขายของกินต่าง ๆ ปลา
แห้ง ๆ เป็นต้น" (เรื่องเดิม : 238) คนจีนเหล่านี้ยึดการค้าขายเป็นอาชีพหลัก ทำให้บริเวณ
ตลาดมีกลุ่มคนจีนอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก และทำให้เห็นรูปแบบการค้าขายที่มีใ้การแลกเปลี่ยน
เหมือนคนไทยที่ทำการเกษตร

ประชาชนชาวจีนอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่ในประเทศจำนวนมาก ทั้งที่พบอยู่บ้าง
บริเวณภาคกลางของประเทศไทย แม้จะไม่มากเท่าบริเวณภาคใต้ ตั้งแต่จังหวัดระนอง
เป็นต้นไป แต่ชาวจีนเหล่านี้มักจะประกอบอาชีพค้าขายเป็นหลัก และมักจะอยู่รวมกันเป็น
กลุ่มบริเวณตลาดของเมืองต่าง ๆ นอกเหนือจากการค้าแล้วชาวจีนยังทำเหมืองแร่ โดยที่
บางกลุ่มเป็นผู้รับสัมปทานเหมืองแร่ และบางกลุ่มก็ขายแรงงานในเหมืองแร่ตามที่ตั้งต่าง ๆ
ชาวจีนบางส่วนประกอบอาชีพเกษตรกรรม คนจีนกลุ่มนี้คิดจะตั้งถิ่นฐานฝังรกรากใน
ประเทศไทยเป็นการถาวร เพราะมีการจับจองที่ดินเป็นของตนเอง และทำการเกษตร
เพาะปลูกพืชชนิดต่าง ๆ บนผืนดินนั้น ๆ "พวกจีนที่นี้เป็นคนเรียบร้อย หากินฝังรกรากคือ
ทำสวนพริกไทยมีที่ดิน" (เรื่องเดิม : 180) ส่วนชาวจีนที่มีฐานะร่ำรวยก็มักจะเป็นเจ้าภาษี
นายอากร โดยต้องเข้าไปประมูลในกรุงเทพฯ แล้วมาเก็บภาษีอากรจากราษฎรเอาเอง เช่น
"เวลานี้จีนยวงทำเจ้าภาษีเก็บเองแต่ดีบุกพริกไทยกับขายฝิ่น บ่อนเบี้ย เตาสุราให้ผูกขวง"
(เรื่องเดิม : 181)

3.4.1.3 ประชาชนชาติอื่น ๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกไว้ขณะเสด็จประพาสว่า ทรงพบชนหลายกลุ่มหลายเชื้อชาติ เช่น เมือง

ศรีสวัสดิ์ พบละว่า กะเหรี่ยง ขาสูด ปากคลองลำแม่น้ำพามีพวกญวน ในบรรดาชนต่างชาติกลุ่มย่อยต่าง ๆ นี้ พระองค์ทรงมีพระราชปฏิสันถารกับกะเหรี่ยงที่มาเฝ้ารับเสด็จมากที่สุด จึงเห็นวิถีชีวิตของชาวกะเหรี่ยงเหล่านี้มากกว่าชนกลุ่มอื่น ธรรมเนียมของกะเหรี่ยงในการเข้าเฝ้าฯ มักมีสิ่งของมาทูลเกล้าฯ ถวาย เช่น เครื่องยา ผ้าเสมียนละว่า และข้าวไร่ ของที่กะเหรี่ยงนำมาทูลเกล้าฯ ถวายนั้นเป็นสิ่งของที่ผลิตขึ้นเพื่อใช้เอง ไม่มีการซื้อขาย และเป็นของที่จำเป็นสำหรับชีวิตประจำวัน นอกจากนี้ ยังมีการละเล่น การแสดงต่าง ๆ ที่เสมือนเป็นพิธีต้อนรับบุคคลสำคัญของชาวกะเหรี่ยง ด้วยเหตุดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นถึงการสวามิภักดิ์ต่อพระมหากษัตริย์ ผู้เป็นเจ้าของดินแดนในการตั้งถิ่นฐานของพวกตน ยอมที่จะอยู่ภายใต้การปกครอง ทำมาหากินอย่างสงบสุข ธรรมเนียมการนับปีนับเดือนดูจากการทำไร่ เช่น ปีเกิดก็จะบอกกันวันเกิดเมื่อทำไร่อะไร เป็นวิถีชีวิตที่ผูกติดอยู่กับสังคมเกษตรกรรมอย่างเหนียวแน่น และธรรมเนียมในการแต่งตัวจะบ่งบอกสถานภาพของบุคคลนั้น ๆ ได้ "ธรรมเนียมแต่งตัวผู้หญิงถ้าเป็นเด็ก ๆ ใช้เสื้อขาวถ้ารุ่นสาวจวนแต่งงาน หรือแต่งงานแล้วใช้เสื้อแดง ถ้าแก่ ๆ จึงใช้เสื้อดำ" (เรื่องเดิม : 148)

ส่วนใน จังหวัดราชบุรี ราษฎรมีหลายเชื้อชาติ "คนในพื้นที่เมืองเป็นไทย จีนมีเป็นพื้นเขมร และมอญ มีหลายพวกหลายเหล่ามาก มอญเจ็ดเมืองก็อยู่ในแขวงราชบุรีทั้งนั้น" (เรื่องเดิม : 211) การตั้งถิ่นฐานของชนชาติเหล่านี้พักอยู่รวมกันเป็นกลุ่มใหญ่ เป็นสังคมที่มีลักษณะเฉพาะของตน เช่น ชาวมอญ จะตั้งถิ่นฐานอยู่กันเป็นสังคมใหญ่บริเวณวัดนครชุม ทำให้เห็นธรรมเนียมปฏิบัติของชาวมอญคือ การสวดขยันโตของพระชาวมอญเป็นภาษามอญ หรือการสร้างบ้านเรือนเป็นฝากระดานโดยตั้งขวางแม่น้ำ ซึ่งเป็นธรรมเนียมเดียวกับชาวมอญที่ อำเภอปากเกร็ด จังหวัดนนทบุรี

ในบริเวณดินแดนภาคใต้ของประเทศไทย คนแขก (มลายู) เป็นชนอีกกลุ่มหนึ่งที่เข้ามาอยู่ในดินแดนแถบนี้ แต่ไม่ค่อยมีเรื่องราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงมากนัก เพียงแต่ทรงบันทึกไว้ว่า "เมืองกระบี่...มีแขกประมาณ 80 คน แต่เป็นแขกอย่างซากจนพูดแขกไม่ได้" (แหลมมลายู ล. 1 : 176) อาจเป็นเพราะเป็นชนกลุ่มน้อย และไม่ได้อยู่รวมกันเป็นกลุ่มก้อน จึงทำให้ไม่สามารถแสดงวัฒนธรรมของตนออกมาได้อย่างชัดเจน ทั้งเรื่องพิธีกรรมทางศาสนา ความเป็นอยู่หรือแม้แต่ภาษาของตนก็พูดไม่ได้ "ที่เรียกว่าถนนจีนก็มีแขกปน ที่เรียกถนนมลายูก็มีจีนปน" (เรื่องเดิม : 238) ทำให้พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันคราวนี้ไม่สามารถให้รายละเอียดสภาพความเป็นอยู่ของชาวมลายูที่เข้ามาอยู่ทางตอนใต้ของประเทศไทยได้ชัดเจนเท่าใดนัก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนไทยในชีวิตประจำวันที่เป็นภาวะปกติสามัญ ซึ่งอาจพบเห็นได้ทั่วไปในประเทศ ไม่ได้เน้นเรื่องใดเป็นพิเศษ แตกต่างจากที่ทรงบันทึกสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนเชื้อสายอื่น ๆ ในประเทศไทย ที่มีวิถีชีวิตต่างออกไปเป็นลักษณะเฉพาะกลุ่ม ในบางกรณีพระองค์จะทรงให้รายละเอียดในส่วนนี้ไว้มากกว่า เพราะจุดต่างไปจากที่พบเห็นในวิถีชีวิตคนไทยที่กล่าวไว้ข้างต้น

3.4.2 ประชาชนในต่างประเทศ

ในเนื้อหาบางส่วนของการเสด็จประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) และการเสด็จประพาสชาวทั้งสองครั้ง คือ เมื่อ ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) และ ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) พระองค์ทรงบันทึกเรื่องราว ความเป็นอยู่ของประชาชนที่อาศัยอยู่ในดินแดนแถบนี้ ตั้งแต่ปีนัง จนถึงสิงคโปร์ และในประเทศชวา ตามที่ได้ทรงพบเห็น และทรงสอบถามจากบุคคลต่าง ๆ ผู้วิจัยสามารถแบ่งประชาชนเหล่านี้ออกเป็น 3 กลุ่มคือ

1. ประชาชนเชื้อสายแขก
2. ประชาชนเชื้อสายจีน
3. ประชาชนเชื้อสายอังกฤษ และดัตช์

3.4.2.1 ประชาชนเชื้อสายแขก ในพระราชนิพนธ์ชุดนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกล่าวถึงแขก 2 กลุ่มคือ แขกมลายู และแขกชวา ทั้งสองกลุ่มนี้มีสภาพความเป็นอยู่ใกล้เคียงกัน ด้วยเหตุที่เป็นชาวพื้นเมืองเจ้าของพื้นที่ มีสิทธิครอบครองที่ดินจึงประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ พืชที่ปลูกเป็นทั้งไม้ยืนต้น เช่น กากาแฟ และพืชล้มลุก เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง หรือผักต่าง ๆ ปลูกสลับกันไป "เมื่อปีแรกลงมือทำการคิดให้ปลูกไม้ล้มลุกคือ เข้าโกชมันผัก ทำไม่ได้ ไม่พอเลี้ยงตัว เดียวนี้เปลี่ยนเปนให้ปลูกกาแฟแลต้นไม้ที่อยู่หลาย ๆ ปี" (ชวากว่าสองเดือน : 343) "เมื่อหมดกาแฟแล้วเปนไร่เข้าโกช ต่อไปมีมันมีกำหล่ำบ้าง" (เรื่องเดิม : 314) การเกษตรของชาวชวาเป็นไปเพื่อยังชีพ

ไล่เลี้ยงถึงอาหารว่ากินชานาแห้งไม่ต้องอาศัยน้ำ
แต่เปนกับเข้าโกชกับเข้าใช้ปลาเค็ม เนื้อโค พริกปลูกได้
น้ำเดือน 12 เดือนอ้าย เดือน 4 เปนพริกนกละพริกเทศ
แต่อย่างเผ็ด ตามบ้านทุกบ้านต้องปลูกเปนหอคอยสูง ๆ

ไม่มีฝามีแต่หลังคาเล็ก ๆ สำหรับแขวนเข้าโกชไว้ให้
คอนโทรลเลอร์มาตรวจว่าอาหารจะพอกินตลอดปีหรือไม่

(ชวากว่าสองเดือน : 320)

ภูมิประเทศของชวานั้นเป็นเกาะ พื้นที่ราบที่เหมาะสมแก่การเพาะปลูกมีน้อยจึงทำให้
ประชาชนจำเป็นต้องปรับสภาพพื้นที่ให้มีบริเวณในการเพาะปลูกมากขึ้น

การทำนาเป็นอาชีพหลักในชวา เพราะชาวชวาบริโภคข้าวเป็นอาหารหลักเช่นเดียวกับ
คนไทย แต่การผลิตข้าวยังได้ปริมาณที่ไม่เพียงพอับความต้องการบริโภค จึงต้องทำไร้
ข้าวโพดควบคู่ไปด้วยเพื่อใช้บริโภคแทนข้าว "อาหารของคนเหล่านี้ปลูกเข้าได้ฤดูหนึ่งพอกิน 5
เดือน นอกจากเวลานั้น ต้องกินเข้าโกชถึงในระหว่าง 5 เดือนนั้นก็ต้องปน" (เรื่องเดิม : 314)
วิถีชีวิตของชวานาชวาไม่ค่อยจะแตกต่างกับชวานาไทยเท่าใดนัก โดยเฉพาะอย่างยิ่งในแง่
การระดมแรงงานมาช่วยเกี่ยวข้าว ที่ไทยเรียกว่า "ลงแขก" ประเพณีอันเนื่องมาจาก
การเกษตรกรรมนี้ เป็นไปในรูปแบบเดียวกันคือ แรงงานมักเป็นเพื่อนบ้านใกล้เคียง เจ้าของ
งานต้องเตรียมอาหารไว้ต้อนรับผู้มาช่วยงาน ในระหว่างการทำงานนั้นจะมีการละเล่นและ
การแสดงเพื่อเป็นการผ่อนคลายและสร้างความเพลิดเพลิน เช่น วายังอุลิก วายังวอง และ
การเต้นอุงคลุง เป็นต้น

การเกี่ยวข้าวใช้บอกแขกผู้หญิงเกี่ยวเป็นพื้น เมื่อผู้ใด
มาเกี่ยวเช่นนั้นแล้ว ก็ได้ข้าวไปฟ่อนหนึ่งทุก ๆ คน มีการ
เล่นต่าง ๆ คือ วายังอุลิก วายังวอง และเต้นอุงคลุง เต้น
รำมะนาเป็นอย่างตลก ๆ สำหรับแห่งขนมที่เลี้ยงนั้นเป็นขนม
ที่ทำด้วยข้าว รูปพรรณสัณฐานต่าง ๆ แต่รสนั้นคล้ายคลึง
กันโดยมาก

(ชวาคั้งหลัง : 97)

วิธีการเกี่ยวข้าวของชวานาชวา คือ "เดินตัดด้วยมีดซึ่งเป็นรูปพระจันทร์ครึ่งซีกกลาย ๆ
แต่อย่าเข้าใจว่าคมอยู่ข้างเว้า คมกลับไปอยู่ข้างกลมผูกติดกับหลอดไม้ไผ่ ออกอยู่ข้างจะ
ประดักประเดิด แต่เขาก็เกี่ยวกันเร็ว ทั้งกำหนดให้ตัดทีละรวง" (เรื่องเดิม : 96 - 97)

การเก็บเกี่ยวข้าวจึงต้องใช้ความระมัดระวัง และความประณีต เพื่อให้ได้ปริมาณข้าวมากที่สุด อาจเป็นเพราะสาเหตุนี้จึงทำให้ต้องใช้แรงงานผู้หญิงในการเกี่ยวข้าวเป็นส่วนใหญ่ นอกเหนือจากการเกี่ยวข้าวที่ต้องอาศัยความระมัดระวังความประณีตบรรเลงแล้วยังมีการทำผ้าโล่ง ในขั้นตอนที่ต้องอาศัยฝีมือมากกว่าแรงงานนั้นจะเป็นหน้าที่ของผู้หญิง" ตีพิมพ์ผู้ชายทำหยุดขี่ผึ้งผู้หญิงทำตามเคย" (เรื่องเดิม : 113) รวมถึงการทำไร่ชา ในขั้นตอนการเก็บและคัดเลือก มักจะใช้แรงงานผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย "คนที่ทำงานรวมกัน 500 คน แต่ใช้ผู้หญิงมาก การเก็บแลการเลือกเป็นของผู้หญิง" (ชวากว่าสองเดือน : 125)

หัตถกรรมพื้นบ้าน เช่น การทอเสื่อ การทำของบุหรี หรือของหมากพลู การสานหมวก และการทำผ้าโล่ง เหล่านี้เป็นอาชีพอีกกลุ่มหนึ่งที่ประชาชนชาวชวาทำกันรองลงมาจากเกษตรกรรม "เห็นต้นเตยมากกว่าคงจะเป็นที่ทอเสื่อและทำของ" (ชวาคั้งหลัง : 113) "เมื่อมาถึงที่หน้าเรือนนั้น เห็นหมวกผึ้งแดดเต็มไปทั้งลานบ้าน" (เรื่องเดิม : 32)

ราษฎรชาวชวายุติอาชีพเกษตรกรรมและหัตถกรรมเป็นส่วนมาก การเกษตรกรรมมีข้อจำกัดเรื่องภูมิอากาศ และภูมิประเทศไม่เอื้ออำนวยส่งผลให้ผลิตผลไม่เพียงพอต่อความต้องการ แม้แต่จะบริโภค ทำให้ไม่สามารถเสริมสร้างรายได้ให้กับชาวชวาจากการเกษตรเท่าใดนัก ส่วนหัตถกรรม เป็นการผลิตสินค้าจากทรัพยากรในท้องถิ่น เช่น นำใบเตยมาสานเสื่อ สานของ หรือนำไม้ไผ่มาสานหมวก ราษฎรในพื้นที่สามารถทำกันได้ทุกคน ผลงานจึงไม่สามารถจำหน่ายในท้องถิ่นได้ จะมีเพียงบางส่วนและบางประเภทเท่านั้นที่ชาวจีนรับไปจำหน่าย จึงทำให้สภาพชีวิตความเป็นอยู่ของชาวชวาค่อนข้างขัดสน "บ้านแขก อยู่ข้างทรุดโทรมกว้างมาก" (เรื่องเดิม : 145) หรือแม้แต่การบริโภคอาหาร "แขกและเจ๊กในเมืองนี้กินกระโบ เพราะราคาถูก โคมีราคาแพงมากกินแต่ฝรั่ง" (เรื่องเดิม : 47) ชาวชวาส่วนมากจึงนิยมให้ลูกสาวตนแต่งงานกับชนต่างชาติ "ชาวเมืองมักจะชอบให้ลูกมีฝรั่งหรือเจ๊กเสียก่อน เพราะเพื่อจะพาลูกให้ดีขึ้น ต่อเมื่อผิวไปแล้วจึงมีผิวใหม่" (เรื่องเดิม : 48)

คำว่า "พาลูกให้ดีขึ้น" อาจเป็นไปได้ 2 กรณีคือ กรณีแรกเป็นเหตุผลทางวิทยาศาสตร์ หากมีการผสมพันธุ์กันจากกลุ่มยีนที่ใกล้เคียงคือ แต่งงานกันข้ามเชื้อชาติ ลูกจะมีพัฒนาการทางสมองและสติปัญญาดีกว่าแต่งงานภายในกลุ่มเดียวกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าเป็นญาติกัน หรือในอีกกรณีคือ เหตุผลทางสังคม เมื่อชาวชวาแต่งงานกับฝรั่ง มีลูกจะถือว่าเป็นฝรั่งทันที "คนฝรั่งในเมืองนี้เป็นครึ่งชาติเสียกึ่งหนึ่ง แต่มิใช่ครึ่งชาติชั่วเดียวมักจะถึงสามชั่วสี่ชั่ว" (เรื่องเดิม : 48) ลูกครึ่งเหล่านี้ได้รับการยอมรับว่าเป็นส่วนหนึ่งของฝรั่ง ได้รับสิทธิเท่าเทียม

ฝรั่งเช่น "ถ้าเป็นถ้อยความ หรือมีโทษต้องรับโทษอย่างวิลันดา ไม่ต้องถูกเกณฑ์เหมือนชาว
ชวา" (ชวากว่าสองเดือน : 157) และมีอิสระในการประกอบอาชีพ ทำมาหากินมากกว่าชาว
ชวาทั่วไปจึงทำให้ชาวชวาพื้นเมืองให้ความสนใจกับการดำเนินชีวิตของฝรั่ง โดยพยายาม
เรียนรู้ภาษาอังกฤษมากขึ้น "คนทั่วไปประหลาดที่พูดอังกฤษได้เกือบจะทุกคน ถ้าเทียบกับ
คราวแรกมีผู้หญิงพูดอังกฤษได้แค่ 2 คน นับว่าดีขึ้นมาก" (ชวาคั้งหลัง : 30)

นอกเหนือจากการศึกษาเรื่องภาษาแล้ว ยังศึกษาวิถีปฏิบัติของชาวต่างชาติจนสามารถ
ประพฤติ ปฏิบัติตัวเองเช่นชาวต่างชาติเพื่อจะมาขออยู่ภายใต้การบังคับของฝรั่ง "ผู้รู้ภาษา
วิลันดา ประพฤติตัวเหมือนฝรั่งจะมาขออยู่ในบังคับวิลันดาก็รับ" (ชวากว่าสองเดือน : 157)
ซึ่งจะได้รับสิทธิเหนือกว่าชาวชวาพื้นเมือง เป็นการยกระดับคุณภาพชีวิตของชาวชวาพื้นเมือง
ให้ดีขึ้น และเพื่อให้สภาพชีวิตความเป็นอยู่ของตนดีขึ้น จึงหันมาประกอบอาชีพค้าขาย
เช่นเดียวกับชาวจีนบ้างบางส่วน "ปลอมไปเที่ยวดูตามร้านแขกและร้านเจ๊ก (เรื่องเดิม : 129)
"ไปเที่ยวซื้อของห้างจีนและห้างแขก" (เรื่องเดิม : 141)

ชาวพื้นเมืองส่วนมากมักอยู่ในกลุ่มคนที่เป็นผู้ผลิต ประกอบอาชีพเกษตรกรรม บาง
ส่วนนำมาใช้สอยเอง บางส่วนขายออกไปเพื่อผ่านกระบวนการแปรรูปเป็นผลิตภัณฑ์ต่าง ๆ ที่
ชาวชวาต้องซื้อกลับมาบริโภคเอง ชาวพื้นเมืองมีฐานะค่อนข้างยากจน ต้องชำระภาษีให้กับ
ทางการในอัตราที่สูงกว่าชาวต่างชาติ ทำให้ชาวชวาต้องปรับเปลี่ยนสถานภาพของตนเอง
ด้วยการแต่งงานกับจีนหรือฝรั่ง หรือการประพฤติปฏิบัติตน ใช้ชีวิตประจำวันเหมือนฝรั่ง ดังที่
พระองค์ใช้คำว่า "เลียนฝรั่ง" (ชวากว่าสองเดือน : 143) เพื่อจะได้มาอยู่ภายใต้กฎเกณฑ์ของ
ฝรั่ง ถ้าทำผิดก็ลงโทษตามกฎหมายฝรั่งมิใช่กฎหมาย

3.4.2.2 ประชาชนเชื้อสายจีน ชาวจีนไม่ว่าจะไปตั้งถิ่นฐานอยู่ที่ใดมักจะ
ยึดอาชีพค้าขายเป็นหลัก อาจเป็นเพราะว่าตนไม่ใช่เจ้าของพื้นที่ ไม่มีที่ดินทำกินเป็นของ
ตนเอง จึงประกอบอาชีพค้าขายโดยเป็นคนกลางในการขายของพื้นเมืองจากถิ่นต่าง ๆ
นอกเหนือจากนี้ก็ประกอบอาชีพทำเหมืองแร่ "พวกจีนคิดแต่จะทำดีบุก" (แหลมมลายู : 102)

เนื่องจากการตั้งถิ่นฐานอย่างเป็นกลุ่มก้อน ทำให้เห็นวิถีชีวิตของชาวจีนใน
ดินแดนนี้ได้ชัดเจนพอสมควร คนจีนส่วนมากประกอบอาชีพค้าขาย เปิดห้างร้านเพื่อขายของ
ที่แตกต่างกันไป เช่น สินค้าที่เป็นของจีนเอง ไม่ว่าจะเป็นผ้า แพรพรรณ เครื่องเขียน ตุ๊กตาจีน
ต่าง ๆ และยังรวมไปถึงสินค้าญี่ปุ่นที่จีนรับมาขายทั้งที่ห้างโฆของ และวังสั่ง มีที่ขายอาหาร

การกินที่เป็นของชาวจีน "ลองกินข้าวที่เตี้ยมอย่างกลาง มีคนนั่งกินอยู่หลายคน พระอัศฎวงค์เรียกให้ทำหมี่น้ำอย่างกวางตุ้งมากิน อยู่ข้างจะอร่อยมาก" (เรื่องเดิม : 62) มหรสพของชาวจีนคือจิว ก็มีให้พบเห็น "โรงจิวเต็กซุน... โรงทำมีที่คนดูเป็นบ็อกซ์ชั้นบนและเป็นตู้หมูใหญ่ ชั้นล่างมีเก้าอี้เต็มไปทั้งนั้นเห็นจะได้กว่า 400 คน โรงก็เป็นโรงจิวเราเอง" (เรื่องเดิม : 61 - 62) รวมไปถึงประเพณีบางอย่างเช่น การฝังศพ ชาวจีนมักเลือกที่ดี เพราะเชื่อถือเรื่องฮวงจุ้ย ในการทำป่าช้าฝังศพชาวจีนอยู่ในบริเวณเดียวกัน "เรียรายกันชื่อที่ทำป่าช้าใหม่ขึ้นอีกแห่งหนึ่ง" (เรื่องเดิม : 67) ข้อสังเกตที่ทรงบันทึกไว้นี้ แสดงถึงการดำเนินชีวิตของชาวจีนที่เป็นกลุ่มใหญ่พอที่จะแสดงออกทางวัฒนธรรมได้ชัดเจน

ทางรัฐบาลส่งเสริมให้ชาวจีนเข้ามาตั้งถิ่นฐานในบริเวณนี้มากเนื่องจาก อังกฤษต้องการพัฒนาดินแดนบริเวณนี้ให้เจริญขึ้น "เขาหมายจะเจริญด้วยการทำแร่ต่าง ๆ" (เรื่องเดิม : 189) และอังกฤษยังคิดว่า "เดี๋ยวนี้กำลังคิดจะหาเจ๊กมาเข้าเมือง เพราะมลายู เกียจคร้านมาก ถึงจะจัดการอย่างไรบ้านเมืองคงไม่เจริญได้" (เรื่องเดิม : 189) ทำให้เห็น ภาวะความเป็นอยู่ของชาวจีนมากกว่าชาวมลายูในแถบปีนัง สิงคโปร์ และตรังกานู

ในประเทศชวาชาวจีนอยู่ในชวาโดยอยู่ในบังคับและควบคุมของฝรั่ง "ในเมืองยกยานี้มีเจ๊กหลายพันคน นับว่าเป็นคนต่างประเทศอยู่ในบังคับวิลันดา" (ชวากว่าสองเดือน : 157) ชาวจีนเหล่านี้ประกอบอาชีพค้าขายเป็นหลัก โดยรับสินค้ามาจากที่ต่าง ๆ เช่น สินค้าหัตถกรรมพื้นบ้านก็รับมาจากชาวเมือง ไม่ว่าจะเป็นผ้าโสร่ง กฤช "วันนี้ซื้อกฤชพวกเจ๊ก เอามาขาย แลซื้อผ้าโสร่งที่ช่างผู้หญิงเขาทำ" (เรื่องเดิม : 198) นอกเหนือจากสินค้าพื้นเมืองแล้ว ชาวจีนยังขายของที่พวกตนทำขึ้นมาเองด้วย "แวะจุดบุหรี่ที่โรงเจ๊กแห่งหนึ่ง เลยดูของที่ขายเปนของอย่างโรงเจ๊กขายที่มุนตึก" (เรื่องเดิม : 93) การตั้งร้านขายของของชาวจีนนั้น มักจะอยู่ในละแวกเดียวกัน ไม่เหมือนกับชาวชวาที่ขายของกันตามประตูบ้านและข้างถนน "ตามทางที่ไปเห็นกำลังขายของ... ให้อายกันที่ประตูบ้านแลข้างถนน" (เรื่องเดิม : 198) การรวมตัวกันของชาวจีนเพื่อขายของ มีผลพลอยได้สำหรับบ้านเมืองคือ จะมีการพัฒนา บริเวณนั้น ๆ ให้อยู่ในสภาพที่ดี

ถนนสายนี้ตรงและกว้างงามดี มาคราวก่อนเห็นกำลัง
ทำท่อ คราวนี้มีทางคนเดินสองข้างทำแล้ว แต่ไม่มี

เหย้าเรือนดีกรามอันใดมากขึ้นกว่าแต่ก่อนเลยมีร้านแจ็ก
โดยมาก

(ชวาคั้งหลัง : 184)

การตั้งถิ่นฐานที่อยู่ของชาวจีนในท้องถิ่นต่าง ๆ ชาวจีนสามารถปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมและสังคมต่าง ๆ ที่เข้าไปตั้งถิ่นฐานได้เป็นอย่างดี "พวกแจ็กไปเมืองใดเป่ณกินอย่างนั้น พุดภาษานั้นคล่องแคล่ว จึงได้อยู่เหนออยู่ได้ อาหารก็ถูกเท่ากับชาวเมืองกิน เมียก็มีชาวเมืองนั้นและกินหมากอย่างแซกด้วย" (ชวากว่าสองเดือน : 93) อาหารที่ชาวจีนรับประทาน คือ "มีข้าวจานหนึ่ง ปลาขนาดสักเท่าปลาสดขนาดใหญ่ตัวหนึ่ง แต่งกวาลูกหนึ่ง พริก 3 - 4 เม็ด แกงเหลือง ๆ ซามหนึ่ง ดูก็น่ากินดี" (เรื่องเดิม : 93)

วิถีชีวิตชาวจีนโดยสรุปคือ ส่วนมากประกอบอาชีพค้าขายอยู่รวมกันเป็นกลุ่ม อาหารการกินประกอบขึ้นจากวัตถุดิบที่มีในท้องถิ่น ปรับตัวเข้ากับชาวเมืองได้เป็นอย่างดี ในขณะที่เดียวกันก็ยังคงรักษาเอกลักษณ์ความเป็นชาวจีนไว้ เช่น การประดับตกแต่งที่อยู่อาศัย การแต่งตัว ซึ่งเป็นไปในแนวทางเดียวกันทุกที่ที่ตั้งถิ่นฐานอยู่" แต่ข้างจีนนั้นเหมือน ๆ กับที่ "ไหนทั้งหมด" (เรื่องเดิม : 133)

3.4.2.3 ประชาชนเชื้อสายอังกฤษ และดัชต์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเรียกประชาชนทั้ง 2 เชื้อชาตินี้ว่าเป็น "ฝรั่ง" โดยที่ชาวอังกฤษ

อยู่บริเวณแหลมมลายูตอนปลาย และชาวดัชต์อยู่ในประเทศชวา ฝรั่งทั้ง 2 ชาติเข้ามาอยู่ในดินแดนเหล่านี้ ในฐานะชนชั้นปกครอง หรือข้าราชการที่เข้ามาเพื่อจัดระบบระเบียบในด้านต่าง ๆ รวมไปถึงการควบคุมดูแลความเรียบร้อยในทุก ๆ เรื่อง "จำนวนคนที่กวาลาลุมปอนี่ว่ามี 64493 เป็นแจ็กมากกว่ามลายู ฝรั่งก็มีแต่คนที่ทำการคอเวินเมนมาก" (แหลมมลายู ล.2 : 98)

บนเกาะชวา ชาวดัชต์ หรือชาวฮอลันดาที่พระองค์ทรงใช้คำว่า "วิลันดา" เข้ามาปกครองดินแดน ฝรั่งเหล่านี้นำสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของตนมาใช้ในดินแดนชวา เช่น การปลูกสร้างบ้านเรือน ที่อยู่อาศัย "สังเกตดูการตุมีฝรั่งมากขึ้น เรือนที่เป็นวิลลา เห็นจะขึ้นอีกหลายหลัง" (ชวาคั้งหลัง : 90) หรือบ้านที่อยู่อย่างถาวรก็ยังคงมีลักษณะของบ้านฝรั่งปรากฏอยู่ "เรือนที่คนอยู่นั้นทำด้วยไม้สนเกลี้ยง ๆ ไม่ได้ทาสี เปนอย่างเมืองยุโรป บานกระจกขาดแต่เตาไฟ" (ชวากว่าสองเดือน : 137) อาหารของฝรั่งก็ยังคงคล้ายกับอยู่บ้านเมืองของตน

เช่น ครอบครัวมิสเตอร์เลฟฟาเลียส ทำสวนและเลี้ยงโคนมไว้รับประทานเอง "มิสเตอร์เลฟฟาเลียสไปตั้งทำการปลูกผักต่าง ๆ ... เลี้ยงโคนมฝรั่งอย่างขนยาว" (เรื่องเดิม : 317) การดำเนินชีวิตแบบชนชั้นปกครอง ทำให้เกิดการแบ่งแยกชั้นระหว่างฝรั่งกับชาวพื้นเมือง ในขณะที่ชาวจีนปรับตัวเข้ากับชาวพื้นเมือง ชาวจีนและชาวชวาจึงถือเอาความเป็นอยู่ของฝรั่งเป็นเกณฑ์ในการประเมินค่าของฐานะ ความเป็นอยู่ เช่น ห้างในเมืองการุต "เป็นร้านสำหรับฝรั่ง" (ชวาคั้งหลัง : 90) หรือ "โคมีราคาแพงมาก กินแต่ฝรั่ง" (เรื่องเดิม : 47) แม้แต่การตกแต่งบ้าน หากใช้ของฝรั่งแล้วจะแสดงถึงฐานะที่มั่งมี "เรลิตเดนต์พาเข้าไปดูในบ้านนั้นเห็นจะมั่งมีมากบานประตูใช้กระจกเงาเหมือนอย่างขวิดปการา มีเครื่องเงินใส่ตู้มากแต่เบ้นของฝรั่งทั้งนั้น เรือนก็จัดอย่างฝรั่ง... เครื่องตั้งโต๊ะนั้นก็เป้นของฝรั่งทั้งสิ้น" (ชวากว่าสองเดือน : 309)

ฝรั่งในฐานะผู้ปกครองประเทศมีสิทธิในที่ดินบนเกาะชวาทัดเทียมกับชาวชวา คือสามารถซื้อและเป็นเจ้าของที่ดินได้ "ที่แผ่นดินในชวานี้ทั้งหมด ผู้อื่นจะซื้อหรือจะเป็นเจ้าของไม่ได้นอกจากชาวชวาเองกับวิลันดา" (เรื่องเดิม : 160) รวมไปถึงการประกอบกิจการต่าง ๆ บนแผ่นดินชวา "ฝรั่งมีอำนาจเต็มที่จะแบ่งกึ่งเงินผลประโยชน์ของราษฎรเหมือนเจ้าของที่ แต่เขายกให้แทนราคาสิ่งทีเกณฑ์ให้ปลูกเช่นข้าวและคราม ทำได้เท่าใดซื้อเอาทั้งสิ้นด้วยราคาเป็นกำหนด แต่ถ้าเป็นอ้อยที่ต้องลงแรงมากใช้จ่ายเงินเต็มให้บ้างที่นั่นได้ประโยชน์ขึ้นกว่าเจ้าของให้เขา เพราะฝรั่งเป็นผู้ที่คิดการค้าขายตรวจตรา อุดหนุนหรือผ่อนปรนเอาใจคนทำงานถ้าพวกเขาแล้วมีแต่รีดเอาเงินอย่างเดียว ... บรรดาต้นไม้ไม่ว่าอย่างไร สุดแต่เป็นต้นไม้แก่นในเกาะชวานี้แล้ว เป้นของวิลันดาหมดรับมรดกอังกฤษที่สัญญาไว้แต่ก่อน ราษฎรจะปลูกมาก็สิบปีก็ตาม จะปลูกขึ้นใหม่ก็ตาม จะตัดเองไม่ได้เป้นต้องขออนุญาต" (เรื่องเดิม : 160)

ฝรั่งนับถือศาสนาคริสต์ เมื่อเข้ามาอยู่ในดินแดนชวา ก็ยังคงนับถือคริสต์ศาสนา เช่นเดิม ทำให้ต้องสร้างศาสนสถานเพื่อที่จะให้คริสตศาสนิกชนปฏิบัติศาสนกิจ "ตามยาวของสนามด้านหนึ่งเป็นมัสยิด ด้านหนึ่งเป็นวัดของฝรั่ง" (เรื่องเดิม : 117)

ฝรั่งทั้ง 2 ชาติที่เข้ามาเป็นผู้ปกครองดินแดนแหลมมลายูส่วนปลาย และดินแดนชวา นั้นมีชีวิตความเป็นอยู่อย่างสะดวกสบาย มีอิสระในการประกอบกิจการงานใดก็ได้ทุกอย่าง รวมถึงเป็นต้นแบบวัฒนธรรมตะวันตก ไม่ว่าจะเป้นศาสนา ภาษา หรือ ความเป็นอยู่ในด้านต่าง ๆ

จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกสภาพความเป็นอยู่ของผู้คนในต่างแดนไว้อย่างละเอียด พอที่จะให้ผู้อ่านเห็นภาพรวมของกลุ่มชนชาติ ที่เข้ามาอยู่ร่วมกันในประเทศเดียวกัน แต่ละกลุ่มมีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกัน ซึ่งแสดงออกด้วย บทบาทและหน้าที่ของกลุ่ม และในขณะเดียวกันก็ยังคงความเป็นเอกลักษณ์เฉพาะกลุ่มของตนไว้อย่างชัดเจนพอสมควร

การกล่าวถึงเรื่องสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนไม่ว่าจะเป็นในประเทศไทย หรือต่างประเทศ ทำให้มองเห็น ตัวคน ซึ่งอยู่ในที่นั้น ๆ ที่เสด็จประพาส เพราะคนเป็นองค์ประกอบที่สำคัญส่วนหนึ่งของสถานที่นั้น พระองค์ทรงสนพระทัยและทรงสังเกตอย่างละเอียด ทรงบันทึกพระราชวิจารณ์ พระราชทัศนะ และข้ออธิบายซึ่งทำให้จดหมายเหตุรายวัน บันทึกการเสด็จประพาสนี้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

สาระที่หนักแน่น ชัดเจนก่อให้เกิดความคิดในขณะที่ย่าน เกิดการเปรียบเทียบประสบการณ์ รวมถึงสิ่งต่าง ๆ ระหว่างสถานที่ และยุคสมัยของผู้อ่าน เช่นผู้อ่านในสมัยต่อมา อาจเข้าใจได้ชัดขึ้นว่า เหตุใดจึงต้องมีการพัฒนา ปรับปรุงประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ เนื้อหาบางอย่างที่ทรงบันทึกไว้ ยังสามารถนำมาเป็นแง่คิดเปรียบเทียบกับสภาวะในสมัยต่อมาได้ มิได้หมดความหมายไปกับกาลเวลา

ดังนั้นอาจเป็นไปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งพระทัยไว้ว่า พระราชนิพนธ์นี้จะมีผู้ได้อ่าน ที่อาจจะรับเอาแรงบันดาลใจให้เกิดความรู้ออกเผย ให้เกิดความคิดสร้างสรรค์ อันเป็นประโยชน์ทั้งโดยตรง และโดยอ้อม ทั้งที่อยู่ในระยะร่วมสมัย และสืบต่อจากนั้น

การกำหนดประเภทจดหมายเหตุรายวัน
พระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จดหมายเหตุรายวันพระราชานิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันประกอบด้วย จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค จุลศักราช 1239, จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109, จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน และจดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง เหล่านี้ ทวีศักดิ์ ญาณประทีป (ม.ป.ป. : 60) จัดเป็นวรรณกรรมร้อยแก้ว ประเภท จดหมายเหตุรายวัน เพราะ "เป็นจดหมายบันทึกภารกิจประจำวันครั้งเสด็จประพาสตามหัวเมืองต่าง ๆ เป็นบันทึกระยะทางเสด็จประพาส ทรงบันทึกทุกวัน ในจดหมายเหตุรายวันนี้มีใ้พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงผู้หนึ่งผู้ใด เป็นแต่เพียงบันทึกความทรงจำในเหตุการณ์ที่ทรงปฏิบัติในวันหนึ่ง ๆ ระหว่างที่เสด็จประพาสเท่านั้น จดหมายเหตุรายวันนี้จึงเป็นบันทึกที่ให้รายละเอียดมากที่สุด"

หากพิจารณาจากเนื้อหาของจดหมายเหตุรายวันชุดนี้แล้ว พบว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกเรื่องราวขณะเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ โดยทรงกล่าวถึงข้อมูลเส้นทางที่ใช้เสด็จพระราชดำเนิน พระราชพาหนะที่ทรงใช้ สภาพภูมิประเทศของสถานที่นั้น ๆ ประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น รวมถึง สภาพวิถีชีวิต ขนบ ธรรมเนียม ประเพณีของประชาชนในแต่ละท้องที่ ให้ผู้อ่านได้รับทราบข้อมูลอย่างละเอียด เนื้อหาต่าง ๆ เหล่านี้มีลักษณะเด่นที่ต่างไปจากจดหมายเหตุรายวันทั่ว ๆ ไป เพราะมิได้เป็นเพื่อ "บันทึกความทรงจำในเหตุการณ์ที่ทรงปฏิบัติ" เท่านั้น ยิ่งกว่านั้นลักษณะลีลาภาษาที่ใช้ก็เป็นร้อยแก้วที่น่าอ่านน่าติดตาม ทำให้ผู้อ่านเพลิดเพลินใจ จึงน่าจะนำมาพิจารณาว่าจะสามารถกำหนดประเภทของพระราชานิพนธ์ชุดนี้ให้ชัดเจนกว่าการกำหนดเป็นจดหมายเหตุรายวันได้หรือไม่

ผู้วิจัยเห็นว่าลักษณะของจดหมายเหตุรายวันพระราชานิพนธ์ชุดนี้น่าจะใกล้เคียงกับลักษณะของสารคดีท่องเที่ยว เพราะ "เนื้อหาของสารคดีท่องเที่ยวส่วนมากเป็นการบันทึกการท่องเที่ยวและเรื่องราวต่าง ๆ ที่ผู้เขียนได้ไปพบเห็นขณะท่องเที่ยว โดยมุ่งให้ผู้อ่านได้

เห็นภาพ และได้รับความรู้ในแง่มุมต่าง ๆ อาทิ ด้านสภาพภูมิประเทศ ภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ขนบธรรมเนียมประเพณี ความเป็นอยู่ อาชีพ สถานที่พักผ่อน ฯลฯ" (หม่อมหลวงเสริมแสง พันธุมสูตร 2539 : 717)

นอกจากนี้ยังมีผู้ให้คำจำกัดความของสารคดีท่องเที่ยวไว้ดังนี้

กุหลาบ มัลลิกะมาส (2519 : 176) ให้ความหมายสารคดีท่องเที่ยวว่า เป็นการกล่าวถึงการไปยังต่างแดน ให้ความรู้ และข้อคิดเกี่ยวกับถิ่นเหล่านั้น

จิตรลดา สุวัตติกุล (2526 : 75) กล่าวว่า สารคดีท่องเที่ยว คือ การเขียนบันทึกเรื่องราวจากสิ่งที่ผู้เขียนได้พบเห็นขณะเดินทางท่องเที่ยว ประกอบกับข้อคิดเห็น และเกร็ดความรู้ต่าง ๆ เกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ

สายทิพย์ นุกุลกิจ (2539 : 267) ให้ความหมายของสารคดีท่องเที่ยวในฐานะที่เป็นวรรณกรรมร้อยแก้วที่มุ่งให้ความรู้ โดยคำนึงถึงการใช้ภาษาเพิ่มขึ้นมาด้วยว่า

สารคดีท่องเที่ยว คือวรรณกรรมร้อยแก้วที่มุ่งให้ความรู้เกี่ยวกับประสบการณ์การท่องเที่ยวของผู้แต่ง โดยมีลีลาการเขียน ที่กอปรไปด้วยศิลปะเพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลินไปพร้อมกับความรู้ด้วย

ประทีป เหมือนนิล (2519 : 113) ก็ได้ให้ความหมายของสารคดีท่องเที่ยว ซึ่งเป็นไปในทำนองเดียวกันว่า

คือ วรรณกรรมร้อยแก้วที่ผู้เขียนบันทึกเรื่องราวจากสิ่งที่ตนเองได้ไปพบเห็นขณะท่องเที่ยว มีแนวการเขียนเอียงไปในทางวิชาการ โดยมุ่งให้ความรู้แก่ผู้อ่านในด้านของสภาพของท้องถิ่น ความเป็นอยู่ของผู้คน ความรู้ทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ประเพณี วัฒนธรรม เกร็ดตำนาน การทำมาหากิน สถานที่พักผ่อนหย่อนใจ ฯลฯ ทั้งนี้ต้องเต็มไปด้วยศิลปะในการถ่ายทอดที่ดีให้ผู้อ่านเกิดความสนุกสนานเพลิดเพลินไปด้วย

บุญยงค์ เกศเทศ (2536 : 82) กล่าวว่า

สารคดีท่องเที่ยวเป็นข้อเขียนบันทึกสิ่งที่ได้พบเห็นจากการท่องเที่ยว โดยประสงค์ให้ผู้อ่านได้เห็นภาพของสถานที่ ความเป็นอยู่ของผู้คนสภาพภูมิประเทศ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ซึ่งผู้เขียนมักมีลีลาในการเสนอข้อมูลในทำนองเป็นเรื่องเล่า โดยมุ่งเน้นศิลปะการใช้ภาษาและปรุงแต่ง เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลิน ซึ่งอาจมีการกล่าวถึงเกร็ดหรือตำนานของสถานที่ดังกล่าวด้วยสารคดีท่องเที่ยวที่สมบูรณ์ น่าจะมีเรื่องราวของชีวิตการทำมาหากินของคนในท้องถิ่น และควรมีภาพประกอบด้วย

ธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์ (2532 : 753) ให้ความหมายของสารคดีท่องเที่ยวว่า

หมายถึง สารคดีที่มุ่งเสนอประสบการณ์ หรือชีวิตของผู้เขียนเกี่ยวกับสถานที่ที่ผู้เขียนได้เดินทางไปท่องเที่ยว หรือเคยไปอยู่ที่นั่น เพื่อให้ความรู้แก่ผู้อ่านเรื่องสภาพท้องถิ่น ลักษณะที่ตั้งความน่าสนใจของสถานที่แห่งนั้น ความรู้สึกของผู้เขียนที่มีต่อสถานที่ดังกล่าว ภูมิอากาศ วิธีการเดินทางไป ความเป็นอยู่ของคน วัฒนธรรมประเพณี การแต่งกาย เหตุการณ์ที่ได้พบ และข้อคิดเห็นเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่ผู้เขียนประสบขณะเดินทาง รวมทั้งอาจจะสอดแทรกทรรศนะบางประการเกี่ยวกับชีวิต สังคม และอื่น ๆ ที่ผู้เขียนต้องการเสนอแก่ผู้อ่าน สารคดีท่องเที่ยวจึงเป็นสารคดีที่น่าสนใจยิ่งด้วยมีความหลากหลายหลากหลายอารมณ์ผสมผสานกัน

จุดประสงค์สำคัญของการเขียนสารคดีประเภทนี้ ต้องการให้ผู้อ่านได้รับทั้งความรู้และความเพลิดเพลินใจเป็นสำคัญ รวมทั้งต้องการให้เกิดความเข้าใจอันดีต่อกันระหว่างคนที่ต่างวัฒนธรรม ต่างชาติ ต่างภาษา

สรุปได้ว่า สารคดีท่องเที่ยวเกิดขึ้นจากการเดินทาง ซึ่งนับเป็นประสบการณ์ตรงของผู้เขียน แล้วนำมาถ่ายทอดสู่ผู้อ่าน โดยใช้กลวิธีในการเล่าเรื่องบรรยายสภาพขณะนั้นในสถานที่นั้น ๆ ในด้านต่าง ๆ เช่น สภาพความเป็นอยู่ วิถีชีวิตของประชาชน ชนบทประเพณี สถาปัตยกรรมศาสตร์ รวมถึงการสอบถามจากผู้รู้ซึ่งอาจเป็นคนในท้องถิ่นนั้น หรือผู้เฒ่าที่เคยทราบมาเพื่ออธิบายถึงเกร็ด ตำนาน ประวัติศาสตร์ของท้องถิ่นอันอาจแทรกทัศนะความคิดเห็นของผู้แต่งไว้ โดยใช้ภาษาร้อยแก้วที่สละสลวย ซึ่งจะเป็นเครื่องดึงดูดใจให้ผู้อ่านติดตามและได้รับความเพลิดเพลิน

การที่ผู้วิจัยยกคำนิยาม และข้อความอธิบายลักษณะของสารคดีท่องเที่ยวมากล่าวไว้โดยละเอียดดังนี้ ก็เพราะคำอธิบายเหล่านี้เกิดขึ้นในสมัยหลัง เมื่อมีงานเขียนในลักษณะนี้เกิดขึ้นมากพอที่จะสรุปลักษณะเด่น และกำหนดเป็นประเภทขึ้นได้ ส่วนงานพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันที่ศึกษาอยู่นี้ เกิดขึ้นก่อนคำนิยามของสารคดีท่องเที่ยว ซึ่งผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ในลำดับต่อไปให้เห็นว่า พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันนี้เป็นต้นเค้าของงานประเภทสารคดีท่องเที่ยว ในระยะต่อมา

ในแง่ลักษณะหรือคุณสมบัติของสารคดีท่องเที่ยวที่ดัดนั้น มีผู้กล่าวไว้โดยละเอียดดังต่อไปนี้

ประทีป เหมือนนิล (2519 : 114 - 115) กำหนดลักษณะของสารคดีท่องเที่ยวไว้สรุปได้ว่า

1. ต้องเขียนตามความเป็นจริงด้วยข้อมูลที่ถูกต้องแน่นอน
2. ผู้แต่งจะต้องให้ความรู้ที่สำคัญ ๆ เกี่ยวกับสถานที่นั้นแก่ผู้อ่านอย่างสมบูรณ์ที่สุด เช่น ทางด้านสภาพความเป็นอยู่ของท้องถิ่น, สถาปัตยกรรมศาสตร์ ประวัติศาสตร์, ความเป็นอยู่ของประชาชน, ประเพณี วัฒนธรรม, การทำมาหากิน ฯลฯ
3. ผู้แต่งอาจแทรกเรื่องเกร็ด ตำนาน นิทาน เรื่องเล่า หรือนิยายปรัมปราเกี่ยวกับสถานที่นั้นลงไปด้วยเพื่อให้ผู้อ่านได้รับความรู้และความเพลิดเพลินไปพร้อม ๆ กัน
4. ผู้แต่งจะต้องมีศิลปะการประพันธ์ที่ดีสามารถเข้าใจให้ผู้อ่านติดตามเรื่องไปโดยไม่เบื่อหน่าย ใช้คำง่าย ๆ เพื่อสะดวกแก่การเข้าใจ

5. ผู้แต่งจะต้องแสดงความรู้สึก และความคิดเห็นด้วยใจเป็นกลางเพื่อให้ผู้อ่านได้รับความรู้ที่ถูกต้อง

ดังนี้

จิตรลดา สุวัตติกุล (2526 : 76) กล่าวว่า สารคดีท่องเที่ยวที่ดีต้องมีลักษณะต่าง ๆ

1. มีข้อมูลที่ถูกต้องแน่นอน ผู้เขียนควรเสนอข้อมูลที่ตรงตามความเป็นจริง ซึ่งได้จากประสบการณ์ตรง และจากการศึกษาค้นคว้า หรือการสอบถามสัมภาษณ์ ผู้มีความรู้
2. ให้ความรู้แก่ผู้อ่านทั้งในด้านการนำเที่ยว และความรู้ประกอบ ควรบอกสภาพภูมิศาสตร์ และข้อแตกต่างของสภาพภูมิอากาศในแต่ละฤดูบอกเส้นทางการเดินทาง การเตรียมตัวในการเดินทาง ค่าใช้จ่ายที่พัก อาหาร สถานที่ที่ควรเที่ยว เป็นต้น
3. ถ้าสถานที่นั้นมีเกร็ดความรู้อื่น ๆ ก็ควรแทรกเกร็ดความรู้ ความเชื่อเหล่านั้นไว้ด้วย
4. ผู้เขียนต้องวางตัวเป็นกลาง หากจะแสดงข้อคิดเห็นใด ๆ ในสารคดีนั้นไม่ควรเขียนด้วยอคติใด ๆ
5. ควรใช้ศิลปะในการใช้ภาษา และมีกลวิธีในการเขียนที่ชวนอ่าน ชวนติดตาม และเข้าใจ

ธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์ (2532 : 780 - 781) ระบุลักษณะของสารคดีท่องเที่ยวว่า

1. รูปแบบที่ใช้ในการเขียนมี 4 รูปแบบคือ หนังสือ บทความ จดหมาย และอนุทิน
2. ข้อมูลที่นำมาเขียนจะต้องมีความถูกต้อง
2. การเสนอเนื้อหาให้แก่ผู้อ่าน นิยมเรียบเรียงในลักษณะบรรยาย พรรณนา แทรกรายละเอียดที่น่าสนใจเพื่อความบันเทิงของผู้อ่าน
4. สำนวนภาษาที่เขียน สามารถเขียนได้หลายระดับขึ้นอยู่กับผู้เขียน
5. การแทรกพรรณณะของผู้เขียน สามารถกระทำได้อย่างอิสระ ทั้งพรรณณะส่วนตัวและพรรณณะที่เกี่ยวกับเรื่องทั่ว ๆ ไป รวมถึงความเป็นกลางในการแสดงพรรณณะด้วย
6. การใช้ภาพและแผนภูมิประกอบ จะต้องใช้ให้เหมาะสมกับเรื่องที่เขียน และช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องที่เขียนได้ดีขึ้น

7. ความน่าสนใจของสารคดีท่องเที่ยว ทั้งในแง่การเรียบเรียง และ การเสนอเนื้อหา รวมทั้งการเลือกสถานที่หรือแง่มุมที่น่าสนใจ
8. ประโยชน์ที่ผู้อ่านจะได้รับในการอ่าน มีทั้งความรู้และความบันเทิง ทั้งยังช่วยให้เกิดความเข้าใจอันดีต่อกันด้วย

ม.ล.เสริมแสง พันธมสุต (2539 : 759) กล่าวถึงลักษณะการเขียนสารคดีท่องเที่ยวที่ดี

ว่า

1. ผู้เขียนจะต้องให้ข้อมูลที่ถูกต้องแท้จริง
2. การเขียนผู้เขียนต้องมุ่งที่ผู้อ่านเป็นสำคัญ ถึงจะเป็นการเล่าเรื่องก็ต้องเล่า ในลักษณะที่มุ่งให้ความรู้อย่างสมบูรณ์แก่ผู้อ่าน ไม่ว่าจะเป็นเรื่อง ลักษณะภูมิประเทศ ภูมิอากาศ ความเป็นอยู่ ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม สภาพสังคม เศรษฐกิจ การเมือง ฯลฯ
3. การเขียนสารคดีท่องเที่ยวต้องเขียนให้ผู้อ่านได้รับความบันเทิง ประกอบด้วย ฉะนั้นผู้เขียนจึงต้องแทรกเกร็ดความรู้ ตำนาน นิทาน หรือข้อขำขันต่าง ๆ ประกอบ
4. ผู้เขียนต้องสอดใส่อารมณ์ความรู้สึกในงานเขียน และแสดงทัศนะของตนให้ผู้อ่านรับทราบ

รีนฤทัย สัจจพันธุ์ (2538 : 35 - 36) เห็นว่า สารคดีท่องเที่ยวที่ดีควรมีลักษณะดังนี้

1. ผู้เขียนต้องเขียนด้วยข้อมูลที่ถูกต้องแท้จริง นักเขียนสารคดีท่องเที่ยวจึงต้องเดินทางท่องเที่ยวไปยังสถานที่นั้น ๆ ด้วยตนเอง
2. ผู้เขียนต้องให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่นั้นอย่างสมบูรณ์เท่าที่จะทำได้ ไม่ว่าจะเรื่องสภาพภูมิประเทศ ความเป็นอยู่ของคน ขนบธรรมเนียม ประเพณี ค่านิยม และวัฒนธรรม รวมทั้งรายละเอียดปลีกย่อยที่เป็นคู่มือ นักเดินทางอย่างอื่น ๆ ... ภาพประกอบเป็นส่วนสำคัญยิ่งสำหรับสารคดีท่องเที่ยวยังมีมากและเป็นภาพที่สวยงามจะจูงใจผู้อ่านมากขึ้น และทำให้หนังสือมีคุณค่า
3. ผู้เขียนต้องแทรกเกร็ด ตำนาน นิทาน ข้อขำขันเกี่ยวกับสถานที่นั้น เพื่อดึงดูดความสนใจของผู้อ่าน รวมทั้งให้ความรู้ และความบันเทิงไปพร้อมกันด้วย

4. ผู้เขียนต้องให้ข้อสังเกตและแสดงทัศนคติส่วนตัวต่อสิ่งที่พบเห็นตลอดจนทัศนคติเชิงเปรียบเทียบเกี่ยวกับสิ่งที่พบเห็นในบ้านเกิดเมืองนอน หรือสถานที่อื่น ๆ ด้วย ... ทัศนคตินั้นควรเที่ยงธรรม

จากคำนิยาม และข้อพิจารณาคุณสมบัติของสารคดีท่องเที่ยวที่กล่าวมานี้ สรุปได้ว่า

1. เขียนจากข้อมูล que ผู้เขียนมีประสบการณ์ตรง
2. ให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ อย่างสมบูรณ์ เช่น วิถีชีวิตของประชาชน สภาพทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม สภาพสังคม เศรษฐกิจ รวมถึงรายละเอียดปลีกย่อยอื่น ๆ
3. ผู้เขียนอาจแทรกเกร็ด ตำนาน นิทาน เรื่องราวเกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความสนใจและความเพลิดเพลิน ซึ่งจะทำให้สารคดีท่องเที่ยวนี้ น่าอ่านยิ่งขึ้น
4. ผู้เขียนต้องใช้ศิลปะที่ดีในการใช้ภาษา รวมทั้งรูปแบบในการเขียน เพื่อดึงดูดความสนใจของผู้อ่านติดตามเรื่องโดยไม่เบื่อหน่าย ใช้ภาษาง่าย ๆ เพื่อสะดวกแก่การเข้าใจ อาจมีการเปรียบเทียบในบางครั้ง แต่ก็ควรทำด้วยใจเป็นกลาง ไม่นิยมเอียงไปทางฝ่ายหนึ่งฝ่ายใด และเพื่อให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจที่ถูกต้อง
5. ควรมีภาพประกอบ เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวได้ง่ายและชัดเจนยิ่งขึ้น อีกทั้งยังช่วยดึงดูดความสนใจมากขึ้น

เมื่อนำมาพิจารณากับจุดหมายเหตุรายวันทั้ง 4 เรื่องของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว จะเห็นว่าสอดคล้องกันโดยตลอดดังนี้

1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกข้อมูลต่าง ๆ ที่ได้ทอดพระเนตรในการเสด็จพระราชดำเนินครั้งนั้น ๆ ด้วยพระองค์เอง
2. พระองค์ทรงให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่ที่เสด็จพระราชดำเนิน ทั้งทางด้านสภาพภูมิประเทศ สภาพบ้านเมือง เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น วิถีชีวิตของประชาชน รวมถึงวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียม ประเพณี

3. พระองค์ทรงแทรกนิทาน ตำนาน เกี่ยวกับสถานที่ที่เสด็จพระราชดำเนินไว้
4. พระองค์ทรงใช้ภาษาที่เรียบง่าย ชัดเจน ในการถ่ายทอดเนื้อหาให้ผู้อ่านได้รับความรู้ไปพร้อม ๆ กับการได้รับความเพลิดเพลิน
5. พระองค์ทรงฉายพระบรมฉายาลักษณ์ และทรงมีพระราชดำรัสให้ถ่ายภาพสถานที่ต่าง ๆ ไว้

ผู้วิจัยจะยกรายละเอียดบางตอนมาประกอบข้อเสนอดังต่อไปนี้

4.1 ข้อมูลจากประสบการณ์ตรง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันทั้ง 4 เรื่องนี้ ในขณะที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนินสถานที่นั้น ๆ ด้วยพระองค์เอง เช่น

วันนี้ไม่มีการอะไร อยากจะอธิบายด้วยเรื่องที่ว่า
ซึ่งเรียกว่า พระนครปฐม แต่จะขอรอไว้จนเวลาบ่าย
เที่ยวชิมมาดูอะไรเล็ก ๆ น้อย ๆ เสียก่อน จึงจะมาว่า
ต่อเวลากลางคืน

(ไทรโยค : 18)

พระองค์ทรงใช้เวลาว่างจดบันทึกด้วยพระองค์เอง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง เวลากลางคืน
จะทรงขยายความจดหมายเหตุรายวันในแต่ละวันอย่างละเอียด

กลับมาหลับพลาย่าค่ำแล้วรายวันของเราวันนี้มีน้อย
แต่เรื่องเมืองกาญจนบุรียังมีอยู่มาก

(ไทรโยค : 75)

เรื่องคืนนี้เขียนได้อร่แก่ที่เขียนผิดตัวจนเลอะต้องลบ
เขียนใหม่

(ชวากว่าสองเดือน : 119)

วันนี้นอนดึกเพราะสมุดรายวันนี้ค้าง

(ชวาทครั้งหลัง : 43)

ส่วนเวลากลางวันระหว่างการเสด็จพระราชดำเนินพระองค์ทรงพระราชนิพนธ์เรื่องราวอย่างย่อไว้ในสมุดบันทึก เพื่อให้ข้อมูลมีความสมบูรณ์ครบถ้วน และถูกต้อง แล้วทรงนำมาขยายความในขณะที่มีเวลาว่างซึ่งส่วนมากเป็นเวลากลางคืนดังตัวอย่างข้างต้น

การที่เราจดนี้ แต่เดิมไปไหนเอาสมุดนี้ไปด้วย
เมื่อพบกับใคร พูดอะไร จดลงไว้ในกระดาษเล็กน้อย
พอว่างลงไม่ว่าเวลาใดที่ใด ก็เขียนลงสมุดไปทันที

(แหลมมลายู ล.2 : 238)

วิธีการดังนี้ทำให้ผู้อ่านทราบโดยละเอียดถึงเรื่องราว และเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงพบเห็นขณะเดินทางเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ พระองค์ทรงรวบรวมความรู้ที่เกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ ไว้เป็นระเบียบ ข้อมูลเหล่านี้สามารถได้เป็น 3 ประการ คือ

- 4.1.1 ข้อมูลจากประสบการณ์ส่วนพระองค์
- 4.1.2 ข้อมูลจากการค้นคว้าเอกสารที่มีผู้เขียนถึงไว้แล้ว
- 4.1.3 ข้อมูลจากการสอบถามผู้รู้ หรือ ผู้คนในท้องถิ่น

4.1.1 ข้อมูลจากประสบการณ์ส่วนพระองค์ พระองค์ทรงบันทึกว่า ขณะเสด็จพระราชดำเนินนั้นทรงพบเห็นอะไรบ้าง ในลักษณะใด เช่น

ออกจากสเตชันไปไฮเต็ลปวเรศโย เมืองนี้ถนนใหญ่
อย่างเมืองเก่า... ต้นไม้ก็ใหญ่ ๆ อายุกว่าร้อยปีแล้ว
ทั้งนั้น มีทหารอยู่มากแต่ไปอยู่ตึกฝักซุ่มมากกว่า
ที่อยู่ประจำ เพราะฉะนั้นโรงจึงได้เป็นกำมะลอ
มากกว่าตึก

(ชวาทครั้งหลัง : 116)

วันนี้เป็นวันจะไปเที่ยวดูกรมทรสพสำหรับเมือง
ให้ทั่วเพราะเราได้กะโปรแกรมเปลี่ยนไปทุกวัน

เพื่อจะให้ได้เห็นการที่ไม่เคยเห็น และไม่ควรถูกเห็น
ได้ในเวลาทำยศให้เร็ว ตามความมุ่งหมายที่จะเที่ยว
อย่างเป็นคนสามัญนั้น

(แหลมมลายู ล.2 : 175)

จากข้อความที่บันทึก ทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ว่าพระองค์โปรดที่จะเสด็จไปตามสถานที่
ต่าง ๆ อย่างสามัญชนมากกว่าให้มีการรับเสด็จอย่างเป็นทางการ เนื่องจาก พระองค์ทรงมี
พระราชประสงค์ในการทอดพระเนตรความเป็นอยู่ และสภาพที่แท้จริงของราษฎร และ
บ้านเมืองนั้น ๆ บางครั้งทรงปลอมพระองค์เป็นชาวบ้านและให้ผู้อื่น แสดงเสมือนหนึ่งเป็น
พระองค์

การใช้ประสบการณ์ส่วนพระองค์วิธีหนึ่งคือ ทรงระลึกถึงประสบการณ์ครั้งที่เคยเสด็จ
สถานที่เดียวกันมาเปรียบเทียบกัน

แก่งหลวงนี้เราได้มาสามหนทั้งหนนี้ เมื่อครั้งก่อน
ตามเสด็จจุลกระหม่อมมาคราวหนึ่ง ทรงเรือแก่ง
มีช้างในมาด้วย วันนั้นฝนตกมาก มาทอดพระเนตร
แล้วเสด็จกลับ เรามาคราวก่อนขึ้นไปเมืองสิงห์ มาถึง
ที่แก่งขึ้นเดินบกเหมือนอย่างคราวนี้ แต่สองคราวมา
แล้วดูน้ำน้อยกว่าคราวนี้มาก

(ไทรโยค : 83)

จนขึ้นบกแล้วจึงได้จำเค้าเงื่อนได้ ดึกใหญ่ ๆ นั้นว่า
ทำขึ้นใหม่ทั้งนั้น ที่ตะพานพวกจีนยืนรับอยู่มาก
มีขุนโตเป็นต้น... จำตะพานเกวณากและเตาหนี้ออลได้
แต่เอกซแปลนเนตตมกว้างออกไป จำโฮลเต็ลยุโรป
ได้อีกแห่งหนึ่งกับเซนแอนดรูกที่ดรัล วัดคาทอลิก
จำได้เลือน ๆ ไม่รู้ว่าเคยไปวัดไหนแน่

(แหลมมลายู ล.2 : 114)

ประสบการณ์ส่วนพระองค์จากการที่เคยเสด็จพระราชดำเนินยังสถานที่นั้น ๆ แล้ว ทำให้ทรงระลึกย้อนถึงประสบการณ์เดิมกับสิ่งที่ทอดพระเนตรอยู่ในปัจจุบัน ซึ่งทำให้มีข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ มากขึ้นว่าแต่เดิมเป็นอย่างไร และปัจจุบันเป็นอย่างไร สิ่งใดก่อสร้างเพิ่มเติมขึ้นจากเดิม

นอกเหนือจากประสบการณ์ส่วนพระองค์ในสถานที่เดียวกันแล้วนั้น ยังรวมถึงประสบการณ์ใกล้ตัวของพระองค์ทรงนำมาเปรียบเทียบกับสิ่งที่ทอดพระเนตรในต่างแดน เช่น การเสด็จประพาสตลาดเมืองการุฏ

ไปดูตลาดที่อยู่หลังบ้าน เปนโรงแถวขายของกิน
โดยมาก เหมือนตลาดเราไม่ได้ผิดกันเลย คือ มี
พริกกะปิปหอมกะเทียม เป็นต้น มีร้านขายเนื้อโคอยู่
แห่งหนึ่ง แต่ขาดร้านแจ็กขายหมู ร้านขายผ้าก็เลวกว่า
เสาชิงช้า

(ชวากว่าสองเดือน : 94)

จากตัวอย่างจะเห็นได้ว่าทรงถ่ายทอดประสบการณ์ที่ทรงพบเห็นในต่างแดนให้ผู้ที่มีได้พบเห็นเข้าใจ และเห็นภาพตามที่พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์ ทรงนำประสบการณ์ใกล้ตัว คือ สถานที่ต่าง ๆ ที่มีอยู่ในกรุงเทพฯ และเป็นทีคุ้นเคยคือ เสาชิงช้ามาเปรียบเทียบ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ง่ายขึ้น

4.1.2 ข้อมูลจากเอกสาร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงค้นคว้าจากเอกสารที่มีผู้เขียนถึงไว้แล้ว เช่น ทรงอ้างถึงนิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาถึงบ้านเจ็ดเสมียนว่า

วัดเจ็ดเสมียนลานวัดกว้างใหญ่ ต้นไม้ร่มดงามนัก
เรือลูกค้าจอดอาศัยอยู่ที่นี่มาก บ้านเจ็ดเสมียนนี้
เป็นที่ชอบของนักเลงกลอน พอใจอยากจะให้ว่วน
ให้เสมียนมาจดแทบทุกฉบับ ในนิราศพระพุทธรยอดฟ้า
ก็มีว่าถึงเจ็ดเสมียนนี้เหมือนกัน

จนบันลือเจ็ดเสมียนตำบลงมา ล่ำล่ำจะใคร่
เรียกเสมียนหมาย มารายทุกข์ที่ทุกข์ถึงคิ่งหา
จึงรีบเร่งนาเวศคั่นลีลา พอทิวากรเยื้องจวน
สายัณห์

(ไทรโยค : 196)

แสดงว่าบ้านเจ็ดเสมียนนี้เป็นท่าเทียบเรือที่มีความสำคัญมาแต่ครั้งรัชสมัยพระบาท-
สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และเป็นสถานที่ที่พระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินใน
คราวทำศึกกับพม่า

เมื่อเสด็จประพาสบุโรพุทโธ พระองค์ได้ทรงบันทึกไว้ว่า
วันนี้เป็นกลางวัน ได้พิจารณาโดยถ้วนถี่ทุกชั้น
ตลอดจนยอดพระเจดีย์ ตามที่กล่าวไว้ในหนังสือ
เก่า ๆ ว่าได้สร้างแล้วเสร็จในปีศักราชชวา 1360

(ชวากว่าสองเดือน : 230)

ปีศักราชชวาที่ระบุไว้ว่า เป็นปีที่สร้างบุโรพุทโธแล้วเสร็จนั้น ทรงนำมาเปรียบกับพื้นที่
ของบรัมบานัน โดยที่บุโรพุทโธสูงกว่ามาก อุกรณ์ในการก่อสร้างไม่มีอยู่ในบริเวณนั้น ซึ่ง
เป็นหลักฐานให้พระองค์ทรงสรุปว่า "การทำบุโรพุทโธนี้คงจะไม่ทำแล้วได้ในชั่วอายุเดียว"
(ชวากว่าสองเดือน : 231)

กรณีวิวาทดินแดนเกาะชวาง

ในสัญญาว่าเกาะนี้ใกล้ฝั่งข้างอังกฤษ เป็นของ
อังกฤษเกาะใกล้ฝั่งข้างไทยเป็นของไทย เว้นไว้แต่
เกาะชวางเป็นของไทย แต่ในแผนที่ที่กัปตันแบกเป็นต้น
หมายเอาเกาะละมุดที่เป็นเกาะเล็กอยู่ใกล้ฝั่งอังกฤษ
ว่าเป็นเกาะชวางแต่มีสีเขียวให้ ส่วนเกาะชวางจริง ๆ
ที่เป็นเกาะใหญ่หลายเกาะอยู่กลางแม่น้ำและใกล้ฝั่ง
ข้างเรากลับหมายแดง

(แหลมมลายู ล.1 : 62)

สัญญาและแผนที่ที่กล่าวถึง คือ สนธิสัญญาเบาว์ริง และแผนที่กัปตันแบก ในการอธิบายการแบ่งแยกดินแดน

ทรงรวบรวมเอกสารที่กล่าวถึงองค์พระปฐมเจดีย์

ทุกระหม่อมท่านได้ค้นหนังสือต่าง ๆ ที่เป็นหนังสือเก่า ๆ ได้ความว่าสร้างเมื่อพระพุทธศักราชล่วงได้ 569 ปีบ้าง 1000 ปีบ้าง 1185 ปีบ้าง 1264 ปีบ้าง 1633 ปีบ้าง ไม่ถูกกัน มีกำหนดนับว่าสูง 45 วาบอกว่าเป็นที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาบรรทมอยู่ที่นั่น แล้วว่าได้บรรจุพระเขี้ยวแก้วองค์หนึ่ง

(ไตรโยค : 29 - 30)

แม้ว่าเอกสารที่ทรงรวบรวมนั้นจะไม่ตรงกันแต่ก็ทำให้ทรงมีข้อมูลในการพิจารณาประวัติขององค์พระปฐมเจดีย์

ในเรื่องพระปฐมเจดีย์ของเจ้าคุณกรมท่าที่ตายแต่งได้กล่าวว่าคุณระหม่อมได้ทรงตรวจในหนังสือต่าง ๆ และผู้ไปพบเห็นในป่าที่พระปฐมเจดีย์นี้ เห็นว่าเดิมเป็นที่พระนครใหญ่ ชื่อเมืองนครไชยศรีนครเป็นเมืองหลวงโบราณของแผ่นดินสยาม มีพยานหลายอย่างที่ยังแลเห็นอยู่คือพระเจดีย์ใหญ่ ๆ ในป่ายังมีอยู่อีกหลายตำบล สังเกตได้ว่าเป็นวัดติดเนื่อง ๆ กันไปไม่ขาดระยะยิ่งกว่ากรุงเก่า ที่วังเดิมอยู่ข้างตะวันตก พระปฐมเจดีย์ประมาณ 30 เส้น มีฐานประสามและห้องพระโรงโบสถ์พราหมณ์ สระน้ำกำแพงชั้นในนอกก็ยังมีปรากฏอยู่บ้าง

(ไตรโยค : 14)

ข้อมูลเหล่านี้จะช่วยให้เข้าใจถึงสภาพของท้องถิ่นนั้น ๆ ว่า เหตุใดในปัจจุบันจึงมีลักษณะเป็นอย่างไร เห็น ดังที่พระองค์ทรงกล่าวไว้ว่า "ริมไร่น้ำหน้าได้เห็นรอยรากอิฐมีอยู่

เทือกหนึ่งเป็นอิฐแผ่นโต ก็คงจะเป็นของเก่าที่ก่อสร้าง เห็นว่าตามแถบนี้ที่ท่าไร่ต่าง ๆ คงจะพบรากเดิมเป็นที่อิฐดังนี้มีโดยมาก" (ไทรโยค : 14 - 15)

เอกสารที่พระองค์ทรงนำมาอ้างถึงนั้นล้วนเป็นเอกสารที่มีคุณค่า น่าเชื่อถือ เช่น นิราศรบพม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เป็นนิราศที่บันทึกเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในการทำศึกสงครามกับพม่า บันทึกเหตุการณ์นี้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ชิ้นหนึ่ง ส่วนสนธิสัญญาเบาว์ริงเป็นสนธิสัญญาสำคัญ ที่ไทยทำกับประเทศอังกฤษ บางครั้งทรงใช้ "หนังสือเก่า ๆ" เป็นการแสดงให้เห็นว่าเป็นข้อมูลส่วนที่ได้มาจากเอกสาร หลักฐานจากเอกสารเหล่านี้ช่วยเสริมให้ข้อมูลที่พระราชนิพนธ์ไว้ในจดหมายเหตุ - รายวันมีน้ำหนัก น่าเชื่อถือมากขึ้น อีกทั้งยังสามารถให้ผู้อ่านที่สนใจเรื่องราวนั้น ๆ อย่างละเอียด สามารถค้นคว้าเพิ่มเติมจากเอกสารที่ทรงอ้างถึงไว้ได้อีกด้วย

4.1.3 ข้อมูลจากการสอบถาม พระองค์ทรงสอบถามผู้รู้หรือบุคคลในท้องถิ่นโดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องขนบธรรมเนียม ประเพณีเฉพาะท้องถิ่นซึ่งมีความแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น และยากที่จะมีบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรให้ค้นคว้า ครั้งเสด็จทอดพระเนตรเครื่องใช้ของสุลต่านที่เมืองยกยา เมื่อทอดพระเนตรเตียงนอนกลางห้อง ทรงคิดว่าเป็นบัลลังก์ ทรงสอบถามบุคคลต่าง ๆ ก็ทรงไม่ได้คำตอบแต่พระองค์ก็มีทรงนั่งเฉยหรือปล่อยให้ผ่านไป ทรงเก็บไว้ในพระทัย และทรงสอบถามโอรสของวังหน้า เมืองยกยา จึงทรงได้รับคำตอบที่แท้จริงว่า

เวลานี้ก็จะเป็นโอรน ตามก็ว่ามีไซ เปนที่สำหรับ
แต่งงารใหม่ขึ้นไปนอน แต่ดูโตเหลือโตแลมิด
แลอยู่กลางห้องด้วย เจ้าพวกฝรั่งนั้นเชื่อเสียว่า
เปนแต่เครื่องประดับเรือน วานให้ช่วยถามก็ไป
เลือน ๆ เสีย แกก็ไม่อยากบอกอยู่ด้วยกันพอดี
ต่อไปที่วังนำลูกชายแกมาเปนล่าม ถามได้เอง
จึงได้ความว่าเปนที่สำหรับผีเรือน เรียกว่า พูร์รักษา

(ชวากว่าสองเดือน : 173)

เมื่อพระองค์เสด็จถึงเมืองไทร มีพระราชประสงค์ในการเสด็จเคารพศพพระยาไทร-นารชิต ด้วยเหตุที่บุคคลในเมืองนั้นนับถือศาสนาอิสลาม พิธีการที่เกี่ยวข้องกับทางศาสนาจึง

แตกต่างไปจากศาสนาพุทธ พระองค์ทรงสอบถามพระยาโทรและหัวหน้าหมัดถึงพิธีการเคารพศพดังกล่าวว่า

เมื่อไปตามทางได้พบกับพระยาโทรพร้อมด้วย
หัวหน้าหมัดพระยามนตรีเป็นล่ามหลายเรื่อง คือ
ต้นนั้นว่าด้วยเรื่องการทำบุญ หรือแสดงความ
นับถือต่อศพ เราประสงค์จะทาบถามดูว่าถ้าไป
เยี่ยมศพเจ้าพระยาโทรจะทำอย่างไรเป็นการ
แสดงความระลึกถึงได้บ้าง

(แหลมมลายู ล.1 : 205)

ประโยชน์อีกประการหนึ่งจากการถามผู้รู้ หรือบุคคลในท้องถิ่น ทำให้ทราบถึงวิธีการปฏิบัติตน การวางตนเมื่อเข้าร่วมประเพณี หรือพิธีการต่าง ๆ เช่น ธรรมเนียมการจูงแขนในชวา พระองค์ทรง "ไล่เสียงแอสสิสตันเรลิตเดนตถึงเรื่องจูงกับสุลตาล" (ชวากว่าสองเดือน : 204) เพราะพิธีการจูงแขนในชวานั้นเป็นการต้อนรับอย่างหนึ่ง ที่แสดงถึงการให้ความเคารพยกย่อง และให้เกียรติแก่ผู้ที่ถูกจูง

การที่สุลต่านให้แขนชวาจะจูงนั้น เป็นการแสดงความนับถือเหมือนคอเวอนเนอเยเนราล ได้ความเช่นนี้จึงรู้สึกที่เราทำไปแล้วอยู่ข้างไม่เข้าเรื่องทั้งสิ้น การที่ไปให้แขนชวาจูงแก่โดยความสนุกกลายเป็นไปอ่อนน้อมต่อแก ต่อแอสสิสตันเรลิตเดนตบอกว่าสุลต่านดีใจนักที่เราจูงด้วยแขนชวา เป็นการยกย่องมาก ชมว่าดีนักไม่ถือตัวเลย แต่ในข้อที่เราไม่ให้แกจูงแกบ่นว่าเรายกย่องเกินไป ตกลงเป็นเราผิดหมดไม่มีถูกเลย

(ชวากว่าสองเดือน : 204 - 205)

ธรรมเนียมการจูงดังกล่าวนี้ แม้ว่าพระองค์จะทรงทราบว่าเป็นอย่างไรแล้ว แต่เมื่อทรงพบกับผู้อื่นทรงคิดว่าน่าจะถวายนคำตอบที่ดีได้ ก็ทรงถามเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องแท้จริง เช่น

เมื่อทรงพบกับเซอร์ซาลมิตเชล ผู้เป็นเจ้าของเมืองสิงคโปร์ ทรงได้ความว่า ธรรมเนียมการจูงนี้รับมาจากแขกและดัดแปลงโดยชาวอังกฤษ

วิลันดาขอยืมธรรมเนียมอังกฤษไปใช้ธรรมเนียม
ไวยสรอยกับเจ้าแขกอินเดียเขาทำกันดังนี้ ธรรมเนียม
นี้คงจะเกิดขึ้นเมื่อหลอดมินโตคอเวอนเนอเยเนรล
อินเดียไปเมืองชวา เป็นธรรมเนียมที่รับมาจากแขก
เขาจูงกันด้วยมือ แต่จูงอย่างฝรั่งเข้าแขนง่ายกว่าหรือ
งามกว่าจึงได้ใช้จูงกันเช่นนี้

(ชวากว่าสองเดือน : 205)

การได้ข้อมูลจากการสอบถามนี้ขึ้นอยู่กับความช่างสังเกตของผู้เขียนว่าสิ่งใดน่าสงสัย และควรจะถามใคร อย่างไรเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องแท้จริง ในที่นี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเลือกถามโอรสวังหน้าเมืองยกยา เรื่องเตียงนอน ในพิธี "พหุรักษา" ทรงถามพระยาไทร เรื่องการแสดงความเคารพต่อศพระยาไทรนารชิต ทรงถาม แอสลิสตันเรลิสเดนต์ เมืองยกยา เรื่องธรรมเนียมการจูง และทรงสอบถาม เซอร์ซาลมิตเชล เจ้าเมืองสิงคโปร์ถึงที่มาของธรรมเนียมการจูง พระองค์ทรงมีพระราชลักษณะดังกล่าวที่เล่าลือกันในชวาว่า "เราเป็นคนซี้ซั๊ก และอยากรู้ธรรมเนียมเก่าแก่ของชวา" (ชวากว่าสองเดือน : 173) การรับเสด็จพระองค์ในแต่ละท้องที่จึง "มีท้องตราสั่งว่าให้เรลิสเดนต์แลแอสลิสตัน - แรลิสเดนต์ หรือคอนโทรเลอส์บสวนเรื่องราวการทั้งปวงในหน้าที่ของตัว ถ้าเราไต่ถามอันใด อย่าให้เป็นที่ขัดข้องได้ตามรับสั่ง" (ชวากว่าสองเดือน : 322)

พระราชลักษณะในการสอบถามเรื่องราวต่าง ๆ ที่ยังไม่ทรงทราบอย่างแท้จริงนี้ แสดงถึงความใส่ใจพระทัยในเรื่องราวต่าง ๆ อย่างแท้จริง ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญประการหนึ่งของนักปราชญ์ เมื่อพระองค์ทรงได้รับคำตอบมาก็ทราบคิดถึงความถูกต้องและความเป็นไปได้ พร้อมทั้งทรงบันทึกเรื่องนั้น ๆ ไว้อย่างละเอียด ทำให้ข้อมูลเหล่านั้นเป็นข้อมูลที่แท้จริงและถูกต้อง

บางครั้งจะเป็นเรื่องราวภายในประเทศที่เป็นเรื่องราวเฉพาะท้องถิ่น พระองค์ก็จะทรงถามข้อมูลจากบุคคลในท้องถิ่นนั้น ๆ เช่น ทรงถามพระอธิการหน่าย ถึงนิภายในพระพุทธ

ศาสนาในจังหวัดราชบุรีก็ได้ความว่า พระพุทธศาสนาในจังหวัดราชบุรีนั้น เป็นนิกายธรรมยุต ซึ่งมีที่มาจากวัดโสมนัส

วันนี้พระอธิการหน่ยวัดตาล มีเขากวางอก
มาให้ ไต่เสียงดูว่าวัดธรรมยุติกามีหลายวัดที่
เมืองราชบุรีแต่เป็นพวกวัดโสมนัสทั้งนั้น
(ไตรโยค : 208)

หรือทรงสอบถามหมื่นศาสนาเกี่ยวกับเรื่องโรงหีบอ้อยจนได้ความว่าเป็นของ
หมื่นศาสนา 2 โรง และอีก 3 โรงเป็นของจีนไหหลำและจีนฮกเกี้ยนลงทุนให้ราษฎรปลูกอ้อย
แล้วนำมาขายที่โรงหีบอ้อยของตน ดังนี้

วันนี้หมื่นศาสนามาหา ได้ไต่เสียงถึงโรงหีบอ้อย
ที่เห็นเมื่อวานขึ้นนี้
(ไตรโยค : 209)

การสอบถามข้อมูลต่าง ๆ ของพระองค์เช่นนี้ นอกเหนือจากจะทรงได้รับข้อมูลที่
แท้จริงแล้วยังแสดงถึงพระเมตตาที่ทรงห่วงใย พสกนิกรของพระองค์การเอาพระทัยใส่ในชีวิต
ความเป็นอยู่ และการประกอบอาชีพของราษฎรเช่นนี้ ทำให้พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์
ที่ใกล้ชิดกับประชาชน และประชาชนก็ถวายความจงรักภักดีแต่พระองค์อย่างยิ่ง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันทั้ง
4 เรื่องนี้ จากประสบการณ์ส่วนพระองค์ ที่ทรงพบเห็นขณะเสด็จพระราชดำเนินประพาสสถานที่ต่าง ๆ ข้อมูลเหล่านี้ ทำให้รายละเอียดที่ทรงบันทึกมีลักษณะสมบูรณ์ครบถ้วน และถูกต้อง
คือ

1. มีการเปรียบเทียบประสบการณ์ส่วนพระองค์ในการบันทึกเรื่องราว สภาพ
ที่เป็นอยู่ขณะทอดพระเนตร กับประสบการณ์เดิมในสถานที่เดียวกันเพื่อแสดงความ
เปลี่ยนแปลง หรือการเปรียบเทียบกับสิ่งใกล้เคียงที่คาดว่าผู้อ่านมีประสบการณ์ร่วมกับผู้เขียน
เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราว และเกิดจินตภาพอย่างง่ายดาย และชัดเจน
2. การค้นคว้าจากเอกสารที่เขียนถึงสถานที่นั้น ๆ เป็นหลักฐานชั้นสำคัญที่

จะเสริมให้สถานที่นั้น ๆ น่าสนใจยิ่งขึ้น ทั้งยังทำให้ผู้อ่านสามารถวิเคราะห์พระราชทัศนะส่วนพระองค์ที่มีต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

3. การสอบถามผู้รู้ หรือ บุคคลในท้องถิ่น นับว่าเป็นวิธีการที่จะได้ข้อมูลที่เป็นรายละเอียดซึ่งหาไม่ได้จากลายลักษณ์อักษร วิธีการนี้ผู้เขียนต้องใช้วิจารณญาณในการตัดสินใจว่าจะเชื่อถือข้อมูลเหล่านั้นได้เป็นไร อีกทั้งยังต้องอาศัยความช่างสังเกตอย่างละเอียดรอบคอบของผู้เขียนในการตั้งคำถาม และการกำหนดตัวผู้ตอบคำถามส่วนมากมักเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับขนบธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรมเฉพาะท้องถิ่น

ข้อมูลซึ่งมีแหล่งที่มาทั้ง 3 ประการนี้ ทำให้ยืนยันได้ว่า เนื้อความที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ไว้ในจดหมายเหตุรายวันทั้ง 4 เล่มนี้มาจากข้อมูลที่ถูกต้องของท้องถิ่นต่าง ๆ ดังที่พระองค์ทรงมีพระราชปรารภไว้ว่า "วันนี้เป็นวันจะไปเที่ยวดูการมหรสพสำหรับเมืองให้ทั่ว เพราะเราได้กะโปรแกรมเปลี่ยนไปทุกวัน เพื่อจะได้ให้เห็นการที่ไม่เคยเห็นและไม่ควรเห็นได้ในเวลาทำยศให้ทั่ว ตามความมุ่งหมายที่จะเที่ยวอย่างเป็นคนสามัญนั้น" (แหลมมลายู ล.2 : 175) ทำให้พระองค์มักจะทรงปลอมพระองค์เสด็จพระราชดำเนินยังที่ต่าง ๆ เพื่อจะได้ทอดพระเนตรสภาพบ้านเมือง ชีวิตความเป็นอยู่ที่แท้จริง

4.2 ให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกความรู้เกี่ยวกับสถานที่แต่ละแห่งอย่างสมบูรณ์เท่าที่จะเป็นไปได้ เช่น ความรู้เกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศ บ้านเมือง ประวัติศาสตร์ สภาพความเป็นอยู่ของประชาชน และขนบธรรมเนียมประเพณี ซึ่งนับเป็นเนื้อหาสาระที่สำคัญของสารคดีท่องเที่ยว พระองค์ทรงแทรกรายละเอียดประการต่าง ๆ เหล่านี้ไว้ในพระราชนิพนธ์เพื่อทำให้ผู้อ่านทราบรายละเอียดที่น่าสนใจของสถานที่แต่ละแห่งตามหัวข้อต่าง ๆ ต่อไปนี้

- 4.2.1 สภาพภูมิประเทศ
- 4.2.2 สภาพบ้านเมือง
- 4.2.3 เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น
- 4.2.4 สภาพความเป็นอยู่ของประชาชน
- 4.2.5 วัฒนธรรม ขนบ ธรรมเนียม ประเพณี

4.2.1 สภาพภูมิประเทศ พระองค์ก็จะทรงบรรยายสภาพภูมิประเทศ พร้อมทั้งเปรียบเทียบกับสิ่งที่คนไทยรู้จักกันอยู่แล้ว เช่น ระหว่างทางจากจันทรโยคไปการุญเสด็จพระราชดำเนินโดยรถไฟ

ในตอนนี่ขึ้นเขาเลียบมาตามไหล่ มีเขาๆ หนึ่งยอดกลมล้นฐานเหมือนปฐมเจดีย์มีไร่ขึ้นไปสักครึ่งเขา ต่อเลี้ยวมาลงที่กว้างใหญ่ ดูภูมิเนทศงามต่าง ๆ กันตลอดทาง เห็นดงไม้สักปนไม้ปลูกประมาณ 30 ปีแล้ว ต้นเล็ก ๆ จะหาขนาดหลักแปะไม่มี

(ชวากว่าสองเดือน : 87)

ระหว่างทางเสด็จพระราชดำเนินเตงคารัง ก็ทรงบรรยายภูมิประเทศว่า

ทางสายนี้สองข้างหน้าตาเป็นบางกอก แผ่นดินราบปลูกมะพร้าวมากแต่มีดงกินไม่ติดกับเมืองเรา มีไร่้อยบ้างแต่ทำนาเป็นพื้น

(ชาวครั้งหลัง : 32)

หากพระองค์เสด็จพระราชดำเนินโดยการทรงช้าง จะทรงให้รายละเอียดเกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศระหว่างทาง เช่น จากบ้านถ้ำสนุกไปท่าแพ เนื่องจากการทรงช้างทำให้พระองค์ทรงได้ใกล้ชิดกับป่าไม้สองข้างทางระหว่างเสด็จพระราชดำเนิน ซึ่งทรงสังเกตอย่างละเอียดดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ดงนี้เป็นป่าดงดิบโปร่งกว่าดงพระฉาย มีไม้ใหญ่บ้างคือต้นตะเคียน ต้นยางเป็นต้น แต่ห่าง ๆ ไม้ที่บมีไม้เล็กคือระกำและไผ่ผากมาก ต้นพวงนากมีเป็นพื้นป่าขึ้นชายเขาต่ำ ๆ ตลอดทางขึ้น ๆ ลง ๆ ไร่ป่ามีห้วยที่ลึกต้องโกรกลงมา 2 แห่ง คือ ห้วยพริง กับห้วยแพะ เป็นลำห้วยมีก้อนศิลาโต ๆ กิ่งหรือชาวบ้านนี้เขาเรียก "แขน" ของลำน้ำชุมพร ในระวางนั้นเรียกดงสาวร้องไห้ เพราะในระวางนี้ ถึงมีลำห้วยก็น้ำแห้ง

หรือมีน้ำก็ขุนจนกินไม่ได้ ทางที่มามีที่ร่นน้อยเพราะ
เขาเผาต้นไม้เข้าไปกว้าง ๆ

(แหลมมลายู ล.1 : 29)

เมื่อพระองค์ทรงมีโอกาสประทับพักผ่อนพระอิริยาบถในบริเวณใด มักทรงบรรยาย
สภาพภูมิประเทศบริเวณนั้นอย่างละเอียด เช่น น้ำพุบนยอดเขาแห่งหนึ่งระหว่างทางเสด็จ
ประพาสไทรโยค ทรงปีนขึ้นไปข้างบน และทรงเล่ารายละเอียดเกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศ
บริเวณน้ำพุ รูปร่างลักษณะ ตลอดจนความลึกของน้ำว่า

ที่น้ำพุ นั้นปีนขึ้นไปได้ง่าย ด้วยอ่างเป็นชั้น ๆ ขึ้นไป
เหมือนหนึ่งคันบันได แต่ปีนขึ้นไปเป็นชั้นนับได้ถึง 7
ชั้น แต่ที่อ่างใหญ่ นั้นน้ำลึกมากถึง 4 ศอก อ่างเล็กก็
อยู่ในศอกเศษ 2 ศอกเศษบ้าง ปากอ่างนั้นเป็นโคลน
ตะกอนน้ำอ่อน ๆ ที่จะเป็นศิลา สีขาวเหลืองอ่อน ๆ
เจือแดดบ้าง ก็จับกับกิ่งไม้คดเคี้ยวไปตามรูปกิ่งไม้
ที่จะเป็นไปได้ ที่แข็งเป็นหินแล้วก็มี ที่ยังอ่อนก็มีบางที่
ก็ขาวทีเดียวเหมือนกับฟองน้ำ

(ไทรโยค : 124)

4.2.2 สภาพบ้านเมือง เป็นข้อมูลอีกส่วนหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกไว้ตามที่ได้ทอดพระเนตรขณะเสด็จสถานที่นั้น ๆ เช่น
ที่นครไชยศรี ทรงบันทึกเรื่องราวของประชาชนที่อาศัยในบริเวณนั้นว่าส่วนมากเป็นชาวจีนที่
ประกอบอาชีพทำโรงหีบอ้อย และทำการเกษตร ตั้งถิ่นฐานริมน้ำเพื่อสะดวกในการประกอบ-
อาชีพและคมนาคม ดังที่ทรงบันทึกว่า

เมื่อมาตามทางมีบ้านจีน 2 แห่ง 3 แห่ง แต่เห็นจะ
ไม่ใช่โรงหีบ เปนแต่ที่ทำหวดทำไผ่กองอยู่ ตามระยะ
ทางที่เป็นที่สวนที่ไร่มีลำกระโดงราษฎรชุกกว้าง
ประมาณ 6 ศอก 6 ศอกเศษหลายลำพบบ่อย ๆ มี
วัดได้ปากคลองมาน้อยวัดหนึ่ง ต่อมาตามระยะ
ทางอีก 2 วัด มีที่เลี้ยงกระบือแห่งหนึ่ง มีกระบือ

ประมาณ 70 - 80 อั้งไม้ไผ่ นั้นมาแต่เมืองสุพรรณ
 โดยมาก ที่ในเมืองนครไชยศรีมีมากอยู่ในที่บาง
 หลวง ถ้าน้ำน้ำเข้าทางคลองมหาสวัสดิ์ไปกรุงเทพฯ
 ถ้าน้ำแล้งต้องไปทางคลองท่าจีน ด้วยคลองภาษีเจริญ
 ห้ามไม่ให้แพไม้ล่องทางนั้น เพราะเป็นเหตุชวนให้ตื่นเร็ว
 และกีดทางเรือเดินไปมาด้วย

(ไตรโยค : 7)

สภาพบ้านเมืองที่เมืองตะกั่วป่า พระองค์ก็จะทรงบรรยายจนเห็นภาพชัดเจนพร้อมทั้ง
 เปรียบเทียบกับเมืองที่ทรงผ่านมาแล้ว

ตั้งแต่พื้นเรือนนี้เข้าไปเป็นตึกทำนองตึกถนนใหม่
 ยกพื้นสูงพื้นถนนขึ้นไปสัก 2 ศอกเศษ ต่อไปถึงสาม
 แยกถนนสูงชัน พื้นตึกก็ต่ำลง เลี้ยวไปข้างขวาเป็น
 ตึกทั้งสองฟากอย่างจีนบ้างอย่างเก่าบ้าง เป็นตึก
 2 ชั้นโดยมาก ไปสุดถนนอยู่เพียงสะพานต่อไป
 เป็นทางโทรเลขเท่านั้น ไม่มีถนนกลับทางเดิน
 ตรงไปทางแยกซ้าย มีตึกไปจนถึงบ้านพระยา-
 เสนานุชิต ถนนนี้ต่ำกว่าถนนแยกขวา พื้นตึกสูง
 หน่อยหนึ่ง ถ้าจะว่าตามตัวตึกแล้วที่นี้ใหญ่โต
 แน่นหนาเป็น 2 ชั้น หลังคามุงกระเบื้องตึกว่า
 ตลาดสงขลา มีโรงจากน้อยที่เดียวเป็นแต่
 สั้นกว่าสงขลาหน่อยหนึ่ง แต่เก่าคร่ำครวไปตามกัน
 ทุกแถว ที่ถึงพังก็มีแห่ง 1 ไม่มีอาคารที่เห็นว่า
 ซ่อมแซมอันใดปรากฏที่ใดเลย ข้าวของที่ขายใน
 ตลาดเป็นของใช้สอยผ้าผืนน้อย ผู้คนใครใครไม่
 แน่นหนาเหมือนสงขลา ดูใครไปทุกแห่ง

(แหลมมลายู ล.1 : 112 - 113)

สิ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นในการบรรยายสภาพบ้านเมือง
 ภายในประเทศคือ การคมนาคม ตามที่พระองค์ทรงใช้เป็นเส้นทางเสด็จพระราชดำเนิน รวม

ไปถึงการดำเนินชีวิตของราษฎรในท้องถิ่นนั้น ๆ แต่หากเป็นสภาพบ้านเมืองในต่างประเทศ พระองค์ทรงให้ความสนใจด้านรูปแบบ ลักษณะ การปลูกสร้างบ้านเรือนอย่างละเอียด เช่น บ้านของราษฎรบนเกาะบังกา ทั้งที่มีเชื้อสายจีน ฝรั่งเศส และแขก ซึ่งคนแต่ละเชื้อชาติมักมีเอกลักษณ์ในการสร้างบ้านของตนเอง เช่น ชาวจีนสามารถสังเกตได้จากเหรียญ กระดาษ และสิงโต ที่อยู่ในบริเวณบ้าน

มีบ้านจีนโต ๆ หลายบ้านที่ใหญ่กว่าเพื่อนนั้น กับปัดนตุปลัดจีน แต่เสียใจเรือนไม่เป็นอย่างจีนเลย เป็นเรือนชั้นเดียวเปิดโถงตลอด ตั้งโต๊ะเก้าอี้ และต้องเข้าใจว่าบรรดาโต๊ะในที่นี้กลม โดยมาก เก้าอี้ได้โดยมาก ที่เป็นเก้าอี้เฉย ๆ น้อย นกน้อยหนา... เครื่องแต่งที่ทำให้เห็นว่าบ้านเจ๊กนั้น มีแต่เหรียญกับกระดาษตัวหนังสือปิด กับสิงห์โตที่เว้นไม่ได้ คือ สิงห์โตผสม ๆ หลังโกง ๆ ก่อด้วยอิฐถือปูนบ้านละ 2 ตัว เรือนใหญ่สิงห์โตก็ใหญ่ขึ้น เรือนเล็กก็เล็กลง

(ชวากว่าสองเดือน : 30)

ลักษณะบ้านเรือนของฝรั่งคือ เป็นบ้านหลังเตี้ย มีหน้าโถง

ทางที่จะขึ้นไปที่อยู่พวกฝรั่ง... เรือนไม่มีใครมีหลังโตเหมือนของจีน แต่เตี้ย ๆ เปิดหน้าโถงเหมือนกัน

(ชวากว่าสองเดือน : 30)

ส่วนบ้านของแขกชาวซาฟีนเมืองนั้น บ้านพักสร้างด้วยฝาไม้ไผ่

เดินไปในหมู่บ้านแขก แล้วเลี้ยวลงตามทางริมน้ำ ฟากตะวันออก ถนนเป็นถนนตรอกชั้นที่ 4 ที่ 3 เป็นตลิ่งสูง ๆ ต่ำ ๆ เพราะฉะนั้นทางจึงได้ชั้น ๆ ลง ๆ บ้านเหล่านี้เป็นบ้านพวกฝรั่งมีเมียแขกชั้นจน ๆ

ถนนเรียบด้วยก้อนกรวด แต่ชำรุดทรุดโทรมมาก
บ้านก็ออกอย่างโทรม ๆ ฝาไม้ไผ่เป็นพื้น

(ชวาทครั้งหลัง : 29 - 30)

ถ้าเป็นสถานที่เดียวกับที่พระองค์ทรงเคยกล่าวถึงไปแล้ว ในการเสด็จพระราชดำเนิน
ครั้งก่อนจะไม่ทรงให้รายละเอียดมากนัก แต่จะทรงแสดงให้เห็นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น
เช่น ที่เมืองการุฏ ครั้งเสด็จประพาสชวา ปี 2439 ทรงกล่าวว่า

ตั้งใจจะดูเรือนพวกชาวเมือง แวะคราวแรกที่
เรือนหลังคามุงกระเบื้องสีเหลือง ซึ่งเป็นเรือน
ในเมือง แต่ใช้ฝาแฝงทำค่อนจะอยู่ข้างบนฝรั่ง
คือมีเฉลียงโถง ตั้งโต๊ะกลมมีเก้าอี้ไม้ตัวหนึ่ง
แต่ข้างในเข้าไปเหม็นเหม็นเสียดใจกำลัง... ไปต่อไป
อีกจนถึงนอกหมู่บ้านจึงพบเรือนอย่างสุคนธาแท้
คือหลังคาเดี่ยวสูง จั่วโย้ออกไปข้างหน้า เพราะ
ใช้อกไก่อยาว บันลมใช้ไม้แก่นเล็ก ๆ ไขว้กัน
เหมือนเขาควาย ฝาแฝงไม่มีหน้าต่างมีแต่ประตู
ช่องเดียว ในนั้นกันด้านหุ้มกลองสองข้างเป็น
ห้องนอน ประตูที่จะเข้าไปมีม่านผูกอย่างเรือนฝรั่ง...

(ชวาทว่าสองเดือน : 103 - 104)

และเมื่อพระองค์เสด็จพระราชดำเนินมาที่การุฏอีกคราวเมื่อปี 2444 ทรงกล่าวว่า

สังเกตดูการุฏมีฝรั่งมากขึ้น เรือนที่เป็นวิลลา
เห็นจะขึ้นอีกหลายหลัง แถบอรุณอาลูนแต่
ก่อนค่อนจะอยู่ข้างเจียบเดียวนี้ดูไม่เจียบ ห้าง
ซึ่งมีห้างเดียวในเมืองการุฏได้ทำเต็มออกไป
อีกเห็นจะสัก 5 ห้าง เขาว่าของกลับเร็วไปกว่า
แต่ก่อน... ถนนดีขึ้นกว่าแต่ก่อน

(ชวาทครั้งหลัง : 90)

4.2.3 เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ข้อมูลส่วนนี้ พระองค์ทรงนำมาแทรกไว้เมื่อกล่าวถึงสถานที่นั้น ๆ นับว่าเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เนื้อหาเกี่ยวกับสถานที่นั้นสมบูรณ์ยิ่งขึ้น ทั้งยังได้ทราบความสำคัญครั้งอดีตที่เกิดขึ้นบริเวณนั้น ดังที่ได้กล่าวรายละเอียดไว้แล้วในบทที่ 3

4.2.4 สภาพความเป็นอยู่ของประชาชน เป็นข้อมูลอีกส่วนหนึ่งซึ่งจะขาดเสียไม่ได้สำหรับการเขียนสารคดีท่องเที่ยว เพราะเป็นการประพจน์ ปฏิบัติของคนในสังคม ประกอบไปด้วยพฤติกรรมในการกินอยู่ การประกอบอาชีพ ตลอดจนการดำเนินกิจวัตรประจำวัน ข้อมูลในส่วนนี้ช่วยให้ผู้อ่านทราบถึงบุคลิก ลักษณะ อุปนิสัยของคนในท้องถิ่นนั้น ๆ รวมไปถึงความเข้าใจสภาพสังคมว่าเป็นเช่นนั้นด้วยเหตุใด

ในจดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชุดนี้ ปรากฏการใช้ชีวิตของประชาชนในสถานที่ที่เสด็จพระราชดำเนิน ดังได้กล่าวไว้แล้วในหัวข้อ สภาพความเป็นอยู่ของประชาชนในบทที่ 3 พระองค์ทรงไม่ละเลยรายละเอียดในเรื่องนี้เพราะ "ทรงใคร่รู้ใคร่เห็นความเป็นไปในบ้านเมืองทั้งปวงที่เสด็จพระราชดำเนินไปถึง ตั้งแต่ชั้นสูงไปจนถึงชั้นต่ำ" (ราชบัณฑิตยสภา, แหลงมมลายู ล. 1 : หน้า ค.)

4.2.5 วัฒนธรรม ขนบ ธรรมเนียม วัฒนธรรมอันเป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่นนั้น นอกจากจะน่ารู้ น่าสนใจแล้วยังเป็นประโยชน์กับผู้อ่านมาก ในการเดินทางไปในสถานที่เดียวกับที่ผู้เขียนเขียนไว้ การศึกษาวัฒนธรรม ขนบ ธรรมเนียม เหล่านี้ล่วงหน้า ทำให้ผู้อ่านเข้าใจ และวางตัวในกลุ่มชนได้อย่างถูกต้อง เช่น ธรรมเนียมการแต่งงานของชาวชวา และการแต่งงานของชาวจีนในกวลามุดา พิธีการสนันนันทน์ของชวา เปรียบเทียบกับพิธีสะพานของไทย การรับเสด็จในสถานที่ต่าง ๆ การแสดงวาทย์ในชวา การรำเสริมปี การแสดงบันโดโย การละเล่นรองเงงที่เมืองการุต ละครบั้งชิววันหรือมะชิววันที่เมืองไทร ดังมีรายละเอียดที่ทรงบันทึกไว้ดังนี้

พระองค์ทรงให้ความรู้เรื่องประเพณีแต่งงานของชาวชวา ที่เรียกว่า "ปัจจาหนัน" จาก การที่ทรงได้ถามสุลต่าน เมืองยกยาว่าการแต่งงานของชาวชวาฝ่ายชายเป็นฝ่ายจัดเตรียมงาน ทั้งหมด ส่วนการตอบตกลงของฝ่ายหญิงขึ้นอยู่กับพ่อแม่ดังที่ทรงบันทึกว่า

แก้วาคำตุนาหนันนั้นเปนภาษามลายู ช่างชวา

ใช้ว่าปัจฉาหงัน ยังไม่ได้ปัจฉาหงัน ธรรมเนียม
การแต่งงานต้องทำฝ่ายผู้ชายข้างเดียว คือการ
ที่ใต้ตาม ๆ แต่ข้างผู้ชายข้างผู้หญิงบิดามารดา
บอกแทนได้ ต่อเมื่อตกลงแล้วผู้หญิงจึงมาจับดิน
ผู้ชายเว้นไว้แต่ถ้าผู้หญิงแก่กว่าผู้ชาย ไม่ต้องจับ
แล้วต้องขึ้นวอดด้วยกันแน่แล้วนอนบนเตียงพुरुक्षा

(ชวากว่าสองเดือน : 182)

"พुरुक्षा" เป็นที่สำหรับผีเรือน โดยที่ตามตำราแล้วจะต้องมีตุ๊กตาเจ้าบ่าวเจ้าสาว
นั่งอยู่หน้าเตียง มีเตียง 2 ใบใส่ของกินตั้งอยู่ ถ้าคนในบ้านแต่งงานใหม่ต้องขึ้นไปนอนอยู่
บนนั้น 1 คืน (ชวากว่าสองเดือน : 173)

พระองค์ทรงให้ความรู้ว่ประเพณีการแต่งงานแตกต่างกันไปตามความเชื่อของแต่ละ
เชื้อชาติในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ นอกเหนือจากประเพณีการแต่งงานของ
ชาวชวาแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกประเพณีการแต่งงานของ
ชาวจีนที่กวางลามาตุดา ไว้อย่างละเอียดดังนี้

เจ้าบ่าวชื่อขุนเลี้ยงพ่อแม่ตาย เจ้าสาวชื่อลันอิว
แม่ชื่อชิวต่วนพ่อตาย ฟังแต่คำเล่าเรื่องราวว่า เมื่อ
ไปผู้หญิงแต่งตัวแล้ว คือแต่งอย่างจีนปักไหมปนทอง
ใส่หมวกอย่างผู้หญิงมีเครื่องห้อยรุงรัง มีผ้าคลุมทับ
หมวกอีกชั้นหนึ่งลงมาไหว้เทวดาแล้วพบพี่น้อง
เจ้าบ่าวมารดแล้วลงเดินมีกระบวนแห่ถือธงทิว
ต่าง ๆ มีเก้าแก่เดินหน้าทางร่มคน 1 เพื่อนบ่าว
8 คน เดิน 2 แถว เจ้าบ่าวเดินกลาง แต่งตัวเต็มยศ
อย่างผู้ดีจีน มีเด็กเจ้าบ่าว คน 1 เด็กเจ้าสาวคน 1
แต่งตัวอย่างจีนแห่มาด้วย ถึงบ้านคนในบ้านไปรย
ข้าวสาร แล้วเข้ามาในบ้านเพื่อนบ่าวต่อเพื่อนบ่าว
โค้งกันทีละคู่แล้วนั่งเก้าอี้ ต่อนี้ไปเอาธงนกให้กิน
คนละถ้วย แล้วตีม้าล่อครั้งหนึ่งแล้วกลับมานั่งใหม่
แล้วเจ้าบ่าวกินน้ำถั่วฝึสงต้ม เพื่อนบ่าวกินน้ำชา แล้ว

ตีม้ล่ออีกครั้ง 1 แล้วกลับกินน้ำชาด้วยกันอีกครั้ง 1
 ตีม้ล่ออีกครั้ง 1 เล่า แล้วเจ้าสาวลงมาเชิญเจ้าบ่าว
 ขึ้นเรือนมาเกี้ย เจ้าบ่าวมีเด็กและม้ล่อนำขึ้นไป ยืนที่
 หน้าเตียงทั้งสองคน ผู้หญิงยืนหัวนอน ผู้ชายยืนปลายเตียง
 ตีม้ล่อขนาดใหญ่แล้วเจ้าบ่าวเอาพัดด้ามจิวที่ถือ
 คอนผ้าคลุมหน้าผู้หญิง มีเก้าอี้เก้าอี้ผู้หญิงเข้าไปช่วยเปิด
 แล้วเอาพัดโยนขึ้นไปบนหลังเตียง แล้วเจ้าบ่าวไป
 จุดเทียนเสียงทนายที่โต๊ะกินข้าว มีเทียนใหญ่ 2 เล่ม
 ชิดไฟจุดตะเกียงแล้วเอาเทียนเล็ก 2 เล่มจุดไฟที่ตะเกียง
 ไปจุดเทียนใหญ่ ว่าถ้าใครจะตายก่อนเทียนคนนั้นหมดก่อน
 แล้วนั่งกินโต๊ะด้วยกัน ผู้ชายนั่งข้างขวา ผู้หญิงต้องมีเก้าอี้
 จับมือให้เอาตะเกียบคียบของกินแต่ไม่ได้กินจริง ๆ แล้ว
 กินเหล้าทั้ง 2 คน แต่ผู้หญิงเอาไปจ้อปากเท่านั้น กินเลี้ยง
 แล้วไปยืนหน้าเตียงอีก ผู้ชายยืนหัวนอน ผู้หญิงยืนปลายเตียง
 ผู้ชายแก้กระเป๋าคาดเอวผู้หญิง เป็นแต่จับสายเชือก
 มีเก้าอี้เก้าอี้ผู้ชายเข้าไปช่วยแก้ แล้วเอาไปขึ้นไปบนหลังเตียงอีก
 แล้วผู้หญิงปลดคุมเสื้อผู้ชาย 3 เม็ด แล้วผู้ชายถอดเสื้อ
 แต่งตัวใหม่ เป็นเสื้อที่เอาไปแขวนไว้ที่หัวนอนเตียงก่อน
 แล้ว แต่งอย่างผู้ดีจีนแล้วกลับไปบ้าน ว่าตอนนี้ไปมี
 เด็กของผู้หญิงไปเชิญผู้ชายมากินเลี้ยง 3 วันจึงจะได้
 ไหว้บิดามารดาแล้วอยู่ด้วยกันต่อไป มีเลี้ยงของ
 หวานพวกเราและให้เอาหีบกาไหลให้ด้วยใบ 1

(แหลมมลายู ล.2 : 34 - 36)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความรู้เกี่ยวกับพิธีการสนันสนุน ซึ่ง
 เป็นขนบธรรมเนียมหนึ่งของชาวชวา ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงกล่าวถึง
 ไว้ในอิเหนา คนไทยเรียกว่า "พิธีสระสนาน" ซึ่งมีเสียงใกล้เคียงกัน วัตถุประสงค์ของพิธีการนี้ก็
 เป็นไปในทำนองเดียวกัน ต่างกันที่กระบวนการของไทยนั้นเป็นการแห่ทั้งช้างและม้า ดังที่
 พระองค์ทรงบันทึกไว้ในพระราชพิธีสิบสองเดือน (2516 : 284 - 295) ว่า "กระบวนการม้า
 กระบวนรถนี้ไม่ได้ยืนหน้าที่นั่งเมื่อผ่านพ้นไปแล้วจึงให้เรียกม้าห่อ การแห่นี้ใช้แต่เวลาเช้า
 กว่าจะสิ้นกระบวนการ เสด็จขึ้นเกือบตกบ่ายเวลาเสด็จขึ้นแล้ว ข้าราชการที่ต้องแห่สระสนาน

ยืนข้างอยู่หน้าพลับพลา นั้น ลงจากข้างมารับพระราชทานเลี้ยงที่ที่พัก แล้วมีมวยกระบี่
กระบองไปจนเวลาเย็น" การแห่งระสนานของไทยกระทำในเดือนห้า ในรัชกาลที่ 1, 2 และ 3
ส่วนพิธีการสนันสนุนของชาวมุสลิมมีกระบวนการดังนี้

เป็นธรรมเนียมของปฏิบัติต้องประชุม พวก
เวโทโนแลปติงจึงมาเล่น 7 วันครั้งหนึ่งในวันจันทร์
เวลากลางคืนก็มีการเลี้ยงดูแลมีว้างต่าง ๆ ถ้า
เป็นการในเมืองหลวงเรียกว่าสตัน มีในวันเสาร์
ครั้งหนึ่ง ธรรมเนียมนี้เลิกหมดไม่ได้มีมาช้านานแล้ว
คราวนี้ว่าตระเตรียมกันมาช้านาน พวกเวทนาแลปติง
มาพร้อมกันถึง 500 คน ล้วนแต่ขี่ม้าถือทวนทั้งสิ้น
เมื่อไปถึงประเสบันออกมารับแต่เมีย ตัวรถเดินมาส่งไป
คอยเข้ากระบวร กระบวรนำนั้น มีชาวมะละการำนำมา
3 คู่ มีพิณพาทย์แล้วถึงตัวรถมาสแต่งตัวเต็มยศ
นุ่งกายน้ออย่างขีม้า คือรวบขึ้นไปไว้ข้างบนเหลือแต่จับ
ข้างนำ ใส่เสื้อปักสวมโกลูก มีคนเชิญเครื่องยศแล
บุษากะตามหลัง มายืนขออนุญาตที่จะได้เดินกระบวน
อนุญาตแล้วกลับไปขึ้นม้านำกระบวรมาก่อน ม้านั้น
เดินต้นดักเข้าเพลงพิณพาทย์ แล้วจึงถึงเวโทโนแลปติง
จึงรองเวโทโนแต่งตัวทามันเหลืองหนาทั้งตัวตลอด
จนตีน หน้าทาแป้งเรียกว่า ไปแฮดคือแต่งตัวอย่างเข้า
เฝ้าแต่ก่อน แต่เวโทโนใส่เสื้อคอเย็บด้วยผ้าเหลืองคับ
แนบกับตัวเหมือนทามันนุ่งโดติดสวมมาลัยคอ และมี
ดอกไม้เป็นรย้าสวมหูทั้ง 2 ข้างเหน็บกฤษห้วสวมโกลูก
เครื่องม้าก็เป็นเครื่องอย่างเก่าเช่นที่ได้กล่าวแล้วแต่
ก่อน มาตามม้าริเยนต์ แลม้าเหล่านั้นเดินต้นดักด้วย
กันทั้งสิ้น ดูกระยอกกระแยกไปหมดด้วยกัน วงไป
โดยทักษิณรอบอาลูน ๆ เทียวหนึ่งแล้วไปยืนที่แรกออก
คราวนี้รำทวนออกมาทีละคู่ ๆ ทักษิณวงไปรอบสนาม
อีกเทียวหนึ่ง จนหมดทั้ง 250 คู่ แล้วขับดาหน้ากัน
ออกไปจนถึงปลายสนามนำประเสบัน ลงจากม้า

เรียนดีมีชาวมะอูระรำนำน่า 3 คู่ เดิรเข้าเพลงพินพาทย์
พวกเวโทโนแลปติงีถือทวนตามหลังมาทั้งสิ้น ตรงเข้า
มาที่ประเสบันปฏิบัติหยุดยืนแต่พวกเหล่านั้นนั่ง แล้ว
กล่าวคำแสดงความเคารพต้อนรับแลให้พรยืนยาว
เขาเป็นคนพูดเป็นอย่างฝรั่ง เรสิดেন্টแปลเป็นภาษา
อังกฤษแล้วเราตอบในภาษาอังกฤษเหมือนกัน เรสิดেন্ট
แปลให้ฟังแล้วปฏิบัติหันหน้าออกไปพูดกับเวโทโนแลปติงี
ด้วยเสียงดังตามคำที่เราพูดเมื่อจบลงพวกเหล่านั้นร้อง
สาธุด้วยเสียงอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งจะเลียนไม่ถูก เปน
เสร็จการสนั่นนันท่านั้น

(ชวากว่าสองเดือน : 349 - 350)

พิธีการสนั่นนันทันในชาวเองนั้นมีกระบวนการหลักเหมือนกันคือมีการรำฟ้อนนำขบวน
ม้าของระเด่นออกมา จากนั้นก็มีการรำทวน เมื่อรำทวนเสร็จพินพาทย์บรรเลงเพลง ประกอบ
การเดินของระเด่นและคณะเพื่อมากล่าวทำความเคารพเรสิดেন্ট และพระบาทสมเด็จพระเจ้า
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พร้อมทั้งกล่าวต้อนรับพระองค์ ทรงตอบคำกล่าวเหล่านั้น ชาวชวา
เปล่งเสียงร้องเพื่อสดุดีพร้อมกัน เป็นอันเสร็จพิธี

พระองค์จะอธิบายให้เห็นความแตกต่างกันระหว่างพิธีสนั่นนันทันในแต่ละท้องที่ คือ
การแสดงระหว่างเวลาที่หยุดพัก เช่น การวิ่งกระสอบ ในพิธีสนั่นนันทัน ที่เมืองปัสสรวน

เมื่อรำทวนหมดแล้ว คราวนี้ออกม้าห้อย คนที่
มาดูอยู่ข้างจะเก็กรวไรให้ส่ง บางคนก็พลัด
ตกม้า ในการที่พวกตัวนายไปคอยอุยริมสนาม
ข้างหนึ่งนั้นมีบ่าวกันร่วมให้สลอนไปทั้งนั้น ในเวลา
ที่หยุดพักคราวหนึ่ง ๆ มีการเล่นชดจิงหวะที่หน้า
ประเสบัน คือคนวิ่งกระสอบแข่งกันผูกบันเอวดิดกัน
ดึงเยื่อไปคนละทางเป็นต้นของรางวัลนั้นเสียยัด
แต่การเล่นเช่นนี้ก็เป็นเรื่องมีมูล แต่เปลี่ยนเป็นอย่าง
ฝรั่งพอให้ฝรั่งสนุกบ้าง ครั้นเมื่อพักหายเหนื่อยเป็น
ที่เรียบร้อยกันดีแล้ว ระเด่นอธิปติกกลับขึ้นมาเดิน

ผ่านหน้าประเสบัน พวกเวโดโนทั้งปวงก็ตามไป
 เดินตามริมสนามจนไปถึงที่ตรงหน้าประเสบันข้าม
 ก็ลงจากม้าพร้อมกันหมด คนพื่อนทั้ง 3 คู่ก็พื่อนนำ
 ระเด่นอธิปติเดินออกหน้า พวกเวโดโนถือทวนเดิน
 ตามหลังกมาเป็นหมู่ทั้งหมดด้วยกันจนถึงใกล้ประเสบัน
 พอสมควร ระเด่นอธิปติพูดเป็นคำต้อนรับและให้พร
 อยู่ข้างจะยี่ดยาวเพราะแก่ช่างพูด เเรสิเดนต์แปลเป็น
 ภาษาอังกฤษ เราตอบภาษาอังกฤษ และเรสิเดนต์
 แปลเป็นภาษามลายู ระเด่นอธิปติแปลเป็นภาษามัททุริศ
 เมื่อจบลงแล้วพวกเหล่านั้นร้องขึ้นพร้อมกันเป็นเสร็จ
 การสนั่นสนัน

(ชวาทครั้งหลัง : 177)

พิธีสนั่นสนันนี้ยังเป็นพิธีของชาวฮินดูที่เหล่าบรรดาหัวเมืองทั่วประเทศต้องเข้าเฝ้า
 พระเจ้าแผ่นดิน ในการนี้ประกอบด้วย 2 พิธีคือ พิธีกระบัก และพิธีสนั่นสนัน โดยจะทำพิธี
 กระบักก่อน "ครั้นเมื่อเสร็จการกระบักแล้วก็มีสนั่นสนันเป็นการตรวจพลใหญ่ครั้งหนึ่ง"
 (ชวาทครั้งหลัง : 178)

การพระราชพิธีกระบักนั้นตรงกับพิธีออก
 สนามต่อรดแจกและพระราชทานหมาก ซึ่งมีใน
 กฎมณเฑียรบาล เมื่อเสร็จการออกสนามแล้วก็
 มีสระสนานเดินช้างเดินม้าเดินพล มีขุนนางผู้ใหญ่
 ชีข้างชีม้า มีผัดข้างน้ำมัน ม้าห้อย คำว่าสระสนาน
 ที่เราแปลกันว่าอาบน้ำอย่างสวย เห็นจะมาแห่ง
 เดียวกับสนั่นสนันแน่ ไม่ใช่ภาษาไทย และเวลา
 สระสนานแล้วก็มีมวยเหมือนกันด้วย ธรรมเนียมนี้
 คงจะมาจากอินเดียพร้อม ๆ กันกับเรา วิธีถึงได้
 ไกลเคียงกันนัก กระบักสองคราวคงจะเป็นตรุษคราว
 หนึ่งสารทคราวหนึ่ง เมื่อถึงศาสนาแขกก็เดิมออก
 บวชอีกคราวหนึ่ง แต่ครั้นขึ้นหลังเมื่ออาณาเขตและ
 อำนาจร่อยหรอลงวิลันดาไม่ไว้ใจในการที่ประชุม

หัวเมืองจึงได้ห้ามเสีย และให้เลิกสนั่นนันทน์ ซึ่งเป็น
การประลองยุทธทำให้คนใจกล้าหาญนั้นเสียด้วย
คงให้มีอยู่แต่กระบอกประชุมคนที่ใกล้ ๆ

(ชวาคั้งหลัง : 178)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบันทึกการที่ราษฎรในท้องที่ต่าง ๆ ฝ่า
รับเสด็จทำให้ได้ความรู้เกี่ยวกับการต้อนรับแขกเมืองของต่างประเทศ และการฝ่ารับเสด็จของ
ราษฎรชาวไทยกลุ่มต่าง ๆ ในประเทศไทย ราษฎรแทบทุกคนจะมาฝักคอยรับเสด็จ
พระมหากษัตริย์ด้วยเห็นว่า การรับเสด็จนั้นเป็นสิริมงคลแก่ชีวิตของตน จึงมักมีพิธีการทาง
ศาสนาเข้ามาเกี่ยวเนื่องด้วย อีกทั้งยังเป็นการถวายพระพรให้เสด็จพระราชดำเนินอย่าง
ปลอดภัย

พระลงมาคอยชยันโตทุกแห่ง ที่บ้านท่าตะคร้อ
มีผู้หญิง 5 คน เป็นคนแก่ ๆ ทั้งนั้น ลงมายืนอยู่
ในกลางแม่น้ำ ริมร่องน้ำที่เรือเราผ่านไป น้ำท่วม
เพียงอกมีกระจาดทูลหัวทุกคน เราให้คนไปถาม
ว่ามายืนทำไม บอกว่าอยากเห็นพระเจ้าปราสาท
ทองแก่แล้วกลัวจะตายเสีย จะไม่ได้ทันเห็นอีก ของ
ที่ในกระจาดนั้นถวาย เราให้รับของมาเห็นมีผักและ
แตงบ้างเล็กน้อย แจกเงินให้ยกขึ้นทูลหัวที่ใครยังไม่
ได้ทูลก็เตือนกันให้ทูลหัวดูเนื้อดีใจมาก

(ไทรโยค : 189)

สิ่งของที่ราษฎรนำมาทูลเกล้าฯ ถวายนั้น แม้ว่าจะเป็นของเล็ก ๆ น้อย ๆ แต่ก็แสดงถึง
ความจงรักภักดีอย่างยิ่งที่มีต่อพระมหากษัตริย์

ที่บ้านหนองขาวนี้ราษฎรมาหาประมาณสัก
200 เศษ เป็นผู้หญิงเด็กทั้งนั้น พวกนี้เคยมาฝ่า
แต่ครั้งทูลกระหม่อมเสด็จมาเมื่อปีชวดฉศก ของ
กำนันนั้นมีข้าวหลามกับข้าวโพดทุกราย ได้

ข้าวหลามหลายร้อยลำ ได้แจกเงินให้ทั่วถึงกัน
เหมือนคราวก่อน สนทนาปราศัยกันตามเคย

(โทรโยค : 52 - 53)

ในส่วนของคนกลุ่มต่าง ๆ ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในพระราชอาณาเขต เมื่อพระองค์เสด็จ
ผ่านบริเวณใกล้เคียง ก็จะมาขอเข้าเฝ้าตามธรรมเนียมของตน เช่น ชาวกะเหรี่ยงที่กาญจนบุรี

กะเหรี่ยงหลายสิบคนเห็นจะเรือนร้อยมากคอย
หาอยู่มีของกำนัลตามธรรมเนียมของกะเหรี่ยง
มีเครื่องยา และผ้าเสปียงลวะว่าและข้าวไร่ เป็นต้น

(โทรโยค : 148)

พระองค์ทรงบันทึกธรรมเนียมการต้อนรับของกะเหรี่ยง ด้วยการแสดงเด่นไม่ว่า

มีวิธีอยู่สองอย่าง ๆ หนึ่งเอาไม้ไผ่ 2 ลำวางลง
แล้วมีคนหกคนนั่งอยู่ข้างไม้ไผ่นั้นข้างละ 3 คน มี
ไม้รวกยอม ๆ คู่ละอันถือทั้ง 2 มือเรียงกันไป แยก
มือเอาไม้รวกกระทะแทกลงกับไม้ไผ่ 2 หน แล้วเอา
มากระทบกันหน 1 คนเดินก็เดินไปตามหว่างไม้ที่
กระทบกัน ให้ได้จังหวะไม้ไผ่ไม่ถูกตี ถ้าผิดจังหวะ
ไม้ไผ่ก็จับเอาตีพอเจ็บ ๆ ได้บ้าง อีกอย่างหนึ่งนั้น
ยื่นเข้าเป็นสามมุมถือไม้คนละอัน กระทุ้งข้างนอกเสีย
2 ที แล้วกระทุ้งรวมกันลงตรงกลางที่ 1 คนที่เดินคอย
เอาตีนเหยเข้าไปในที่ไม้กระทุ้งให้ถูกจังหวะ ถ้าผิด
จังหวะก็เจ็บมากทีเดียว วันนี้ผู้หญิงเดินมีพิณพาทย์
กลองคล้าย ๆ เกิดเทิงและซ้องตี แต่ได้ยินเพลงเดียว

(โทรโยค : 148 - 149)

ส่วนการเสด็จพระราชดำเนินต่างประเทศ มีการรับเสด็จอย่างเป็นทางการในฐานะ
"แขกเมือง" ซึ่งจะเห็นได้ชัดจากการเสด็จประพาสชวา

ที่เมืองยะโฮ ขบวนรับเสด็จใช้ข้าราชการแต่งเครื่องแบบเต็มยศ พร้อมด้วยศัสตราวุธ
ต่าง ๆ ซึ่งเป็นการถวายพระเกียรติยศสูงสุด

เดิรขึ้นบกมีคนถือหอก 2 คู่ ถือกระบอง 2 คู่
อะไรก็ไม่รู้ รูปเปนนโบริด้ามยาวไปน่าที่เดียว
เครื่องแหเหล่านี้ด้ามเงินคอกาไหลทอง ข้างหลัง
มีคนแบกดาบคู่ 1 ไปที่ท้องพระโรงยื่นที่นำโรน
พวกเกณฑ์เหล่านั้นยืน 2 แถว อย่างตำรวจ เจ้าแล
ขุนนางยืนข้างนำ คนหนุ่มที่ลงไปรับเป็นผู้ชาน
บายูชีเสียงดังเหมือนขานเบ็ยหวัด เราจับมือเสมอ
ชั้นดาโต๊ะผู้ใหญ่ ๆ มีประมาณสัก 30 คน มีฝรั่งหลาย
คน ยูนิฟอร์มนั้นต่าง ๆ กัน มีติดตราโดยมาก

(ชวากว่าสองเดือน :23)

ที่เมืองการุต

เขาวางรายคนนั่งสองข้างทาง ถืออังกฤษ คือ
กระบอกสำหรับสิ้นเปลือง มีพวกเวทนา เทศา
แลอื่น ๆ นั่งกำกับรายมาแน่นทั้งสองข้าง เสียง
เครื่องประโคมนั้นก็ก้องไกลาหล

(ชวากว่าสองเดือน : 87)

การใช้อังกฤษในการรับเสด็จนั้นถือว่าเป็นการถวายพระเกียรติอย่างยิ่งเพราะ
อังกฤษนั้นเป็นดนตรีสำหรับแก่ผู้เป็นใหญ่ในเวลาเดินป่า (ชวากว่าสองเดือน : 110)

ที่เมืองไซโล

พอเวลาไปถึงสักครู่หนึ่ง ทีบคานหามกันพระกลด
คนหามสวมเสื้อแดง มีมหาดเล็กที่เป็นพระญาติวงศ์
สวมเสื้อยศอย่างทหารอิตาลี แปลว่า เป็นพวกเวร
ศักดิ์คนหนึ่ง มีเวรเดชอีก 2 คน นุ่งได้ดิดสวมหมวก

โกลดไม่มีเสื่อนำมาในหีบนั้น เป็นผลไม้รองพานแก้ว
 อย่างละคู่เกือบ 20 พาน เป็นของทักแขกเมืองตามเคย
 (ชวาทครั้งหลัง : 122)

การรับเสด็จที่กล่าวไปแล้วนั้นเป็นเพียงการต้อนรับเพื่อเสด็จพระราชดำเนินถึง ส่วน
 ธรรมเนียมการรับแขกของชาวชวาอย่างเป็นทางการมีดังนี้

การรับรองช่างแขกเปนมธรรมเนียมที่เสมอทุกครั้ง
 ทุกคราว ที่ควรจะกล่าวเสียครั้งเดียวให้เปน
 แล้วกัน คือพอแรกไปนั่งมีคนถือถาดด้วยน้ำชา
 2 ถ้วย ๆ กาแฟ 2 ถ้วยมีกาแฟน้ำชาน้ำตาลนม
 มาโนนั้น ยืนชูอยู่ที่ตรงหน้าสุดต่านเจ้าของบ้าน
 ต้องถามว่าจะกินน้ำชากาแฟหรือไม่ เราต้องตอบ
 ว่าจะกินหรือเปนแต่ผงหั่วก็ได้ สุดต่านก็ไม่ต้อง
 สั่งอะไร เจ้าคนที่ถือเข้ามาคุกเข่าชูดอกอยู่ตรงหน้า
 สุดต่านต้องถามอีกครั้งหนึ่งว่าจะกินน้ำชาหรือกาแฟ
 เราบอกว่าอะไรแก่ก็หยิบกาสิ่งนั้นขึ้นรินทั้ง 2 ถ้วย
 คราวนี้เปนหน้าที่ของแขกที่ไป คือเราต้องเอาคีมคืบ
 น้ำตาลใส่ทั้ง 2 ถ้วย สุดต่านต้องร้องว่าแต่น้อย แล้ว
 สุดต่านหยิบนมวัวรินทั้ง 2 ถ้วย เราต้องร้องว่าแต่น้อย
 แล้วเปนเสร็จพิธีกินได้... ข้อที่จะบอกว่าไม่กินนั้นเปน
 กิริยาไม่ดีเลย จำจะต้องกินอะไรมิอะไรอย่างหนึ่ง
 สองอย่าง แต่การที่จะบอกชื่อเหล่านั้นยากมิใช่่ง่าย
 ต้องเรียกตามเสียงวิลันดาแล้วแปลเปนชวาอีกชั้น
 ลองเล่นเสียงทายหยิบด้วยตามบุญตามกรรม มันมา
 ไม่รู้ว่าอะไรต่ออะไรชดกันเรื่อยไป... ช่างผู้หญิงมีกินสิริ
 แทนบุหรี่ แต่พวกสิริของชาววังนี้ไม่กองพลูมาให้ป้าย
 ปูนเอง ใบพลูตัดก้านอย่างยาว ๆ ให้มีใบอ่อนติดอยู่บ้าง
 เล็กน้อย แล้วช้อน ๆ กันให้ก้านตรงตัดให้เสมอกันเปน
 ลำดับกัน ถ้าพลูมากนักก็ยกใช้ใบเล็กแซมข้างในให้ได้
 7 หรือ 11 หรือ 15 ก้านสี่เสียดสอดไว้ในพลูใบที่ 3

หรือที่ 4 มีหมากดิบอ่อน ๆ ผ่าทั้งเปลือกผ่านบาง ๆ
 ใส่ในใส่พลูแล้วเอาพลูอีกใบหนึ่งห่อนอกชั้นทางขวาง
 หันหน้าใบออกแล้วเอาด้ายผูก ส่วนปูนนั้นเอาพลูขนาด
 เล็ก ๆ ที่มีใบอ่อนติดเชื่องหน้อยหนึ่งทาปูนที่หน้าใบพลู
 แล้วจับเอาข้างหลังออกเหมือนพลูจับเล็ก ๆ ริดด้าย
 ยานั้นห่อใบตองแต่ละคำ ๆ โดเท่าขนมเทียนนมสาว
 เวลาที่กินกัดทางก้านพลู ก้านเข้าไปเคลอะคละอยู่ใน
 ปากแล้วกัดปูนตาม แต่ใช้กัดข้างปลาย แรกกินเข้าไป
 ดูคับปาก แต่เคี้ยวประเดี้ยวเดียวก็ละลายหายหมด
 ควรจะเรียกว่ากินพลูแท้ เพราะมีหมากชนิดเดียวพลูออก
 เปนกอง แต่ยำนันที่ผู้ดี ๆ ไม่เห็นเขาจุกกัน เอามา
 เช็ดฟันแล้วก็ทิ้งเท่านั้น

(ชวากว่าสองเดือน : 168 - 170)

การแสดงวាយัง พระองค์ทรงบันทึกรายละเอียดเกี่ยวกับการแสดงวายังที่บ้านระเด่น
 อธิปติ เมืองการุฑ ว่า แสดงที่บริเวณห้องโถงส่วนหน้าของเรือน โดยมีการจัดฉากเช่นเดียวกับการ
 แสดงละคร

เล่นที่หอโถงนำเรือน มีซีกแต่จำไม่ได้ ว่าเป็น
 แบบสำหรับมีทุกแห่ง กันฉากเป็นซุ้มเข้าไปห้อง
 หนึ่งเป็นเตียงสำหรับท้าวพระยานั่ง มีประตูเข้า
 ออกสองข้าง ที่ซึ่งจัดให้นั่งดูกันเป็นซุ้มย่อเข้าไป
 อย่างเดียวกันกับข้างโรงละครคอน ตั้งเก้าอี้ยาวมี
 กระจก บนนั้นมีโต๊ะและเก้าอี้ตั้งรายสำหรับคนไปดู
 แม่เล็กนั่งแล้วเราจับให้รเด่นอายุไปนั่ง เล่นเรื่อง
 มหาภารตะตอนหนึ่งเขาตัดเป็นนิทาน เรียกว่า
 นิทานคันทา

(ชวากว่าสองเดือน : 95 - 96)

ทั้งยังทรงกล่าวถึงเครื่องแต่งกายของตัวละครที่ใช้ในการแสดง รวมถึงท่วงทำนองที่ใช้ใน

การแสดงว้าย* หน้ากากที่ตัวแสดงสวมบ่งบอกถึงสถานะของตัวละครนั้น ๆ เช่น ถ้าเป็น มนุษย์ใช้หน้ากากที่คางยื่น หางตาสูง ทาสีขาว เหลือง ชมพู ถ้าเป็นกษัตริย์ใช้มงกุฎ ถ้าเป็น เจ้านายชั้นสูงใช้เป็นกรอบหน้าทำนองเหมือนหางแมลงป่อง ถ้ามีนิสัยดุใช้กาบคล้ายหงอน นกกระต๊ว ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ต้องว่าด้วยเรื่องแต่งตัวต่อไป ละคอนเหล่านี้สวม หน้ากากทั้งสิ้น หน้ามนุษย์ใช้คางยื่น ๆ หางตาสูง ทาสีขาวเหลืองชมพู ตามที่เป็นคนสวยฤาคนปานกลาง ตัวดีใช้หน้าขาวทั้งสิ้น ที่เป็นเจ้าแผ่นดินใช้มงกุฎ เรียกมงกุฎตรง ๆ รูปเหมือนมงกุฎละคอนอินเดีย ที่พวก กาลิงเล่น ถ้าเป็นเจ้านายชั้นสูง ๆ ใช้เป็นกรอบหน้า ทำนองขึ้นไปเหมือนหางแมลงป่อง บางทีก็เป็นกาบ ซ้อน ๆ ขึ้นไปจนเหมือนกัน ถ้าพวกดุ ๆ มักจะใช้เป็น กาบคล้าย ๆ หงอนนกกระต๊ว แต่ค้นหมากกับก็มีเล่นะ ทำหน้าเป็นยักษ์แต่ไม่ใช่ยักษ์อย่างเรา คือหน้าอยู่ หน้อยหนึ่งและมีเขี้ยวฤาหน้าอยู่แต่ไม่ดุ ทำผมคล้าย ชฎาฤาษี แต่ดอกลำโพงข้างบนไปอยู่ที่ท้ายทอยจน กลับขึ้นมา...ทำนองที่เล่นนั้นเป็นเล่นโชนแท้ คือมี ดาหลังคน 1 พากย์เป็นคำกาวิ (คือกาพย์) ใช้ภาษา สั้นสวดเลือน ๆ ตัวละคอนฤาคนดูไม่เข้าใจ แต่มี เจรจาเป็นภาษาซุนดาสำหรับให้เข้าใจ มีโต๊ะสี่เหลี่ยม ตั้งอยู่ตรงหน้า ถือไม้ค้อนเล็ก ๆ ข้างละอันสำหรับ เป็นสัญญาณขึ้นบทฤาพิณพาทย์ เคาะไปคนเดียวสองไปก บ้าง หลาย ๆ ไปกก็มีแต่ท่าทางที่ทำนั้น เดิรแลหยุดแต่ตัว ใช้มือเป็นท่าต่าง ๆ ไม่มีรำเลย แต่ถ้าเจรจาแล้วใช้มือขวา มือเดียวชี้เหมือนหนังแขก มือซ้ายเกาะเอวแน่น พิณพาทย์ ใช้กัมฉัน ตัวสำคัญที่เป็นนายโรงแลนางใช้ผู้หญิง ถึงว่าจะ เป็นพระก็มีนม แต่เห็นจะไม่ใช่จริง ที่จะเป็นคนอย่างรัก ๆ

* พระองค์ทรงเล่าเรื่องที่แสดงถวายโดยละเอียดไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ในหน้า 96 - 97

ของแก ใส่ตุ้มหูเพชร แหวนเพชร แต่เวลารบกันอิล่อยป้อยแอ
เต็มที ไปแข่งแรงอยู่แต่ยักษ์ ถ้าออกโรงก็มีหลบฉาก
แลก้าวยาว ๆ เต็ม ๆ อ้าขา

(ชวากว่าสองเดือน : 97 - 99)

ว้ายดังกล่าวนี้พระองค์ทรงใช้คำว่า "ว้ายวอง" ในการเสด็จประพาสชวากครั้งหลัง ซึ่ง
ทำการแสดงที่วังสุลต่านเมืองยกยา ดังที่ทรงบันทึกว่า

กำหนดที่เล่นว้ายวองนั้น ปีหนึ่งได้เล่น 2 ครั้ง
เป็นอย่างน้อย แต่ว้ายวองใหญ่ที่เคราน์ปรินท์
ออกเล่นด้วยนั้นได้เล่น 10 ปีครั้งหนึ่ง เพราะเสีย
เงินมากด้วยต้องตั้งซ้อมกันถึง 8 เดือนก่อนที่จะ
เล่นตัวละครนั้น ทั้งเจ้านายและขุนนางทั่วไปหมด
ด้วยกันต้องใช้คนถึง 800 เพราะฉะนั้นจึงได้มีคน
ดูมาก ได้ให้ลองเอาใบมะพร้าวหั่นเป็นชิ้น ๆ แจก
เมื่อเวลาจะเข้าประตู ได้จำนวนคนถึงสามหมื่นคน
เต็มแน่นทั้งกลางวันกลางคืน...วิธีดูละครข้างแขก
ชวานี้ เขาไม่ดูเรื่องดูแต่ท่าทางแผลงศรอย่างเดียว
ก็ 3 โมงแล้วไม่ดูอย่างเห็นจริงเลย ดูแต่ท่าซึ่งกำหนด
ว่าจะควรทำอย่างไรทำให้ถูกเป็นแล้วกัน การแต่งตัว
ในวิธีมัดแป้งมัดลื่นจีอยู่ข้างจะดีมาก อาจจะเปลี่ยน
รูปหน้าคนได้

(ชวากครั้งหลัง : 199 - 200)

การแสดงว้ายวองนี้มีอยู่ทั่วประเทศในชวาโดยบรรดาว้ายวอง ในชวา
สรรเสริญกันว่าไม่มีที่ไหนสู้ การแสดงว้ายวองเมืองบันดโป (ชวากว่าสองเดือน : 281) โดย
เนื้อหาที่นิยมนำไปใช้แสดงมากที่สุดได้แก่เรื่อง "อิเหนา" เพราะ "เรื่องอิเหนาเป็นเรื่องเก่า
เหมือนพงศาวดารเหนือ และมีผู้เอาไปแต่งเล่นละคอนมาก" (ชวากว่าสองเดือน : 220) โดย
สามารถเทียบเคียงชื่อเมืองต่าง ๆ ได้เช่น เมืองกูเรป็น คือ กุราวัน อยู่ในแขวงเมดวน เมือง
ดาหา อยู่ในแขวงกดีร์ เมืองกาหลังคือซิงกาลา เมืองสิงห์ดสำหรับ คือสิงค์ดส์ (ชวากว่าสอง
เดือน : 122) โดไฮกาหลัง ชื่อ โกลหรือจังโกล (ชวากว่าสองเดือน : 126)

การแสดงว้างอีกประเภทหนึ่งเรียกว่า "ว้างกวาเล็ก" (ชวากว่าสองเดือน : 107) สาเหตุที่เรียกว่า ว้างเหมือนกันคือ เนื้อหานำมาจากเรื่องภารตะ รามเกียรติ์ หรือ ปุณฺหิย ต่างที่ ว้างกวาเล็กนี้ไม่ได้ใช้คนเป็นตัวละครเช่นว้างวง ตัวละครของว้างกวาเล็กใช้นั่ง ซึ่งต้องมีคนเซ็ด คนพากย์ คนเคาะฉาบเป็นคนคนเดียว

วิธีที่เล่นนั้นใช้หยวก 3 ต้นทอดเป็นราวสำหรับปักหุ่นที่เซ็ด ส่วนที่ไม่ได้เซ็ดนั้นปักไว้ 2 ข้าง แต่ที่เอามาวันนี้เป็นเอามาให้ดูมากกว่าสำหรับเล่น เพราะมีทั้งเรื่อง ภารตะและเรื่องรามเกียรติ์ จะเล่นเรื่องปุณฺหิยก็ได้ด้วย หุ่นเป็นรูปหนังแขกหรือโขนซึ่งเล่นที่บ้าน...วิธีเล่นใช้เซ็ดคนเดียว คือตัวดาหลังแล้วว้าง คือพากย์ด้วย เจรจาด้วย ดินเคาะฉาบแต่ฉาบนั้นเคาะเต็มทีรูปร่างเป็นเหมือนพัดด้ามจิว 2 - 3 แผ่น เอาแขวนไว้กับหีบข้างซ้าย เอาตีนข้างขวาถือ ถ้าสมบทที่เหมาะสมอย่างไร ถือดังขาด ๆ ถี่ที่เดียว มีไม้สำหรับเคาะบอกพิณพาทย์ เวลาจะต้องการให้ทำพิณพาทย์ มือหนึ่งถือหุ่น มือหนึ่งเอาไม้เคาะ มีคนเสียงสำหรับร้อง แต่ร้องปนตอน ๆ

(ชวากว่าสองเดือน : 107 - 108)

การรำเสริมปี เป็นการแสดงของชาวชวาชนิดหนึ่งที่เกิดขึ้นเพื่อเป็นการรับเสด็จ เช่นที่เมืองยกยา ซึ่งจัดการแสดงรำเสริมปีเช่นนี้ทั้ง 2 คราว ดังที่พระองค์ทรงบันทึกไว้ใน การเสด็จประพาสชวาครั้งหลังว่า

นางเสริมปีที่นี้แต่งอย่างโบราณ คือรัดกรอบหน้า เหมือนหน้าผ้า การที่รัดกรอบหน้านั้นเป็นการใหญ่มาก ต้องรัดไว้ถึง 3 วันจึงจะเรียบ และการซึ่งจะมาเล่นเสริมปีนั้นเสาก็ต้องฝึกซ้อมมาก และต้องทำ อตฺกิลมถานุโยค คือต้องอดน้ำกินแต่เล็กน้อยถึง 5 วัน เพื่อจะไม่ให้เหงื่อออกมากในเวลาการรำการชักซ้อม คราวนี้ได้ซ้อมเพียง 8 วันเท่านั้น ระบุเป็นผู้ซ้อมเอง เพราะระบุเคยเป็นเสริมปีมาแต่เด็ก วิธีรำนั้นก็ไม่มีผิดอะไร

กันกับบอโดโย แต่ที่นี้รำเรียบร้อยพริกพร้อมสมำเสมอดีกว่า
 โขโลและมีกลิ่นแตกต่าง ๆ คือกระดิกนิ้วไม่ให้มือไหว
 กระดิกหน้าไม่ให้คอไหวเป็นต้น ยากที่จะอธิบายให้
 เข้าใจ เตชะชายไม่สู้ผู้ชายผ้าสั้น แต่ถ้าใคร ๆ แลเห็น
 ก็เข้าใจได้โดยง่ายว่าดีกว่าโขโลเพียงไร ลงปลายก็
 ยิงปืน มีวิเศษขึ้นไปที่รำกรีซแล้วก็ป็นอันจบกันเท่านั้น

(ชวาคั้งหลัง : 188 - 189)

การแสดงบอโดโย หรือบันโดโย ที่ทรงกล่าวถึงว่ามีลักษณะวิธีการรำคล้ายกัน
 นั้น ทรงได้ทอดพระเนตรที่วังสุสุหุณัน เมืองโขโล ดังที่ทรงบันทึกไว้ในจดหมายเหตุรายวัน -
 ระยะเวลาเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง หน้า 135 - 136

การละเล่น "รองเกง" ที่เมืองการุต

แรกสองวง ที่หลังแยกออกเป็น 3 วง มีผู้หญิงวงละ
 3 คน วิพิณพาทย์สำหรับหนึ่ง คือรนาทราง 1 ซอคัน 1
 ซ้องราง 1 ซ้องใหญ่ โใบ 1 บ้าง 2 โใบบ้าง กลองรูปร่าง
 เหมือนชนะ แต่อ้วนกว่าสักหน่อยหนึ่ง มีสองนำเล็ก ๆ
 อัน 1 ผู้หญิงร้องรับพิณพาทย์ ผู้ชายเข้ารำเป็นคู่แต่
 ผลัดเปลี่ยนกัน ดูท่าทางเป่งหนีไล่กันอย่างไรอยู่
 ผู้หญิงไม่ใคร่จะรำ เปนแต่ร้องมากกว่า แต่ผู้ชายรำ
 คล้าย ๆ ทำค้ำควากินผักนึ่ง ที่ตลกรำมีตะเกียงปัก
 อยู่กลางดวงหนึ่ง รำเวียนไปรอบ ๆ ตะเกียง พอร่วงกลอง
 ผู้ชายตรงเข้าจับผู้หญิง ๆ ก็นิ่งเฉย ไม่เห็นบิดเบือน
 บัดป้องอันใด เห็นท่าทางมันหยาบอย่างไรอยู่ นึกว่า
 วงนั้นจะถูกคนไม่ดี ย้ายไปดวงอื่นก็เปนเช่นนั้นอีกตกลง
 เปนเลิกไปเที่ยวดูเขาชายของ มาภายหลังจึงทราบว่าเป็น
 ธรรมดาเนียมเขาเล่ากันเช่นนั้น ... สังเกตได้ว่าในเรื่อง
 อิเหนาใหญ่ เมียอิเหนาคนหนึ่งซึ่งทิ้งเสีย แปลงเปน
 คนรำเที่ยวตามผัว ก็คงเปนเพื่อจะไม่ให้มีผู้ใดกักขัง
 ห้ามหวงได้ คงจะเปนรองเกงนี้เอง แต่เห็นจะไม่ปล่อย

ให้ใครวุ่นวาย เขาจึงถือกันว่าดี แต่ธรรมดาความชั่ว
ประพุดได้ง่าย คนที่เป็นรองเก่งจึงประพุดชั่วมากกว่าดี
ตามเมืองที่ล่อแหลมเช่นว่ามาแล้ว วิลันดาจึงได้ห้ามเสีย
แต่เมืองที่พวกชาวซุนดาอยู่นี้เป็นเมืองอยู่บนเขา ไม่อยู่ใน
ในจังหวัดที่ห้าม จึงคงเล่นกันอยู่ตามธรรมเนียมโบราณ

(ชวากว่าสองเดือน : 108 - 110)

การแสดงต่าง ๆ ของชวา มักมีพิณพาทย์ประกอบการแสดง แม้ว่าบางครั้งจะมี
เครื่องดนตรีเพียงไม่กี่ชิ้นก็ถือว่าเป็นพิณพาทย์ ถ้าเป็นพิณพาทย์หลวงต้องประกอบด้วย

ซอ 2 สายที่กั้นร่มทองคำ 1 ซิม 1 ซลู่ 4 เลา
ฉาบเล็ก 1 ไม้เคาะจังหวัด 1 ฆานตไม้ 2 ฆานตทอง
2 ฆานตทองขัดจังหวัด 30 รวง กลองมลายู 3 กลอง
ใหญ่ 1 ฆ้องราง 6 ฆ้องใหญ่ 2 ฆ้อง พิณพาทย์ 65 ชิ้น

(ชวากว่าสองเดือน : 207)

เครื่องดนตรีชิ้นต่าง ๆ เหล่านี้มีขนาดใหญ่และมีความประณีตงดงาม "ล้วนแต่ปิดทองล่องชาด
ทั้งสิ้น ฆ้องรางที่ใช้แทนฆ้องวงแต่ละลูก ๆ โตตั้ง 2 กำ 3 กำ" (ชวากว่าสองเดือน : 207)

ดนตรีของชาวชวาที่นอกเหนือจากการเล่นพิณพาทย์คือ "การเล่นอังกลุง" ดังที่ได้ทรง
บันทึกไว้ว่า

คือสั้นกระบอกไม้ซึ่งเป็นดนตรีสำหรับแห่ผู้เป็น
ใหญ่ในเวลาเดิรป่า ด้วยประสงค์ 2 อย่าง คือจะ
ให้เป่นเครื่องประโคมอย่าง 1 ให้สัตว์ป่าตกใจ
อย่าง 1 ซึ่งใช้กันมา 2000 ปีแล้ว ก็ยังใช้กันอยู่
ในแถบนี้

(ชวากว่าสองเดือน : 110)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนพระทัยศิลปวัฒนธรรม
ทางการแสดงของชนชาติต่าง ๆ ดังได้กล่าวไปบ้างแล้ว ครั้งที่พระองค์เสด็จประพาสชวา

ในการเสด็จประพาสแหลมมลายูก็เช่นกัน ทรงสนพระทัยละครแขก ได้เสด็จพระราชดำเนิน
อย่างไม่เป็นทางการ และไม่ทรงบอกกล่าวล่วงหน้า ถึงเวลาแสดงละครก็ทรงซื้อตั๋วเพื่อ
ทอดพระเนตร เช่นที่ กระจงลำ

ไปที่กระจงลำดูละครแขก เดิมจะไปดูอย่าง
ต่ำ 5 เซนต์ แต่ครั้งเข้าไปเห็นคนชั้นล่างมาก
คนชั้นล่างมาก คนชั้นบนน้อย จึงให้เอาเงินไป
เติมอีกเป็นคนละ 10 เซนต์ ขึ้นไปดูบนหึ่งชั้นบน
มีแขกดูอย่างบ้างเล็กน้อย โรงที่ทำที่ดูประเภท
เดียวกันกับจิว แต่ที่ฉากทำอย่างบังสาววันที่เห็น
ที่เมืองไทร ตัวละครแต่งอย่างฮินดู เช่นเคยไป
เล่นในบางกอกแต่ก่อน ร้องมากเป็นพื้นไปดูไม่
เป็นรลเป็นเรื่องอะไร

(แหลมมลายู ล. 2 : 178)

คำว่า "บังสาววัน" ที่พระองค์ทรงกล่าวถึงนี้ หมายถึง ละครบังสาววัน หรือมะชาวัน ดังที่
ทรงได้ทอดพระเนตรที่เมืองไทร

คำไปดูละครที่โรงริมสวน ละครนี้เรียกว่า
บังสาววัน ยังอีกอย่างหนึ่งเรียกว่ามะชาวัน
เป็นของพวกฮินดูเล่นก่อน ภาษาที่ใช้ร้องก็
เป็นภาษาแขก คนมลายูฟังไม่ใคร่เข้าใจ คน
ที่เล่นนั้นเป็นคนมลายู เจรจาต้องใช้ภาษามลายู
คำร้องที่มาแต่งเป็นภาษามลายูเป็นแต่ร้อง
ทำนองเดิมมาก พิณพาทย์ที่ใช้ก็ปณ ๆ กันเป็น
กลองแขก แต่เพิ่มซอฝรั่งบ้างซอจีนบ้าง คนที่เล่น
เป็นคนเกาะหมากก็มีคนเมืองไทรก็มี ฟังจะเกิด
เล่นกันขึ้นที่ป็นังก่อน แล้วมาที่เมืองไทร มีประจำ
ที่คนดูเรียกราคา 10 เบี้ย ผู้หญิงกับผู้ชายนั่งดูไม่
ปนกัน ผู้หญิงนั่งข้างบนผู้ชายนั่งข้างล่าง

(แหลมมลายู ล.1 : 251)

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความรู้ในทุกด้านเกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ ไม่ว่าจะเป็นข้อมูลทางสภาพภูมิประเทศ สภาพบ้านเมือง เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น สภาพความเป็นอยู่ของประชาชน รวมทั้งขนบธรรมเนียม วัฒนธรรมของที่ต่าง ๆ เหล่านี้เป็นข้อมูลที่ทำให้ผู้อ่านรู้จักสถานที่ดังกล่าว โดยรอบด้าน ลักษณะที่ทรงเล่าานั้น แม้จะมีรายละเอียดมากแต่ก็ไม่น่าเบื่อ เพราะทรงสอดแทรกพระราชทัศนะ พระราชวิจารณ์ ตลอดจนพระอารมณ์ขันที่ปรากฏอยู่เป็นระยะ ทั้งยังทรงเปรียบเทียบกับสิ่งที่ผู้อ่านคนไทยอาจจะรู้จักคุ้นเคยอยู่บ้างแล้ว จึงเกิดจินตภาพเกิดความเพลิดเพลินในการติดตามรายละเอียดเหล่านั้นอย่างไม่เบื่อหน่าย

4.3 แทรกนิทาน ตำนานเกี่ยวกับสถานที่

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแทรกนิทาน ตำนาน เกร็ดความรู้เกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนินทั้งในและต่างประเทศ นิทาน ตำนาน เกร็ดความรู้เหล่านี้ พระองค์ทรงเรียกรวมว่าเป็น "นิทานสำหรับภูมิประเทศ" (แหลมมลายู ล. 1 : 20) การแทรกเรื่องราวเหล่านี้เป็นสีสันที่เสริมให้สารคดีท่องเที่ยวอ่านยิ่งขึ้น เพิ่มความสนุกสนาน ชวนติดตาม ทั้งยังทำให้สถานที่นั้น ๆ น่าสนใจยิ่งขึ้น โดยแบ่งตามพื้นที่ออกเป็น 2 กลุ่มดังนี้

4.3.1 สถานที่ในประเทศ

4.3.2 สถานที่ต่างประเทศ

4.3.1 สถานที่ในประเทศ

ที่เมืองกระบี่ บริเวณแก่งครก แก่งสาก แก่งปี แก่งโตน พระยาชุมพรได้เล่าถวายพระองค์ว่า

....พระยาชุมพรเล่าว่า ที่เมืองกระบี่โบราณมีพระแก้วเการพ ซึ่งเป็นเจ้าเมืองคน 1 พระแม่ น้ำน้อยคน 1 พระยาแก้วเการพมีเมียคน 1 ชื่อจัน เป็นแม่เลี้ยงพระขยาง พระยาแก้วลงมาเผาศพผู้ใดผู้หนึ่งที่เมืองชุมพร มาถึงคลองชุมพรเรือล่มครกสากตกน้ำกลายเป็นแก่งครกแก่งสาก แก่งปี

แก่งโชน เป็นเครื่องครัวและเครื่องมือโลหะที่จะ
มาค้าศพ

(แหลมมลายู ล.1 : 20)

บริเวณช่องหอก เขาพิงกา จังหวัดพังงา มีเรื่องราวว่า

...เขาศกเป็นที่อยู่ของตายมดิงตั้งทำนาอยู่นั้น
ข้างตัว 1 ไปแทงยุงข้าวหลาย ตายมดิงโกรธ
จับหอกไล่แทงข้างมาทางเขากะท้อย ด้ามหอก
ที่ลากข้ามเขามากัดเขาขาดเป็นช่อง จึงปรากฏ
ชื่อว่าช่องหอกครั้นไปพบข้างแทงข้างตาย ที่เขา
ข้างยังมีช่องหอกปรากฏอยู่จนทุกวันนี้ แล้วถอน
งาไปฝังไว้ที่เขาเรียกว่าเขาพิงกา

(แหลมมลายู ล.1 : 160)

นิทานที่เกี่ยวเนื่องกับองค์พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม มีการอ้างถึงพระยาพานว่า

ถึงโดยจะเชื่อเอานิทานที่เล่าว่า พระยาพาน
ลูกพระยากงได้สร้างก็ยังมีอันเชื่อได้ว่า ใน
เวลานั้นมีพระอรหันต์ที่เป็นผู้รู้มากยังอยู่

(ไตรโยค : 47)

นิทานเรื่องพระยากงพระยาพาน มีเค้าโครงเรื่องว่า มีคำทำนายว่าลูก (พระยาพาน) ที่
เกิดมาจะฆ่าพ่อ (พระยากง) พ่อซึ่งเป็นกษัตริย์ให้นำลูกไปปล่อย มีผู้นำเด็กไปเลี้ยง (ยายหอม)
เมื่อโตขึ้นลูกกลับมาฆ่าพ่อแล้วจะแต่งงานกับแม่ของตน แมวดัวหนึ่งได้เอ่ยทัก ทำให้ทราบ
ความจริง และไม่แต่งงานกับแม่ แต่ก็เสียใจที่ได้ฆ่าพ่อ จึงได้สร้างพระเจดีย์ขึ้นเพื่อเป็น
การไถ่โทษ

ทั้ง 3 เรื่องคือเรื่องของพระแก้วเการพ ตายมดิง และพระยาพาน ล้วนเป็นเรื่องราวที่
เกิดขึ้นในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งเป็นเรื่องของตัวละครดังกล่าว เรื่องราวที่เกิดขึ้นยังปรากฏหลักฐาน
ให้เห็นได้ในปัจจุบัน

4.3.2 สถานที่ต่างประเทศ

เขาดิเกะ ที่เกาะยาวา พระองค์ทรงแทรกคำอธิบายเรื่องราวของท้องถิ่นไว้ว่า

ผ่านทางเขาดิเกะ ซึ่งแปลว่าตะปุดริงเกาะยาวา
ตามเรื่องราวของเมืองยวานั้น เกาะนี้เดิมลอย
ขึ้นมากระเพื่อมอยู่บนน้ำ เลื่อนไปเลื่อนมาได้
พระเจ้าหรือผู้มีวิชาอันใดอันหนึ่งเอาตะปุดริง
ลงไว้ ตะปุดนี้คือเขานั้น ว่าอยู่ศูนย์กลางเกาะยาวา

(ชวาครั้งหลัง : 207)

การอธิบายถึงเขาดิเกะว่าตั้งอยู่ศูนย์กลางเกาะยาวา โดยถือกำเนิดจากตะปุดประกอบกับอิทธิฤทธิ์ของพระเจ้า และผู้มีวิชาในการใช้เขาที่มีรูปร่างราวกับเป็นตะปุด มาตั้งเกาะยาวาไว้เพื่อมิให้ดินแดนนี้ลอยเลื่อนกระเพื่อมอยู่บนน้ำไปมาอีกต่อไป

นิทานเขาโบรโม เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่ทรงบันทึกไว้อย่างละเอียดในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน หน้า 327-329 นิทานเรื่องนี้มีการอ้างถึงตัวละครสำคัญจากวรรณคดีเรื่องอิเหนา คือ บัดโตโรกู หรือ ประตารกาหลาในอิเหนา โดยคงลักษณะสำคัญของตัวละครตัวนี้ไว้คือ การมีเวทมนตร์คาถา ในการเสกเป่าสาปแข่งสิ่งต่าง ๆ โดยอธิบายว่าภูเขาไฟโบรโมนั้นคือนางบุดรี ผู้ถูกบัดโตโรกูสาปไม่ให้นางคลอดบุตร ครั้งใดที่นางเจ็บท้องนางครวญครางเป็นเสียงภูเขาไฟที่ลั่นออกมา การอธิบายเหตุเช่นนี้เป็นสิ่งที่มนุษย์พยายามหาเหตุผลมาอธิบายปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่ยังไม่มีใครหาคำตอบได้

การแทรกนิทาน ตำนาน เกี่ยวกับสถานที่ต่าง ๆ ปรากฏในพระราชนิพนธ์ชุดนี้เป็นระยะ ๆ ซึ่งนอกจากจะเสริมให้เนื้อความในพระราชนิพนธ์สนุกสนานน่าอ่านยิ่งขึ้น ยังทำให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราว ความเป็นมาของสถานที่นั้น ๆ รวมทั้งเข้าใจทัศนคติ ความนึกคิด และจินตนาการของคนไทยท้องถิ่นที่มีต่อสถานที่สำคัญในถิ่นของตนด้วย

4.4 การใช้ภาษา

การใช้ภาษา เป็นลักษณะสำคัญอย่างยิ่งในการเขียนสารคดีท่องเที่ยวดังที่มีผู้กล่าวไว้ดังนี้

ผู้แต่งต้องมีศิลปะการประพันธ์ที่ดีสามารถเร้าใจ
ให้ผู้อ่านติดตามเรื่องไปโดยไม่เบื่อหน่าย ใช้คำง่ายๆ
เพื่อสะดวกแก่การเข้าใจ

(ประทีป เหมือนนิล 2519 : 115)

ควรใช้ศิลปะในการใช้ภาษา และมีกลวิธีในการ
เขียนที่ชวนอ่านชวนติดตามและเข้าใจง่าย

(จิตรลดา สุวัตติกุล 2526 : 76)

ลีลาการเสนอข้อมูลเป็นไปในทำนองเรื่องเล่า
โดยมุ่งเน้นศิลปะการใช้ภาษาและปรุงแต่ง เพื่อ
ให้ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลิน

(บุญยงค์ เกศเทศ 2536 : 82)

สำนวนภาษาที่เขียน สามารถเขียนได้หลายระดับ
ขึ้นอยู่กับผู้เขียนและความน่าสนใจของสารคดี
ท่องเที่ยว ทั้งในแง่การเรียบเรียง และการเสนอเนื้อหา

(ธนรัษฎ์ ศิริสวัสดิ์ 2532 : 780 - 781)

หากปราศจากกลวิธีการใช้ภาษาที่มีลักษณะดังกล่าวนี้ งานเขียนสารคดีก็อาจมีลักษณะเป็นเพียงรายงานข้อมูล การรวบรวมประวัติ การเสนอข้อคิดเห็น ฯลฯ ที่ไม่ทำให้เกิดความบันเทิงใจในการอ่าน อันเป็นคุณสมบัติสำคัญอย่างหนึ่งของงานสารคดี

ผู้วิจัยจะศึกษาการใช้ภาษาในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ ตามหัวข้อต่าง ๆ ต่อไปนี้คือ

- 4.4.1 การใช้ภาษาที่เข้าใจง่าย
- 4.4.2 การใช้ภาษาที่ชัดเจน
- 4.4.3 การใช้ภาษาเพื่อความเพลิดเพลินในการอ่าน

4.4.1 การใช้ภาษาที่เข้าใจง่าย

การใช้ภาษาที่เข้าใจง่ายในสารคดีท่องเที่ยว มีวัตถุประสงค์หลักเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อหาที่ผู้เขียนต้องการจะถ่ายทอดเรื่องการเดินทางท่องเที่ยวตามสถานที่ต่าง ๆ เรื่องที่จะถ่ายทอดคือ สถานที่ และเรื่องราวต่าง ๆ เกี่ยวกับสถานที่ในขณะนั้น เช่น คราวเสด็จประพาสสระน้ำจืดที่เรียกว่า "ไฉยงบุณฑิง" หรือ "ปายากมุนเตง" ทรงบันทึกว่า

...น้ำในนั้นใสและลึกจนสีเขียวเหมือนน้ำในทะเลแต่ไม่จืดสนิทเหมือนน้ำลำธารที่ไหลตกไปเป็นเพราะน้ำขังอยู่ไม่มีที่ไหลมักจะกร่อยอย่างหนึ่ง และเป็นน้ำหินปูนเช่นไทรโยค เพราะเห็นต้นไม้ล้มลงอยู่ริมตลิ่ง มีปูนจับเป็นหินอาบกินไม่สู้ดีเหมือนที่อื่นแต่เป็นที่น่าดูอย่างยิ่ง

(แหลมมลายู ล. 1 : 214)

นอกจากนี้พระองค์ยังทรงอธิบายศัพท์ คำว่า "สลา" ว่า

คำที่เรียกว่า สลา ไปแปลว่าหมากในเรื่องอิเหนานั้นไม่ถูกต้องคือสลิ แปลว่าพลู คำที่ชวนกันว่าให้กินหมากเหมือนมลายูว่ามกันบิณังนั้นในชวาไม่มี ถ้าจะชวนก็ชวนกันว่า มกันสลิคือให้กินพลูทั้งสิ้น สลากับสลิเป็นคำเดียวกัน ที่สุดจนคำที่เรียกว่าพระศรีของเรา ซึ่งจะแปลเป็นไทยถามครไม่ได้นั้น คงจะเป็นสลิพลูเสียแล้ว

(ชวากว่าสองเดือน : 110 - 111)

พระองค์ทรงสรุปความหมายของคำว่า “สลา” ว่ามีความหมายเช่นเดียวกับ คำว่าสิลี ซึ่งแปลว่า พลุจากการใช้ภาษาของชาวชวาเอง อีกทั้งยังทรงรวมถึงคำราชาศัพท์ของ ไทยที่เรียกมากกว่าพระศรีนั้น ทรงสันนิษฐานว่าน่าจะเป็น สิลี เช่นเดียวกัน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่ทรงใช้ภาษาง่ายในการบันทึก จดหมายเหตุรายวัน ทรงหลีกเลี่ยงศัพท์วิชาการ แต่ทรงใช้คำที่บุคคลทั่วไปสามารถเข้าใจได้ ให้เหตุผลในเรื่องต่าง ๆ ซึ่งทำให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องราวที่มีพระราชประสงค์ที่จะทรงถ่ายทอด ได้เป็นอย่างดี

4.4.2 การใช้ภาษาที่ชัดเจน

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์ (น.ม.ส.) ทรงยกย่องสำนวนพระราชานิพนธ์ใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไว้ในพระนิพนธ์เรื่อง “สำนวนหนังสือ” ตอนหนึ่งว่า

อ่านแล้วเข้าใจแจ่มแจ้งเหมือนเดินไปในที่
เตียนราบ ไม่ต้องบุกหน้ำรก ไม่สะดุดขอนไม้
นอนขวางทาง ไม่ต้องปีนข้ามรั้ว ไม่ต้องโจน
ข้ามคู ไม่ต้องอดลมหายใจ เพื่อจะเบ่งปัญญา
ให้รู้ความหมายของหนังสือ ไม่ต้องคดเคี้ยวเป็น
งูเลื้อย ทรงใช้สำนวนอย่างที่พักกันอยู่เสมอ ๆ
ไม่ทรงประดิษฐ์ประดอย แต่ละประโยคให้เป็น
ประโยคทรงเครื่อง เปรียบเหมือนแต่งตัวธรรมดา
เดินไปตามสบายไม่มุ่งหางหงส์ คาดเจียรบาด
สวมชฎาเดินท่ายี่เกอออกจาก เมื่อจะตรัสอะไรก็
ตรัสออกมาตรง ๆ ตามภาษาธรรมดา เราก็เข้าใจ
ทันที

(อ้างถึงในพรพวรรณ ธารานุมาศ 2519 : 57)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชานิพนธ์จดหมายเหตุ - รายวันทั้ง 4 เรื่องนี้ ด้วยภาษาที่ชัดเจนทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ง่าย ตามวิธีการต่อไปนี้คือการใช้ คำ และความเปรียบมาขยาย

4.4.2.1 การใช้คำขยาย

คำที่พระองค์ทรงนำมาใช้ขยาย เพื่อที่จะทรงให้รายละเอียดเกี่ยวกับ สี เสียง ประเภท ขนาด รวมทั้งอารมณ์และความรู้สึก แก่ผู้อ่านอย่างชัดเจนเช่น

การให้รายละเอียดเรื่องสีพระองค์ทรงระบุสีของสิ่งที่มีพระราช - ประสงค์ที่จะบันทึกไว้อย่างชัดเจน เช่น ทรงบรรยายการตกแต่งสถานที่เพื่อรับเสด็จ บริเวณ สะพาน และโรงทหารที่ตะกั่วทุ่งว่า

ทำสะพานข้ามคาคดประรำผ้าขาว พนักกรู
ผ้าแดงตลอดขึ้นไป...ข้างในทำนองนี้ใช้ผ้า
ระกำทาขาว บานประตูหน้าต่างเป็นบานเลื่อน
เข้าในผ้า คาคดสีอินทนูอย่างบางกอกเต็มที...
พื้นปากปูผ้าสีต่าง ๆ ทุกหลัง

(แหลมมลายู ล.1 : 143)

การกล่าวถึงรายละเอียดเรื่องสี นอกจากจะทรงระบุสีไว้อย่างชัดเจนแล้ว บางครั้งทรงกล่าวถึงระดับของสีไล่ตามความอ่อนแก่ของสี เช่น สีของดอกกุหลาบที่เมืองโตสารี

สีตั้งแต่ชมพูขึ้นไปจนสีทับทิมครั้ง สีเหลืองตั้งแต่
ขาวและเหลืองอ่อนขึ้นไปจนเหลืองแก่

(ชวากว่าสองเดือน : 318)

พระองค์ทรงบันทึกรายละเอียดของสีด้วยวิธีการใช้คำ และความมาขยาย ทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้ว่า ดอกกุหลาบเหล่านั้นมีระดับความเข้ม ความอ่อนที่ต่างกันไปในสีเดียวกันดังที่ทรงกล่าวถึงดอกกุหลาบสีเหลืองตั้งแต่สีชิดเกือบขาวไปถึงสีเหลืองแก่ ส่วนสีชมพูก็มีตั้งแต่สีชมพู คือแดงอ่อนจนถึงสีทับทิมครั้งคือ แดงเข้มคล้ำ แม้จะไม่ได้เห็นภาพและสีสันของดอกกุหลาบเหล่านี้ ผู้อ่านก็สามารถสร้างจินตภาพของสีได้อย่างชัดเจนจากคำขยายดังกล่าว

การใช้รายละเอียดเรื่องเสียง พระองค์ทรงใช้คำเพื่อเลียนหรืออธิบายเสียงที่ทรงบันทึกไว้ให้ผู้อ่านทราบว่า เสียงที่เกิดขึ้นขณะนั้นเป็นเช่นไร การให้รายละเอียดเรื่องเสียงในจดหมายเหตุรายวันชุดนี้สามารถแบ่งได้เป็น 2 กรณีคือ

ก. การถ่ายเสียงที่ได้ยินเป็นตัวหนังสือ ในลักษณะภาพพจน์เลียนเสียงธรรมชาติ (onomatopoeia) เช่น ที่เมืองบัตเตเวีย ชาวชวาที่มาคอยรับเสด็จ ปาชอดดอกไม้เข้ามาในรถพระที่นั่ง ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ที่แห่งหนึ่งผูกช่อดอกไม้ป่ามาในรถมาก เสียง
ดังผลผลถี่เต็มที มีศเตอร์วาเลตเตที่ไปด้วย
ตกใจนึกว่าจะถูกก้อนอิฐกลายเป็นดอกไม้
เต็มไปทั้งรถ

(ชวากว่าสองเดือน : 48)

คำว่า "ผลผล" เป็นเสียงที่เกิดจากชาวชวาปาชอดดอกไม้มาถูกรถพระที่นั่ง พระองค์ทรงถ่ายเสียงที่ทรงได้ยินขณะนั้นเป็นตัวหนังสือ และทรงใช้คำ "ถี่" ซึ่งเป็นคำวิเศษณ์ขยาย ผลผล อีกที เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจได้ว่า ชาวชวามาคอยรับเสด็จจำนวนมาก และปาชอดดอกไม้มาในรถพระที่นั่งอย่างไม่ขาดระยะ

ข. การใช้คำขยายเพื่อบอกลักษณะของเสียง เช่น ระหว่างเสด็จพระราชดำเนินจากบกอินทนิลไปเมืองกระ ทรงบันทึกความรู้สึกส่วนพระองค์ไว้ว่า

เมื่ออยู่บนบกก็ได้ยินแต่ "เสียงข้างเสียงม้า
กุลาหล เสียงพลสนั่นหวั่นไหว" อยู่มิได้ขาด

(แหลมมลายู ล.1 : 51)

คำว่า "กุลาหล" เป็นคำวิเศษณ์ที่แสดงลักษณะของเสียงอ้ออิ่ง, เอ็กเกริก, วุ่นวาย (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2530 : 122) และ "สนั่น" เป็นคำวิเศษณ์ที่แสดงลักษณะของเสียงไปในทำนองเดียวกันว่า กึกก้อง, ลั่น (เรื่องเดิม : 781) ส่วนคำว่า "หวั่นไหว" เป็นคำกริยาที่หมายถึง สั่นสะเทือน, โอนเอน, ครั่นคร้าม (เรื่องเดิม : 861 -862) การใช้คำชนิดต่าง ๆ มาขยายเช่นนี้ทำให้อ่านเข้าใจในรายละเอียดชัดเจนขึ้นว่า

เสียงข้าง เสียงม้า เสียงพลที่พระองค์ทรงบันทึกไว้นี้ ขณะนั้นต้องมีการเคลื่อนไหวที่ก่อให้เกิดเสียงดัง และแผ่ไปด้วยความวุ่นวายที่เกิดจากการเคลื่อนไหว

บางครั้งพระองค์ทรงนำวิธีการให้รายละเอียดเรื่องเสียงทั้ง 2 กรณีนี้ ผสมผสานกันได้เป็นอย่างดี เช่น ระหว่างเสด็จพระราชดำเนินประพาสไทรโยค บริเวณท่าสำภา แม่น้ำบริเวณนั้นแคบ และกระแสน้ำแรง ทรงบันทึกถึงหลวงอุดม หรือ พระพิชิตชลธารไว้อย่างสนุกสนานว่า

หลวงอุดมเอะอะให้จับถ่อสั่งให้ถอดแจว
 ตัวเองก็เข้าถอดแจวด้วย ครั้นถึงที่ถ่อก็เอะอะ
 ทำท่าว่าฝีพายถ่อไม่เบนถ่อไม่ถูก ตัวก็จับถ่อ
 เข้าถ่อเองต่ายไปบนกราบเรือ พอถึงหน้าแก่ง
 ตีนพลาดลงจากกราบเรือ โครมครามลงมาครั้ง
 หนึ่ง นิ่งเงียบไปสักครู่หนึ่ง แต่เสียงยังร้องเร่
 ฝีพายขรมอยู่ เห็นดูฝีพายว่าถ่อไม่แข็งแรงถ่อไม่
 จริง ร้องเร่ให้ป็นขึ้นไปบนกราบ ตัวก็จับถ่อขึ้น
 ถ่อใหม่ทำท่าอย่างให้ฝีพายร้องให้เอาอย่างนี้ ๆ
 ประเดี๋ยวเสียงดังโพล่งใหญ่ เขาว่าหลวงอุดมตกน้ำ
 (ไทรโยค : 91)

เสียงดัง "โครมคราม" และ "โพล่ง" เป็นเสียงที่พระองค์ทรงบันทึกด้วยวิธีการถ่ายเสียงหรือเลียนเสียงธรรมชาติ ส่วนคำ "เอะอะ", "ร้องเร่", "ขรม" มีทั้งที่เป็นคำกริยาและคำวิเศษณ์ที่ต่างก็มาขยายให้ผู้อ่านรับทราบเหตุการณ์ขณะนั้นวุ่นวาย อีกทั้ง เสียงดังมาก นอกจากนี้ ยังทำให้เข้าใจว่า หลวงอุดมส่งเสียงดังเกินปกติ หรือดังเกินจำเป็น เพื่อแสดงว่าตนเองรู้ดีกว่าคนอื่น มีอำนาจดูว่ากล่าวคนอื่นได้ คำว่า เอะอะ ซึ่งปกติเป็นคำขยาย จึงนำมาใช้เป็นกริยาในที่นี้ นับเป็นพระอัจฉริยะอีกประการหนึ่งของพระองค์ ที่ทรงถ่ายทอดเสียงที่ทรงได้ยินอยู่ในขณะนั้นมาบันทึกอย่างได้อรรถรส

การให้รายละเอียดเกี่ยวกับประเภท ของสิ่งต่างๆ พระองค์ทรงให้รายละเอียดที่เป็นความรู้เกี่ยวกับสิ่งที่ทอดพระเนตรไว้อย่างชัดเจน เช่น เพื่อพระองค์ทอดพระเนตรต้นไม้ นอกจากจะทรงบรรยายถึงลักษณะ รูปพรรณ สันฐานแล้ว ยังทรงระบุ

ชื่อพันธุ์ของต้นนั้น ๆ ไว้ด้วยอีกทั้งพันธุ์ปลา หรือ พันธุ์ดอกไม้ เช่นกับที่พระองค์ทรงให้
รายละเอียดเกี่ยวกับประเภทของเรือไว้ในพระราชนิพนธ์ชุดนี้ ดังนี้

ปากคลองแก้ม ช้างใต้วัดโพธาราม มีเรือป่นร้าน
ขายของเรียกเรือชำ

(โทรโยค : 8)

ตามเสด็จทูลกระหม่อมมาคราวหนึ่ง ทรงเรือแก้ง
มีช้างในมาด้วย

(โทรโยค : 83)

เดิมสั่งให้เรือปิกนิกมาคอยที่นี่

(โทรโยค : 83)

ในเวลานี้เรือโบตเหลือองเขามีถ่อหลายเล่ม
ขยับจะเร็วกว่าเรือแหวดเสียอีก

(โทรโยค : 84)

เรือไฟและเรือกรรเชียงมาทอดท่าอยู่มาก

(แหลมมลายู ล.1 : 48)

จนโมงครึ่งได้ลงเรือ เรือมูรธาวิสิตลุดไป
เรือกรรเชียง เรือองครักษ์ลากเรือที่เขาจัดลงมา
เป็นเรือพระที่นั่ง เรือมาดแก้ง 2 ลำฝีพายเสื้อแดง
ให้บรรทุกของมีเรืออื่น ๆ อีกมาก

(แหลมมลายู ล.1 : 104)

ด้วยต่อไปมีตะพานหลายตะพานเรือแจ็กเข้า
จอดได้ง่ายกว่า...อดลองไม่ได้เรียกเรือสำปั้น

เรือจ้างมาลงลงไปกับกรมตำรวจพระอัศฎวงศ
ให้แจกลงไปที่เรือทอง

(แหลมมลายู ล.2 : 60)

เมื่อคืนนี้พบเรือแลไป เป็นลำที่เซอร์แอนดรู
ลากเอาเข้าไปกรุงเทพฯ

(แหลมมลายู ล.2 : 96)

ไปที่ทำน้ำทะเลสาบ เขาจัดเรือขลุ่ยหมื่นคน
ของเราแต่สั้นกว่าเป็นเรือขนานเทียบกันสามลำ
มีแคร่แลหลังคากระแซงทำเป็นเรือนตั้งตลอด
ทั้งสามลำ... พวกเราลงทั้งห้าลำ เรือขนาน
คนพายลำละ 4 คน ออกไปตามในทะเลสาบนั้น
ดูไม่กว้างใหญ่อันใด ท่วงทีไปสนุกเหมือนที่ขังน้ำ
ที่สิงคโปร์และคล้ายประทุมวัน

(ชวากว่าสองเดือน : 102)

เรือประเภทต่าง ๆ ที่พระองค์ทรงกล่าวไว้นั้น บางที่ทรงให้คำอธิบายไว้ใน
บริบท เช่น "เรือข่า" ที่ทรงพบที่โพธารามนั้นคือ ชื่อเรือขายของแห่งต่าง ๆ ที่เป็นเครื่องอาหาร
เป็นต้น (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2530 : 269) แม้ว่าผู้อ่านจะไม่รู้จักเรือข่ามาก่อน
แต่ก็สามารถเข้าใจลักษณะของเรือข่าได้ทันที จากพระราชนิพนธ์ว่า "มีเรือป็นร้านขายของ
เรียกเรือข่า" (ไทรโยค : 8) เช่นเดียวกันกับ "เรือขนาน" คือ เรือที่ผูกหรือตรึงติดเรียงคู่กัน
สำหรับข้ามฟาก (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2530 : 702) ลักษณะของเรือขนาน
ตรงกับที่พระองค์พระราชนิพนธ์ไว้ว่า "เรือขนานเทียบกันสามลำ มีแคร่แลหลังคากระแซง
ทำเป็นเรือนตั้งตลอดทั้งสามลำ" (ชวากว่าสองเดือน : 102)

การให้รายละเอียดเกี่ยวกับประเภทของเรือนนอกจากจะทำให้ผู้อ่านทราบ
ลักษณะ รูปร่างของเรือแล้ว ยังทำให้ผู้อ่านเข้าใจถึงการใช้งานว่าจะต้องใช้เรือประเภทใด
ในสถานการณ์ใด เช่น "เรือแก่ง" ดังที่พระองค์ทรงระลึกว่าเคยเสด็จกาญจนบุรี พร้อมด้วย
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ครั้งนั้นทรงใช้พระราชพาหนะเป็นเรือแก่ง และมี

นางสนมมาด้วย ถ้าผู้อ่านทราบลักษณะของเรือเก่งอยู่แล้วว่า เป็นเรือที่มีเครื่องบังมีฝาและหลังค แบน (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2530 : 107) ก็จะเข้าใจได้ทันทีว่าเพราะมีนางสนมมาด้วย ต้องใช้พระราชพาหนะที่ค่อนข้างจะมิดชิด และเป็นการเสด็จพระราชดำเนินในแม่น้ำ เรือเก่งจึงเหมาะกับการใช้งานในการเสด็จพระราชดำเนินคราวนั้น ส่วนการเสด็จพระราชดำเนินโทรโยคครั้งนี้ ทรงใช้เรือใบ (boat) เป็นเรือเล็ก ใช้การแจว หรือพาย และเรือหมวด คือ เรือแจวชนิดหนึ่ง มีแก่งรูปยาว ๆ ท้ายโตและสูง (เรื่องเดิม :885) รวมทั้งเรือเก่งแล้วแต่สถานการณ์ และความเหมาะสมกับสภาพภูมิประเทศ

ไม่ว่าจะเป็นคำ "ช้า, เก่ง, ปิกนิก, ใบต, หมวด, โฟ, กรรเชียง, มาดเก่ง, แจก, ลำปั่น, จ้าง, ทอง, แสไป, ชล่ำ และขนาน" ล้วนแต่เป็นคำที่พระองค์ทรงนำมาขยายคำว่า "เรือ" เพื่อบอกประเภท ชนิดของเรือให้ชัดเจน ซึ่งช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจรายละเอียดในส่วนของรูปร่าง ลักษณะ การใช้งานของเรือเองแล้วยังทำให้ผู้อ่านเข้าใจภูมิประเทศบริเวณนั้นว่าเป็นอย่างไร จึงสามารถใช้เรือชนิดนั้น ๆ ได้อีกด้วย

การให้รายละเอียดเรื่องขนาด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงใช้มาตราวัดในการบรรยายถึงขนาดของสิ่งที่มีพระราชประสงค์จะกล่าวถึง ประกอบกับการใช้คำและความมาขยายเพื่อเปรียบเทียบขนาดของสิ่งนั้น ๆ เช่น

ดอกกุหลาบต่าง ๆ พรรณโตจนบอกไม่น่าเชื่อ
 เหมือนกับดอกไม้ในลายเขียนกระดาดซึ่งเรา
 ไม่เชื่อ สงสัยว่าแก้งเขียนส่วนขยายให้กว้าง
 ออกไป แต่ที่จริงเป็นความจริงแท้ ต้นที่ขึ้นสูง ๆ
 ถึง 5 - 6 ศอกติดกันเป็นรั้วอยู่ในสัก 7 - 8 ต้น
 ก็อาจจะทำรั้วได้ยาวดาดไปด้วยดอกตั้ง 300 -
 400 ดอก ที่อย่างโตเวลาตูมเหมือนดอกบัวตูม
 มากกว่าอย่างอื่นเวลาบานดอกโตอยู่ในขนาด
 ดอกชบา หรือดอกชบาซ้อน อย่างเล็กมีที่สุด
 เหมือนดอกยี่สุ่นหนู

(ชวากว่าสองเดือน : 318)

การใช้คำ/ความมาขยายเพื่อให้ได้รายละเอียดเรื่องขนาดที่ชัดเจนนั้นพระองค์ทรงใช้ ดอกบัวตูม มาขยายขนาดของดอกกุหลาบตูม และขนาดของดอกกุหลาบเวลาบาน ใกล้เคียงกับดอกชบา หรือดอกชบาซ้อน ส่วนดอกกุหลาบขนาดเล็กใกล้เคียงกับดอกยี่สุ่นหนู

คำว่า "ตูม, ซ้อน, หนู" เป็นคำที่ชี้เฉพาะลักษณะของดอกไม้ให้เข้าใจได้ชัดเจนขึ้นว่า ดอกบัวที่ทรงนำมาเปรียบนั้นเป็นดอกบัวตูม ดอกชบาเป็นดอกชบาซ้อนที่มีขนาดใหญ่และมีกลีบดอกหลายชั้นกว่าชบาธรรมดา และยี่สุ่นหนูมีขนาดเล็กกว่าดอกยี่สุ่นธรรมดา

การให้รายละเอียดเรื่องอารมณ์ และความรู้สึก แม้ว่าจะเป็นการมโนและ ความรู้สึกส่วนพระองค์ แต่พระองค์ทรงถ่ายทอดไว้ชัดเจนพอที่จะทำให้ผู้อ่านนึกเห็นภาพและ เกิดอารมณ์คล้ายตามได้ เช่น เมื่อเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมตบสูลต่านเมืองยกยา เริ่มด้วย ธรรมเนียมการรับแขกของชาวชวา ทอดพระเนตรนางรำเสริมปีและมะโดโย ทอดพระเนตร เครื่องอุปโภค บริโภค และอาวุธของสูลต่านในราชมณเฑียร ความรู้สึกส่วนพระองค์ต่อ เหตุการณ์นี้ทรงบันทึกว่า

กว่าจะหลุดออกมาได้บ่าย 3 โมง ช่างดีใจเสีย

จริง ๆ ร้อนก็เหลือทนหิวก็พันท่าล้าง

(ชวากว่าสองเดือน : 177)

แสดงว่าการเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมตบสูลต่านเมืองยกยานี้ ใช้ระยะเวลานานมากไม่ทรงโปรดต่อพิธีการทั้งหลายมากนัก อีกทั้งยังทรงร้อนและหิวประกอบกัน การให้รายละเอียดเรื่องอารมณ์และความรู้สึกส่วนพระองค์เช่นนี้ ทรงมีความรู้สึกเช่นไรก็ทรงบรรยายออกมาโดยตรง ซึ่งแตกต่างจากการใช้คำบางประเภทที่สื่อถึงอารมณ์และความรู้สึกได้มากกว่าที่จะระบุ ความหมายได้อย่างแท้จริง เช่น ความรู้สึกส่วนพระองค์ที่มีต่อดอกเตอร์ โกรนแมน ทรงกล่าวว่า

ดอกเตอร์โกรนแมนจะมาหาเอาสมุดอะไรที่แก

แต่งมาให้หลายเล่มดูแกนยาเหยอะไปมาก

(ชาวครั้งหลัง : 119)

คำ "หย่าเยอะ" เป็นคำกริยา หมายถึง เคี้ยวข้าว ๆ น่ารังเกียจ, พุดข้าวชาก
 นำเบือ (พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน 2530 : 857) พระองค์ทรงใช้คำหย่าเยอะ
 ในที่นี้ในความหมายหลังคือ พุดข้าวชากนำเบือ เพราะทรงบันทึกต่อไปว่า

มาถึงก็มาแค้นเรื่องตาโปรเฟสเซอร์บรานเดส
 ไม่เห็นด้วย เรื่องข้างหรืออนาคต และแค้นเรื่อง
 แต่งหนังสือไปลงว่าด้วยกระบิกเมาลูกสุดต่าน
 เลี้ยงยอมให้มีหมูแฮมตั้งบนโต๊ะ เป็นการที่สำแดง
 น้ำใจกว้างขวาง ข้าสืข้าห้าอายุเช่นนั้นตลอดเวลา
15 นาที

(ชวาครั้งหลัง : 119)

การใช้คำหรือความมาขยายเพื่อสื่อถึงอารมณ์ และความรู้สึกส่วนพระองค์
 นั้น แม้ว่าผู้อ่านจะไม่ทราบความหมายของคำนั้น ๆ แต่เสียงและบริบทก็สามารถถ่ายทอด
 อารมณ์ และความความรู้สึกส่วนพระองค์ออกมาได้อย่างชัดเจน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระปรีชาสามารถทางด้าน
 การเลือกใช้คำ หรือความมาขยายเพื่อถ่ายทอดความชัดเจนเกี่ยวกับเรื่องสี เสียง ประเภท
 ขนาด อารมณ์ และความรู้สึก แก่ผู้อ่าน

การเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ แม้ผู้อ่านมิได้ร่วมอยู่ในการเสด็จพระราช-
 ดำเนินนั้น แต่พระองค์ก็สามารถทำให้ผู้อ่านรู้สึกร่วมกับเหตุการณ์ในขณะนั้นราวกับเดินทาง
 อยู่ด้วยตนเอง นับว่าพระองค์ทรงประสบความสำเร็จอย่างยิ่งด้วยการใช้คำหรือความมาขยาย
 เพื่อให้ผู้อ่านมีจินตภาพที่ชัดเจนจากภาษาที่พระราชนิพนธ์ไว้

4.4.2.2 การใช้ความเปรียบขยาย

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้การเปรียบเทียบใน
 พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ไว้หลายวิธี ได้แก่ อุปมา อุปลักษณ์ อติพจน์
 บุคลาธิษฐาน และสัทพจน์ วิธีที่พระองค์ทรงใช้มากที่สุดได้แก่ การเปรียบเทียบสิ่งที่

เหมือนกัน หรือที่เรียกว่า "อุปมา" (simile) ซึ่งจะทำให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพที่ชัดเจนขึ้นจากถ้อยคำที่ทรงเลือกสรรมาใช้ เช่น

ลึงเฝือกที่เกาะเสม็ดน้อยนี้ตัว 1 เมื่อกำหนด
จะมานี้ว่าแม่พามา ทิ้งให้ขาวเป็นสังข์ ตาแดง
เหมือนทับทิม เห็นเป็นพระบารมีอยู่ข้างอะอะมาก

(แหลมมลายู ล.1 : 102 - 103)

พระองค์ทรงเปรียบเทียบเพื่อให้ผู้อ่านทรงสืงที่ใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุด คือ ลึงเฝือก ต้องเป็นลึงที่ขาวอยู่แล้ว พระองค์ทรงเปรียบสีขาวนั้นว่า ขาวเป็นสังข์ ตาเป็นสีแดง แดงระดับเดียวกับทับทิม ทั้งสังข์ และทับทิมเป็นความเปรียบเทียบที่มาขยายระดับของสีให้ชัดเจนยิ่งขึ้น นอกจากนี้ยังทำให้รู้สึกวาลึงเฝือกนี้เป็นสัตว์ที่ค่าจึงเทียบกับสังข์ และทับทิม

เมื่อเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ ทรงใช้ความเปรียบเทียบอุปมานี้เปรียบเทียบสิ่งทีทอดพระเนตร เพื่อบรรยายลักษณะภูมิประเทศให้ผู้อ่านที่ไม่เคยได้เห็นพื้นที่บริเวณนั้นมาก่อนได้เข้าใจ เช่น

ตามหน้าศิลาเหล่านั้นมีหาดแลดูเหมือนหาด
ทรายสีเหลือง และครุกระเหมือนอย่างทราย มี
ที่ต้นไม้ขึ้นและเป็นรอยน้ำซัดอย่างหาดทราย
ทีเดียว แต่เป็นศิลาแข็ง

(ไทรโยค : 153)

ลักษณะของหาดที่ทรงบรรยายไว้ขณะเสด็จประพาสไทรโยคนั้นมีพื้นผิวขรุขระเป็นรอยน้ำซัด มีสีเหลือง เหมือนหาดทรายทุกประการ แต่เป็นศิลาแข็ง แทนที่จะเป็นทราย วิธีการเช่นนี้ทำให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพจากความเปรียบที่ทรงนำมาขยายในการบรรยายลักษณะเด่นของพื้นที่บริเวณนั้น

การเปรียบเทียบที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ เป็นจำนวนมากรองลงมาจากกรอุปมา คือ

การอ้างถึง (allusion) ซึ่งเป็นการกล่าวอ้างถึงบุคคล สถานที่ เหตุการณ์ที่สำคัญ ๆ อันเป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้วมาเป็นตัวเปรียบเทียบ เช่น

โลดไฮสไน้สูงเท่าพระปรางค์วัดอรุณ

(ชวากว่าสองเดือน : 28)

ท้อเหล็กโตขนาดท้อดินลพบุรี

(แหลมมลายู ล.2 : 126)

การเปรียบเทียบขนาดความสูงของโลดไฮสไน้ที่เกาะชวา และท้อเหล็กที่สิงคโปร์ ให้ผู้อ่านที่เป็นคนไทยเข้าใจถึงขนาดของทั้ง 2 สิ่งนี้ได้ชัดเจนที่สุด พระองค์ทรงเลือกสิ่งของลักษณะเดียวกันมาเปรียบเทียบ เช่น ท้อเหล็กกับท้อดินเผา ที่ใช้ส่งน้ำเหมือนกัน ท้อดินเผาในที่นี้ทำขึ้นเพื่อใช้ส่งน้ำในสมัยพระบาทสมเด็จพระนารายณ์มหาราช และทรงใช้ความสูงของพระปรางค์วัดอรุณมาเปรียบเทียบความสูงของโลดไฮสไน้ ซึ่งจะระบุมাত্রาวัดที่ชัดเจน และแน่นอนไม่ได้เป็นแต่เพียงการกะประมาณที่ใกล้เคียง เพราะต้องการให้ประทับใจในด้านความสูงเด่นเป็นสง่า มากกว่าขนาดความสูงจริง ๆ

พระองค์ทรงใช้การเปรียบเทียบเพื่อขยายความให้ผู้อ่านเข้าใจถึงรูปร่างลักษณะของบุโรพุทโธว่า

ทำเหมือนอย่างกับต้นแปน 2 ท่อน ๆ บนสัก

แต่พอให้แล้วคงจะเป็นทำนองเดียวกันกับ

ภูเขาทองที่ก่อพระเจดีย์เดิมขึ้นข้างบน

(ชวากว่าสองเดือน : 234)

หรืออีกนัยหนึ่งเขาจะทำแต่เพียงชั้น 5 แล้วก่อ

พระเจดีย์กลมองค์ใหญ่เท่าเชิงชั้นล่างคืนชั้น 6

เช่นพระปฐมเจดีย์ก็จะเปนได้

(ชวากว่าสองเดือน : 237)

ผู้อ่านสามารถสร้างจินตภาพของบุโรพุทโธ จากลักษณะของทั้งภูเขาทอง และองค์พระปฐมเจดีย์ ว่าเป็นเจดีย์ทรงกลมอยู่บนฐานที่กว้างใหญ่

การอ้างถึงสิ่งต่าง ๆ เพื่อนำมาใช้เปรียบเทียบสิ่งที่ผู้เขียนต้องการจะกล่าวถึง นั้นนอกเหนือจากศิลปะการใช้ภาษาที่ดีแล้ว ยังต้องอาศัยประสบการณ์ส่วนตัวของผู้เขียน ในการเลือกสิ่งทีใกล้เคียงกันมาเปรียบเทียบกัน โดยต้องคำนึงถึงผู้อ่านด้วยว่าสิ่งที่ตนเลือกมาใช้เปรียบเทียบนั้น เป็นสิ่งใกล้ตัวผู้อ่านที่รู้จักกันอยู่บ้าง จึงจะประสบความสำเร็จในการสร้าง จินตภาพสิ่งไกลตัวจากสิ่งใกล้ตัว ซึ่งจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจเนื้อหา รู้จักสถานที่นั้น ๆ ดีขึ้น

การอ้างถึงนี้สามารถใช้ได้กับลักษณะพิเศษของคนบางอย่าง เช่น เมื่อ พระองค์ทรงพบกับนายพรานผู้หนึ่งขณะเสด็จประพาสไทรโยค พรานผู้นี้สามารถเลียนเสียง สัตว์ได้ เช่น นกยูง ถ้าร้องเสียงนกยูง นกยูงจะขานรับและเดินมาหาตามเสียง พระองค์ทรง เปรียบนายพรานผู้นี้ว่า

เรียกได้แทบทุกอย่างราวกับพระสังข์

(ไทรโยค : 181)

พระองค์ทรงอ้างถึงพระสังข์ ผู้เป็นตัวละครเอกฝ่ายชายจากเรื่องสังข์ทอง ที่ได้มนต์เรียกเนื้อเรียกปลาจากนางพันธุรัตน์ มนต์นี้สามารถเรียกสัตว์ให้มาหาได้ดังประสงค์ เหล่านี้เป็นลักษณะพิเศษของพระสังข์ที่คนทั่วไปทราบกันอยู่แล้ว พระองค์ทรงนำมาใช้ เปรียบเทียบกับนายพรานผู้นี้ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจลักษณะดังกล่าวได้ชัดเจน และง่ายตายชั้น โดยไม่ต้องทรงใช้การบรรยายอย่างยืดยาว

จึงสามารถสรุปได้ว่า การใช้ภาษาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า – เจ้าอยู่หัว ในการพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันทั้ง 4 เรื่องนี้ มีความชัดเจนอย่างยิ่ง ทรงใช้ ทั้งคำ และความเปรียบมาขยาย เพื่อให้ผู้อ่านรับทราบรายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่ที่เสด็จ พระราชดำเนินเหตุการณ์ สภาวะแวดล้อม รวมถึงอารมณ์และความรู้สึกในขณะนั้น ราวกับ ผู้อ่านได้ร่วมเดินทางไปอยู่ในสถานที่นั้น ๆ ด้วยตนเอง

4.4.3 การใช้ภาษาเพื่อความเพลิดเพลิน

การใช้ภาษาในการเขียนสารคดีท่องเที่ยว นอกเหนือจากการให้ความรู้ที่ชัดเจนเกี่ยวกับสถานที่ท่องเที่ยวแล้ว หากผู้เขียนมีศิลปะในการใช้ภาษาที่ผู้อ่านอ่านแล้วไม่รู้สึกเบื่อหน่าย หรือเคร่งเครียดเหมือนกับอ่านตำราทางวิชาการแล้ว ก็สามารถดึงดูดความสนใจของผู้อ่านให้ติดตามอ่านสารคดีท่องเที่ยวเรื่องนั้น ๆ ด้วยความเพลิดเพลินต่อไปจนจบ

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชุดนี้ พระองค์ทรงใช้วิธีการเพื่อก่อให้เกิดความเพลิดเพลินด้วยวิธีต่าง ๆ ได้แก่ การใช้คำที่มีเสียงสัมผัสกัน, ทรงแทรกพระอารมณ์ขันในการบันทึก และทรงแทรกคำประพันธ์หรือยกเรื่องไว้ในเนื้อหา ดังมีรายละเอียดในแต่ละวิธีการดังนี้

4.4.3.1 การใช้คำสัมผัส

สัมผัส คือ ลักษณะที่บังคับให้ใช้คำคล้องจองกัน คำที่คล้องจองกันนั้นหมายถึง คำที่ใช้สระและมาตราสะกดอย่างเดียวกัน แต่ต้องไม่ซ้ำอักษรหรือซ้ำเสียงกัน (กำชัย ทองหล่อ 2515 : 540)

คำที่มีเสียงสัมผัสกันแบ่งเป็น 2 ประเภทคือ

4.4.3.1.1 สัมผัสสระ

4.4.3.1.2 สัมผัสอักษร

4.4.3.1.1 สัมผัสสระ ได้แก่ คำคล้องจองที่มีสระและมาตราสะกดอย่างเดียวกัน (กำชัย ทองหล่อ เรืองเดิม : 541)

ในพระราชนิพนธ์ชุดนี้แม้ว่าพระองค์จะทรงพระราชนิพนธ์ด้วยการเขียนประเภทร้อยแก้ว ก็ทรงแทรกสัมผัสสระไว้ในพระราชนิพนธ์เป็นระยะ ๆ เช่น

มีพรหมณ์อยู่ที่เมืองนี้ พระบอกว่ามีอยู่มาก
แต่ล้มตายหายจากไปเสียมาก

(แหลมมลายู ล.1 : 1887)

ให้ตรวจจุลสุภรณ์พระยาบริรักษ์เพราะเป็น
เจ้าเมืองมานานรู้การงานมาก แล้วรักษาถนน
รณแคมไม่ทรุดโทรม

(แหลมมลายู ล.1 : 164)

ตลาดเฉพาะขอบติดที่เขื่อนนี้มีตึกก็หลายสิบหลัง
แต่สลัปลับสนกันไปกับจากจนหมดคอดคอดจึงสิ้นแถว

(แหลมมลายู ล.1 : 165)

มาคราวนี้กลายเป็นคนเอะอะโง่โง่ และพูดเล่น
หัวร่อต่อกระซิกอย่างผู้ใหญ่ไปได้

(แหลมมลายู ล.2 : 4)

ทำเป็นโง่ยาวกันห้องด้วยอิฐเป็นห้อง ๆ กว้าง
ห้องละสัก 5 ศอก ตามผนังทะเลปูไปรงไปเป็นอันมาก

(แหลมมลายู ล.2 : 57)

เมื่อนึกถึงความซึ่งเห็นชัดว่าของไม่จริง เล่นเอา
เป็นจริงตามธรรมดาของคนหูปาตาเถื่อนดังนั้น
ก็เป็นที่น่าหัวเราะไม่เป็นที่สงบบำรับได้

(ไตรโยค : 48)

ที่ปากแพรกนี้เป็นที่ค้าทำขาย

(ไตรโยค : 77)

การสัมผัสสระในการเขียนประเภทร้อยแก้วเช่นนี้ มักเป็นสัมผัสภายในวรรค
เดียวกัน ด้วยด้อยคำที่มีเสียงคล้องจองกัน เช่น "ถนนรณแคม" คำว่า รณแคม ใช้เพื่อให้เกิดเสียง
สัมผัสคล้องจอง โดยที่ความหมายหลักอยู่ที่คำว่า ถนน เช่นเดียวกับ "รู้จักมักจี่" (ชวาคั้งหลัง :
124) "แขกบ้านค่านเมือง" (ชวากว่าสองเดือน : 71) เป็นต้น แต่บางคำของคำที่นำมาสัมผัสก็
ช่วยเสริมความหมายให้ชัดเจนขึ้น เช่น "ที่ค้าทำขาย" เป็นสถานที่ค้าขายทั้งบนบกและทางน้ำ
ลักษณะเช่นนี้เป็นการซ้อนคำแบบซ้อนกลับ โดยที่มีคำซ้อน 2 คำ ซ้อนกันอยู่ 2 คู่ คำแรกและ

คำหลังของแต่ละคู่มีความหมายเหมือนกันหรือเป็นไปในทำนองเดียวกัน คือคำว่า ทีและทำ กับคำว่า คำและชาย

คำสัมผัสสระเหล่านี้เป็นคำสัมผัสที่ทำให้เกิดจังหวะของคำ สร้างความเพลิดเพลนให้แก่ผู้อ่าน

4.4.3.1.2 สัมผัสอักษร ได้แก่คำคล้องจองที่ใช้ตัวอักษรชนิดเดียวกันหรือตัวอักษรประเภทเดียวกัน หรือใช้อักษรที่มีเสียงคู่กันที่เรียกว่า "อักษรคู่" (กำชัย ทองหล่อ เรื่องเดิม : 541)

การสัมผัสอักษรมักพบในการเขียนประเภทร้อยกรอง ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำมาแทรกไว้ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ สามารถแยกได้เป็น 2 ลักษณะคือ

ก. ใช้ตัวอักษรชนิดเดียวกัน เช่น

ยั้งไฉยั้งจู้จี้	เจาะจิ้มเจียนบอ	(แหลมมลายู ล.1 : 156)
ลูแห่งณแก่งหลวง	ก็ระลวงระลวงลาญ	(ไทรโยค : 87)
หมูลิงโลดเล่นเลี้ยว	ไล่กัน	(ไทรโยค : 95)
ชลพรางพะพริ้วพริ้ว		(ไทรโยค : 166)
แสนสุขสนานสิน		(ไทรโยค : 166)
อวะขึ้นวะรีนรมย์		(ไทรโยค : 161)
ไม่ได้ยินเสียงกริ่งกร่างก๊อกแก๊ก	ไม่ได้ยินเสียงฝีเท้าคนเดินกัก ๆ	(ชวาคั้งหลัง : 131)

มายกยาดูเจียบเหงาโรเร่องแร่

(ชวาครั้งหลัง : 183)

จากตัวอย่างเหล่านี้เป็นสัมผัสอักษรที่ใช้อักษรตัวเดียวกันทั้งหมด เช่น จู้จี้ เจาะจัมเจียน ใช้อักษร "จ" ลูแหล่งหลวงลวงลวงลาญ ใช้อักษร "ล" หรือ ลิงโลดเล่นเลี้ยวโล่ ใช้ อักษร "ล" เช่นเดียวกัน ตัวอย่างเหล่านี้พบมากในคำประพันธ์ประเภทร้อยกรองที่พระองค์ ทรงนำมาแทรกไว้ ในคำประพันธ์ประเภทร้อยแก้วก็มีคำสัมผัสอักษรอยู่บ้างเช่นกัน ส่วนมาก มักจะเป็นประเภทคำซ้อน 2 คำ ที่ใช้อักษรเสียงเดียวกัน เช่น เจียบเหงา, ประปราย (แหลมมลายู ล.2 : 234) คร่ำครา (แหลมมลายู ล.1 : 17) แต่ก็มีบางแห่งที่พระองค์ทรงเลือก ใช้คำสัมผัสอักษรเพื่อให้เกิดจังหวะของคำในกรรบทิก โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเป็นการบันทึก เกี่ยวกับเสียง เช่น กริ่งกร่างก็อกแก๊ก...ก๊ก ก๊ก ใช้อักษร "ก" หรือที่ทรงถ่ายทอดบรรยากาศของ เมืองยกยาดูว่า โรเร่องแร่ ใช้อักษร "ร"

นอกจากการสัมผัสอักษรที่ใช้อักษรตัวเดียวกันทั้งหมดแล้ว ยังมีการสัมผัส อักษรที่ใช้อักษรตัวเดียวกันเป็นคู่ เช่น

ระคนระคางระคาย (ไทรโยค : 88)

ใช้อักษร ร - ค

มเลื่อมมล้างเลื่อง (ไทรโยค : 88)

ใช้อักษร ม - ล

กลสรรผสมผสาน (ไทรโยค : 88)

ใช้อักษร ผ - ส

ข. ใช้อักษรที่มีเสียงสูง-ต่ำคู่กัน เช่น

สลอนสลับซ้นเขา (ไทรโยค : 72)

คู่อักษร ส - ซ

พิศพาเร่งพาพิศ (ไตรโยค : 139)
 คู่อักษร พ - ผ

ผย่นเป็นภู่ย้อย (ไตรโยค : 140)
 คู่อักษร ผ - ภ

บมิชุ่นจะคายจะเคื่อง (ไตรโยค : 88)
 คู่อักษร ช - ค

การใช้คำสัมผัสอักษรทั้ง 2 วิธีนี้ เพื่อความไพเราะ ชวนให้เพลิดเพลินใจ เพราะถ้อยคำมีเสียงคล้องจองกันเป็นท่วงทำนอง เป็นอีกวิธีการหนึ่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว ทรงนำมาใช้ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ ทำให้ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลินใจในการอ่าน

4.4.3.2 การแทรกอารมณ์ขัน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวทรงใช้ภาษาเพื่อถ่ายทอดความสนุกสนานที่แฝงด้วยอารมณ์ขันไว้หลายเหตุการณ์ระหว่างเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ เพื่อให้เกิดอรรถรสทางด้านสนุกสนานเพลิดเพลิน เช่น คราวเสด็จประพาสไตรโยค มีโอกาสได้ประพาสป่าเมืองกาญจนบุรีเพื่อทรงล่าสัตว์

ไปอีกหน่อยหนึ่งพบอีแก๊งอีก หลวงอุดมร้อง
 ตะโกนชี้มือว่าอีแก๊ง ๆ เราจับปืนลูกปรายจ่า
 นกขึ้น กายย์ส่งปืนเวสต์ลีสี่เข็มาให้ ร้อง
 กว่าพระแสง ๆ อ้ายผีพายร้องตะโกนว่าโน่น ๆ
 พร้อมกันขึ้นหมดเสียงก้องไปตั้งสติไม่ทัน
 พออีแก๊งโดดเข้าไปในป่าคราวนี้สั่งกันใหม่ว่า
 ถ้าพบอีแก๊งอย่าให้ร้องอ้ออึงให้ใช้สกิด พอไป
 อีกหน่อยหนึ่งหลวงอุดมสกิดหมดสายสกิดกัน
 ต่อมามองหาอีแก๊งไม่เห็น กระซิบถามกันว่าไหน
 อยู่หลายคำ หลวงอุดมก็ชี้มือกระซิบบอกโน่น ๆ

มองหาอ็องเทร่ไรก็ไม่พบ จนสงสัยขึ้นมาร้อง
ถามว่าอะไร บอกว่าไก่

(ไทรโยค : 106)

อารมณ์ขันอย่างหนึ่งที่ทรงแทรกไว้ในงานพระราชนิพนธ์ชุดนี้ คราวเสด็จ
ประพาสรอบแหลมมลายู เมื่อเสด็จถึงตะกั่วทุ่ง ทรงใช้เสียงชาวพื้นเมืองมาบันทึกไว้ในพระราชนิพนธ์ว่า

ต่อไปข้างท้ายเป็นถ้ำอีกตอน 1 กว้างใหญ่แต่ไม่
ได้แต่งมีปล่องโตสว่างเหมือนกัน แต่ตะไคร่น้ำเขียว
ออก "น้ำเอน"

(แหลมมลายู ล.1 : 153)

คำ "น้ำเอน" หมายถึง "น้ำเงิน" การออกเสียง /ง-/ ของคนไทยภาคใต้ไม่ชัด
จะออกเป็นเสียง /ฮ-/ พระองค์ทรงล้อเลียนการออกเสียงของชาวใต้ ด้วยพระอารมณ์ขัน จึงนำ
มาแทรกไว้ในพระราชนิพนธ์ โดยทรงใช้เมื่อเสด็จพระราชดำเนินยังท้องที่นั้น

พระองค์ทรงบันทึกธรรมเนียมที่ไม่ทรงทราบมาก่อน ด้วยพระอารมณ์ขัน
คราวเสด็จประพาสชาวครั้งหลัง สลุลุหนันถวายการรับรองด้วยการเลี้ยงอาหารค่ำ ที่เมืองโซโลที่
ทรงบันทึกไว้ว่า

เวลาแรกไปถึงเราก็หยิบผ้าเช็ดมือจะมาคลี่
แต่เดชะบุญปลอกที่สวมนั้นตึงซึกไม่ใคร่จะ
ออก และเห็นยังไม่มีใครเขาชักต้องกลับเอา
วางที่เสีย พอกรมพิทยเข้าไปถึงก็จួយบ้างเหมือน
กันต้องบอกว่าเขายังไม่หยิบ กรมพิทยต้องเอา
ขันวาง ต้องไปนั่งนิ่ง ๆ อยู่เช่นนั้นสัก 5 นาที
เรลิตเดนต์บอกว่าธรรมเนียมที่นี่เขาต้องช้า ๆ ทำ
อะไรผลุบผลับแล้ว เป็นกิริยาไม่ดีจึงต้องเป็นเช่น
นั้น เมื่อกรมพิทยวางผ้าแกละเห็นหัวร่อกัน ครั้น
เป็นอยู่พอสมควรแก้นมาอมยิ้มเป็นที่บอกว่าได้

ฤกษ์ละ เราก็คลี่ย่ากันหมด

(ชวาคครั้งหลัง : 161 - 162)

การแทรกขารมณัชนเช่นนี้เป็นกลวิธีอย่างหนึ่งสำหรับการเขียนสารคดี
ท่องเที่ยวที่ทำให้เนื้อเรื่องมีความสนุกสนานชวนอ่านอย่างไม่น่าเบื่อ

4.4.3.3 การแทรกคำประพันธ์ร้อยกรอง

แม้ว่าพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ จะมีทำนองการเขียน
เป็นร้อยแก้วก็ตาม แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงนำคำประพันธ์ร้อยกรอง
มาแทรกไว้ในบางช่วงของพระราชนิพนธ์โดยจะทรงเลือกคำประพันธ์ที่มีเนื้อหาสอดคล้องกับ
สถานที่ที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนิน และทรงกล่าวถึงในพระราชนิพนธ์ คำประพันธ์เหล่านี้มี
รูปแบบทางฉันทลักษณ์ที่แตกต่างกันไป เช่น โคลงสี่สุภาพ อินทวงศ์ฉันท์ อุเปนทวิเชียรฉันท์
สาลินีฉันท์ อินทวิเชียรฉันท์ 11 รวมทั้งร้อยสุภาพด้วย

คำประพันธ์เหล่านี้มีบางบทที่เป็นพระราชนิพนธ์ในพระองค์ เช่น
ทรงบันทึกถึงบริเวณทางแยกระหว่างแม่น้ำแควน้อย และแควใหญ่ ว่า

สามแยกไปแม่น้ำน้อยแควหนึ่ง ใหญ่
แควหนึ่ง ตรงกลางป็น หัวแหลมใหญ่
มีหาดข้างหลัง มีเขาซับซ้อนกันดูงามที่สุด

ลำนํ้าสามแยกยัง	เรือเรา
ชมฝั่งทั้งลำนํ้า	หมูไม้
สลอนสลบซับซ้อนเขา	เขียวชอุ่ม
แลเล่ห์นฤมิตรให้	ติดต้องหยุดภัย

(โทรโยค : 72)

พระองค์ทรงถ่ายทอดความรู้สึกส่วนพระองค์ว่าทรงรำคาญแมลงวันว่า

พอรุ่งเช้าแมลงวันมาตอมจนเหลือทน เห็นว่าขึ้นสู่ไป
ไม่ไหวหนีลงไปนอนข้างล่าง จะขอให้สงบอึ่งพอให้
หลับไม่สงบได้ จนกินยานอนแล้วยังกระซอกปอดดับ
เอาสะดุ้งรำไปเกือบเป็นบ้า ต้องกรีดใหญ่จึงหลับได้...
นี่ก็โคลงตั้งแต่แมลงวันตอมจนเกือบหลับลงบท...
โคลงว่าดังนี้

เสื่อสีหมีเรดข้าง	ลับมัน กิดี
เสียงโห่เสียงปิ่นพลัน	หลบลิ
เหลือแหล่แต่แมลงวัน	ตอมเมื่อ นอนนา
ยิ่งไฉยยิ่งจู้จี้	เจาะจิ้มเจียนบอฯ

(แหลมมลายู ล.1 : 156)

เมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงวังหมึกทรงบันทึกข้อความไว้ทั้งร้อยแก้วและ
ร้อยกรองว่า

อนึ่งวันนี้ลงเรือเล็กไปนั้น นั่งพิจารณาลำน้ำและป่าไม้
เมื่อเวลาพระอาทิตย์ตกเสียงนกยูง นกกวก นกออก
นกเงือก นกกระแตแต้แวดร้อง ไม้ป่าขันแข่งแซ่ไป ดู
สบายใจ คิดโคลงให้เยอแนลหน่อยหนึ่ง

โคลง

พระลบเจียนลับไม้	รอนรอน
แสงส่องสั่งอัมพร	พ่างย้อม
สีสลับกับสาคร	เขี้ยวสอด ไสแะ
อีกหมู่ไม้ไล่ล้อม	เล่ห์ล้าระบายสี
ปักษาเซงแซ่ซ้อง	หลายเสียง
บ้างหยุดบ้างบินเจียง	สู่ไม้

ขึ้นรั้งร่วมคู่เคียง	กันพลอด
ฟังเพลิดเพลินใจให้	ห้วงน้องเนาหลัง
แลเจียนสูงน้ำเนิ่น	เนินทราย
เรือเล็กเล่มพายพาย	ล่องน้ำ
มากกลางกระแเสสาย	สินธุ์สุด ชึ่งเฮย
งามยิ่งงามนักช้ำ	เสนาะทั้งวังเวง
วังหมึกแม่น้ำเรียก	ตำบล นีนอ
ชลบเขี้ยวขวางกล	แก่งตื่น
น้ำดำดุจหมึกปน	เหตุลึกลับเหลือแฮ
วังหมึกชื่อเพราะพื้น	น่านน้ำดำมัว

(โทรโยค : 94 - 95)

นอกเหนือจากคำประพันธ์ที่พระราชนิพนธ์เองแล้ว พระองค์ทรงเลือก
คำประพันธ์ของเจ้านายพระองค์ต่าง ๆ ที่ร่วมชบวนเสด็จ พระราชดำเนินในครั้งนั้นมาลงไว้ใน
พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันด้วย เช่น เมื่อเสด็จถึงแก่งหลวง ทรงบรรยายว่า

มาถึงที่แก่งเดินบกเหมือนอย่างคราวนี้ แต่
สองคราวมาแล้วดูน้ำน้อยกว่าคราวนี้มาก
คุณสุรวงศ์มาคอยรับส่งอยู่ที่แก่ง บอกว่าน้ำ
มากกว่าคราวก่อนถึงสลกเศษ เมื่อตามเสด็จ
มาคราวก่อน เราเคยขึ้นไปยืนบนศิลาริมแก่ง
มีศิลาผุดมากน้ำเซียดังซู่ ๆ ทีเดียว แต่คราวนี้
และเห็นศิลาพันน้ำอยู่ห่างออกเท่านั้น เสียงน้ำ
ก็ไม่ดังเหมือนแต่ก่อน ทางเรือเดินข้ามแก่งนั้น
อยู่ข้างซ้ายมือแต่เป็นช่องแคบน้ำไหลเชี่ยว ถ้า
เรือจะไปตรงนี้เสียงเอะอะใหญ่ทุกคราว... ขึ้น
ไปอีกหน่อยหนึ่ง เป็นหาดทรายกลางน้ำเป็นเกาะ
เล็กเกาะน้อย น้ำเชี่ยวแรงอยู่ข้างจะงามอยู่

(โทรโยค : 83 - 86)

ในที่นี้พระองค์ทรงแทรกคำประพันธ์ของกรมหลวงพิชิตปรีชากรว่า

อุเปนทรวิเชียรฉันท์

ลูแห่งณแก่งหลวง	ก็ระลวงระสูงลาญ
ละน้องนิราสสถาน	จะสนุกสนานใด
อุทกกระทบผา	ดูจมากกระทบใน
อุราบราไหล	ประทะทับประทุกแด
จะขมนที่ธาร	ก็บบานกระมลแล
จะนี่กสนุกแปร	จิตรเศร้าบโดยจง
อุทกกระทุ่มพอง	กลนองสุขลดง
ชลาครหิมตง	อุระพีครหิมครวญ
กระแสบแปรคืน	ทุกขฝันฤแปรปรวน
ผิห้ำมคหนึ่งนวล	ดูจแก่งสกัดชล

(ไทรโยค : 87 - 88)

อินทรวงศ์ฉันท์

ที่สรงสนุกชล	บระคนระคางระคาย
พื้นลาดสะอาดราย	คณะตรวดตระการตระการ
เลื่อม ๆ ศิลาวรรณ	กลสรรผสมผสาน
สีต่างละอย่างมาน	กิมเลื่อมมลังมเลื่อง
น้ำใสพิสุทธ์สรง	บมิขุ่นจะคายจะเคื่อง
เย็นทราบอุราเปลือง	ระอุปลดกระวนกระวาย
จัดอย่างจะหยั่งยีน	ฤก็ตื่นสเบยสบาย
คว้ง ๆ กระแสสาย	ชลเชียวมะผั่งผั่ง
มัจฉาคณาพา	คณคลาระแวดระวัง
หวาดโลดกระโดดดั่ง	ก็พิลึกคะครึกคะโครม

(ไทรโยค : 88)

โคลง

น้ำไหลใสคว่างคว่าง	ชลวน
ปลาว่ายสายสินธุ์ย่น	คล้าคล้า
หาดลาดปราศจากมล	หินเปือก เปมนา
สนานสนุกน้ำตื้นน้ำ	ลือกเหล่านเย็นสบาย

(ไทรโยค : 88 - 89)

ครั้นพระองค์เสด็จพระราชดำเนินถึงน้ำพุทองช้าง ทรงกล่าวไว้ว่า

มีอยู่อีกแห่งหนึ่งพอเลี้ยวแหลมเขานั้นหน่อยหนึ่ง
 พวกเราที่ไปในเรือตกใจหมด ไม่รู้ว่าจะงมถึง
 เพียงนี้เลย คิดว่าพุทที่ว่าเมื่อตะกี้ก็ตั้งอยู่บ้างแล้ว
 ครั้นมาเห็นตรงหน้าพุทนี้เข้า กลับงามกว่ารูปที่เขียน
 ไปเสียอีก ท่วงทีที่น้ำตกนั้นจะพรรณนายากนัก
 จอดเรือชมอยู่ตรงหน้านั้นสักครู่หนึ่ง เห็นสมกับ
 นิราศ ที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ท่านทรงว่า
 มาพลาทางแสนคิ่งหา นัยนาแลลับไพรสณฑ์
 ยิ่งแดดลาร้อนร้อนทรมทน จึงลุดลเข้าท่องไอยรารมย์
 เป็นช่องชั้นเชิงผาศิลาลาด รุกขชาติรินรวยสวสม
 ไพจิตรพิศพรรณอยู่น่าชม ลมพัดพากลิ่นสุมาลัยมา
 มีทอธารน้ำพุตุตัน ตลอดหลั่นไหลลงแต่ยอดผา
 เป็นไปรงปล่องช่องชั้นบรรพตา เช่นซาดังสายสุหรัยริน
 บ้างเป็นทอแฉกทางหว่างบรรพต เลี้ยวลดไหลมาไม่รู้สิ้น
 น้ำใสไหลชอกศิขรินทร์ แสนถวิลถึงสวาทไม่คลาดคลา
 เกษมสุขสุขสันต์สำราญเจิง บรรเทิงจิตพิศวงหรรษา
 ชลอได้คิดจะใคร่ชลอมา ให้เป็นที่ผาสุกทุกนางใน
 คิดเคยเมื่อเคยไปสรงสนาน สุนทรธารทิพรสสไส
 อันหอมหวลวอลอบสุมาลัย มาว่างไว้สุนทรกำจร
 เจ้าเคยถวายภูษาสุธาสรง อันบรรจงทิพรสเกสร
 เคยไพบุลย์ด้วยดรุณนิกร ที่นี้มากำจรอยู่เอกราช

(ไทรโยค : 119 - 120)

พระองค์ทรงบรรยายน้ำพุแห่งนี้ด้วยเนื้อความที่สอดคล้องกันว่า

น้ำพุใหญ่ มีบันไดพาดขึ้นไปถึงอ่างใหญ่ ที่ตรง
 กลางน้ำนั้นตกลงมาเป็นหลายทางทางหนึ่งนั้นตก
 ลงมาในอ่าง กระทับกันเป็นชั้น ๆ หลายอ่าง ดู
 เหมือนหนึ่งเขียนหรือที่ไทย ๆ แก่งทำแต่ก่อน

ยากจะพรรณนาให้เห็นจริงข้างซ้ายมือเป็นศิลา
หน้าผาชั้นยอดข้างบนเสมอพื้น น้ำตกรอบเขาลง
มาถึงอ่างใหญ่ ที่มีบันไดขึ้นไป เหมือนหนึ่งกับ
กรอบแก้ว ที่หน้าผานั้นมีต้นไม้และต้นไม้แจ็กเล็ก ๆ
ขึ้นเต็มทั้งหน้าผา เหมือนหนึ่งกับเอาพรมหรือ
กระดาษปิดผนัง หรือดอกไม้ร้อยแบบขึ้นไปปะไว้
เขียวสด ๆ เวล่าน้ำตกข้างนอก ต้นไม้ที่หน้าผานั้น
อยู่ข้างในงามเท่าทีเดียว ที่ทางน้ำตกเล็ก ๆ ลงไป
อีกนั้น ตกลงมาเป็นคั่นบันไดกระทบกันเป็นชั้น ๆ
ชั้นหนึ่งก็มีอ่าง ๆ หนึ่ง ตกลงมาถึงอ่างแล้วก็ตกลง
มาเป็นน้ำลาดปากอ่างลงมาอีกเป็นชั้น ๆ กระทบศิลา
เป็นฝอยขาวเสียงดังงามนัก ที่ปากอ่างมีต้นไม้
จีนเล็ก ๆ ขึ้นเป็นหย่อม ๆ เหมือนหนึ่งไม้จีนที่
ปลูกเขามอเล่น และเฉพาะที่ที่ควรจะปลูกด้วย
ที่เป็นก้อนศิลาน้ำตกข้างบนทุก ๆ แห่ง มีต้นไม้แจ็ก
แซมไปตามซอกศิลาที่ไม่ถูกทางน้ำลาดไปราว ๆ
เป็นแต่น้ำซึมพอถูกใบเขียวสดขึ้นอยู่เสมอ ถ้า
นักเลงเขามอหรือช่างแล้วควรจะต้องจริง ๆ ที่เดียว
ไม่เห็นว่่าน้ำพุที่ไหนจะงามเท่าที่นี้เลย ไม่เป็นของ
ใหญ่เกินนิยน์ตาที่จะแลดู และเกินกำลังที่จะทำเอา
อย่าง ถ้าเราได้เห็นช่างก่อภูเขาและดูน้ำพุอย่างนี้ขึ้น
ในบางกอก ก่อนที่ได้มาเห็นภูเขานี้ คงจะคิดว่าช่าง
นั้นแก่งทำให้งาม เกินกว่าที่จะเป็นเองได้ แต่ก่อน
มาเห็นรูปเขียนบ้าง ช่างทำภูเขานี้บ้างยังไม่งามถึงที่นี้
เรายังนึกว่าช่างเห็นจะไม่ได้เห็นอะไร เป็นแต่ทำเอา
ตามชอบใจ แต่มาเห็นที่นี้พาให้เชื่อไปว่าครูช่างเขา
เห็นจะได้ตามเสด็จ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอด
ฟ้าจุฬาโลกมาทางนี้หลายเที่ยว เขาจึงทำตัวอย่าง
ให้เขียนต่อ ๆ มา

(โทรโยค : 139)

พระองค์ทรงแวะทอดพระเนตรบริเวณน้ำพุ ริมแม่น้ำแควน้อย ครั้นเสด็จพระราช-
ดำเนินกลับจากประพาสไทรโยค ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

ปากถ้ำนั้นแคบประมาณสักสองศอก เป็นทาง
ตรงเข้าไปเหมือนฉนวนประมาณสัก 3 วา ถึงที่
ตรงนั้น ดูเป็นวงกลมมีฟองน้ำเป็นเสายันลงมา
ถึงพื้น จะต่อกับถ้ำที่จะออกไปต่อไป 2 เสอ ทำ
ให้เป็นหนทางออกจากวงกลมนั้นสามทางถึงห้อง
ใหญ่ด้านหลังเป็นผนังศิลาตัน ด้านหน้าเป็นช่อง
เพิงถ้ำดูเหมือนหนึ่งคูหาวิมาน ถ้ำนี้ที่กว้าง ๆ
ประมาณ 5 วา ยาวประมาณ 7 วา มีฟองน้ำ
ยันลงมาถึงพื้นเป็นเสาราย ด้านหน้าเสารายหนึ่ง
อีกด้านหนึ่งแอบเข้าอยู่ที่เพิงข้างน้ำตกมาแต่เขาสูง
พื้นถ้ำเป็นที่ราบลุ่ม ๆ ตอน ๆ บ้าง มีน้ำขังอยู่ลึก
3 นิ้ว 4 นิ้วข้างบนเพดานถ้ำนั้น แลดูเป็นฟองน้ำ
ทางน้ำตกห้อยย้อยไปทั้งถ้ำ ที่ตรงเสารายหน้า
คูหาวิมานนั้น มีน้ำตกลงทางนั้นแรง มากกระทบ
ศิลากระทบขึ้นอีกชั้นหนึ่ง น้ำอาบได้ท่วมตัว

(ไทรโยค : 164)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำฉันทน์น้ำพุ ที่เป็นพระนิพนธ์
ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมสมมตอมรพันธ์ มาแทรกไว้ว่า

อินทรวีเชียรฉันทน์ 11

มาโดยวิถีทาง	ณระหว่างที่ธาร
ปรีดีเปรมเกษมสานต์	หยุดยั้งหรรษา
บัดยลลิลขรรริบ	ติรงามสะอาดตา
แง่เงื่อมชะง่อนผา	กลช่างประจงทำ
เวียงวุ้งชวากหว่าง	ชลพรางพะพริ้วพริ้ว
ไหลหลังถะถั่งอัม	พยะหยัดกระเซ็นพราย

แสนสุขสนานสิน	ธูปมีธุลีระคาย
แจกพรพรทกปราย	อุระขึ้นระรินรมย์
พฤกษาดฤณชาติ	ระคะดาษประหลาดสม
ควรจักนิยมชม	บมิน่าจะครไรไล
เซลงฉันท้องซัด	บถนัดประจักษ์ใจ
โดยเดาตะบึงไป	มิเพราะพร้องยุบลความ
	(ไตรโยค : 166 - 167)

คำประพันธ์ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงนำมาแทรกไว้ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน มีทั้งที่เป็นพระราชนิพนธ์ในพระองค์เอง และพระนิพนธ์ของเจ้านายที่ตามเสด็จในครั้งนั้น รวมถึงทรงนำวรรณคดีเก่าที่ได้กล่าวถึงท้องที่บริเวณที่เสด็จพระราชดำเนินขณะนั้นมาแทรกไว้เพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพได้ชัดเจนยิ่งขึ้นและได้รับสุนทรียรสทางภาษาไปพร้อม ๆ กัน เช่น วรรณคดีไทย เรื่อง อีเหนา พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งมีเนื้อหากล่าวถึงบริเวณน้ำพุ ลำธาร และถ้ำในป่า ช้างทางระหว่างเสด็จประพาสไทรโยค พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชวินิจฉัยว่าเป็นสถานที่เดียวกัน ดังที่ทรงบันทึกว่า

ถ้าคิดถึงถ้ำและพุเหล่านี้แล้วนึกถึงเรื่องอีเหนา
พระพุทธรูปล้าท่านทรงแต่งเรื่องอีเหนาเห็นจะ
ได้ทอดพระเนตรเห็นงามของแม่น้ำนี้ไปเป็นแน่ เข้า
เคำกันมากนัก ด้วยเป็นน้ำพุและลำธารถ้ำในป่า ท่วง
ที่ถ้ำก็มิดชิดขอบกล มีหลายแห่ง ถ้ำจะทำเป็นถ้ำอย่าง
เช่นอีเหนา เห็นจะได้บ้าง ลำธารน้ำพุก็เหมือนกับบพที่ว่า

ครั้นถึงจึงลงในห้องธาร สรงสนานน้ำพุที่เสื่อมผา
ย้อยหยดดังสหัสธารา ไหลออกจากศิลาซ่าเซ็น พร้อย ๆ
ต้องกายดังสายฝน เมื่อไรนฤมลจะมาเห็น จะแสนสุข
ทุกวันไม่วายเว้น ลงเล่นชลธารลำธารูใจ ไหนจะชม
คณามัจฉาชาติ ล้วนประหลาดว้ายคล้ายในน้ำใส แล้ว
จะเก็บกรวดแก้วแววไว จะเที่ยวไปประพาสหาดทรายทอง...

(ไตรโยค : 156)

และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึงตำบลเจ็ดเสมียน อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี ทรงนำนิราศ
รบพม่าที่ท่าดินแดง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช
มาแทรกไว้ว่า

วัดเจ็ดเสมียนลานวัดกว้างใหญ่ต้นไม้ร่มดงามนัก
เรือลูกค้าจอดอาศัยอยู่ที่นี่มาก บ้านเจ็ดเสมียนนี้
เป็นที่ชอบของนักเลงกลอนพอใจจะอยากไหว้วาน
ให้เสมียนมาจดแทบทุกฉบับ ในนิราศพระพุทธ-
ยอดฟ้าก็มีว่าถึงเจ็ดเสมียนนี้เหมือนกัน

ถึงท่าราบเหมือนหนึ่งท่าบรวงถวิล ยิ่งโดย
ดินโหยหวลครวญกระศัลย์ ด้วยได้ทุกข์อุกใจมา
หลายวัน จนบันลือเจ็ดเสมียนตำบลมา ล้ำล้ำจะ
ใครเรียกเสมียนหมาย มารายทุกข์ที่ทุกข์ถึงคณิงหา
จึงรีบเร่งนาเวศคันลิลิตา พอทิวากรเยื้องจวนสายัณห์

(โทรโยค : 196)

เมื่อพิจารณาพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาท-
สมเด็จพะจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พระองค์ทรงใช้ภาษาร้อยแก้วในการบรรยายได้อย่าง
ชัดเจนอยู่แล้ว แต่เหตุผลประการสำคัญในการนำคำประพันธ์ร้อยกรองที่มีเนื้อหาเช่นเดียวกัน
มาแทรกไว้ เพราะทรงมีพระราชประสงค์ว่า "จะได้เห็นงามและเพราะหูพร้อมกัน" (โทรโยค :
139) นอกจากนี้ ผู้วิจัยเห็นว่ายังเป็นการเปลี่ยนบรรยากาศให้แก่ผู้อ่านจากความเรียงร้อยแก้ว
มาอ่านคำประพันธ์ร้อยกรอง ซึ่งจะเห็นความงดงาม ก่อให้เกิดภาพที่ชัดเจนยิ่งขึ้นจากจังหวะ
ของคำ และฉันทลักษณ์ที่ใช้ในคำประพันธ์ เหล่านี้ทำให้ผู้อ่านได้รับความเพลิดเพลินจาก
การอ่านพระราชนิพนธ์ชุดนี้เพิ่มขึ้น

4.5 การใช้ภาพประกอบ

การใช้ภาพประกอบในสารคดีท่องเที่ยว เป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่ง เนื่องจาก
การใช้ภาพประกอบเนื้อเรื่องจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจได้รวดเร็ว ถูกต้อง และชัดเจนยิ่งขึ้น

แม้ว่าในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัววิทยาการเกี่ยวกับภาพถ่ายยังไม่พัฒนามากเท่าใดการถ่ายภาพแต่ละครั้งต้องใช้ต้นทุนสูง ทำให้ไม่ค่อยมีภาพถ่ายในขณะนั้นมากนัก แต่พระองค์ทรงสนพระทัยการถ่ายภาพ ขณะเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ มักจะทรงฉายพระบรมฉายาลักษณ์ไว้เสมอ เพื่อทรงใช้เป็นที่ระลึก และมีพระราชทัคนะว่า "การที่จะเขียนหนังสือให้เข้าใจชัดเจนนั้นเปนพันวิสัย ได้แต่ต้องดูรูปถ่ายประกอบ" (ชวากว่าสองเดือน : 233) แม้ว่าพระองค์จะทรงมีพระปรีชาสามารถในการใช้ภาษาเพื่อบรรยาย หรือพรรณนาสิ่งต่าง ๆ ให้เป็นที่เข้าใจได้อย่างชัดเจนและง่ายดาย แต่ก็ทรงเห็นว่า "จะอธิบายหมดไม่ได้ เพราะปากพูดไม่เหมือนกับตาเห็น" (ไทรโยค : 143) จึงทรงอ้างถึงรูปถ่ายว่าให้ไปดูประกอบกัน "ต้องดูรูปจะว่าให้ละเอียดไม่ได้" (ไทรโยค : 142)

ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ พระองค์ทรงฉายพระบรมฉายาลักษณ์ตามสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนินถึง

คราวเสด็จพระราชดำเนินประพาสไทรโยค ทรงฉายพระบรมฉายาลักษณ์ 2 ครั้งที่ถ้ำแห่งหนึ่ง ริมแม่น้ำแควน้อย ระหว่างทางเสด็จน้ำตกไทรโยค จังหวัดกาญจนบุรี

เราถ่ายรูปพร้อมกันกับเจ้านายที่ตรงนั้นรูป 1
ภาพเป็นผู้ถ่าย

(ไทรโยค : 164)

และระหว่างทางเสด็จกลับจากน้ำตกไทรโยค

กลับลงมาถ่ายรูปที่เราขึ้นเมื่อวันมาอาบน้ำแล้วกลับลงเรือ

(ไทรโยค : 165-166)

อาจเนื่องมาจากการเสด็จประพาสไทรโยคเป็นการเสด็จประพาสภายในประเทศ ซึ่งพระองค์เองได้เสด็จมาแล้วหลายหน และผู้อ่านก็มีโอกาสในการมาเที่ยวชมสถานที่ต่าง ๆ ได้ง่าย อีกทั้งเป็นสภาพภายในประเทศที่พอจะจินตนาการได้ทำให้ภาพถ่ายระหว่างเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้มีน้อย ซึ่งแตกต่างจากคราวเสด็จประพาสเกาะชวา ทรงมีพระบรมฉายาลักษณ์กับบุคคลต่าง ๆ และสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนิน เป็นจำนวนมาก เช่นทรงฉายพระบรมฉายาลักษณ์กับเจ้าเมือง และท่านผู้หญิงเมืองสิงคโปร์

ที่คองเวอนเมนต์เฮาส์ เขากันราวแลปูพรม
ตั้งเก้าอี้ไว้ที่ริมทาง ที่จะลงไปลอนชั้นกลาง
เจ้าเมืองและท่านผู้หญิงคอยรับถ่ายรูปหมู่

(ชวากว่าสองเดือน : 18)

ทรงฉายพระบรมฉายาลักษณ์ระหว่างทางที่เสด็จพระราชดำเนินที่เมือง
บวยเตนชอค

ข้ามแม่น้ำกิลิงวองส์ไปเดินเลียบบตลิ่งฟาก
ตะวันตกมาจนถึงที่โยเติ้ลหยุดถ่ายรูปบางแห่ง

(ชวาครั้งหลัง : 29)

สารบัญรูปที่มีอยู่ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันเสด็จประพาสชวา
กว่าสองเดือนที่ทรงฉายร่วมกับบุคคลต่าง ๆ ได้แก่ รูปหมู่ฉายที่หริกันเฮาส์ (10) รูปหมู่ฉายที่
คองเวอนเมนต์เฮาส์ เมืองสิงคโปร์ (18) รูปหมู่ฉายที่สวนเมืองบวยเตนชอค (60) รูปฉายเมื่อ
ทอดพระเนตรภูเขาไฟปาบินไดยัง (116) รูปหมู่ฉายที่ปากปล่องภูเขาไฟปาบินไดยัง (118)
รูปหมู่ถ่ายในกราดน (วัว) สุสุสุนัน เมืองโซโล (276) รูปหมู่ฉายที่บ้านจีนเขี่ยลงเขี่ยเศรษฐีที่
เมืองสิงคโปร์ (374) รูปหมู่ถ่ายที่บ้านสุลต่านยะโฮ ในเมืองสิงคโปร์ (376) ในพระราชนิพนธ์
คราวเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง รูปหมู่ถ่ายที่โรงทำหมวกสถานที่เตงกรัง (73)

การที่พระองค์ฉายพระรูปร่วมกับบุคคลต่าง ๆ ที่เข้าเฝ้านั้น เพื่อทรงเก็บไว้
เป็นที่ระลึกว่าเสด็จประพาสสถานที่ใดและได้รู้จักกับใคร ส่วนบุคคลต่าง ๆ ที่ถ่ายรูปพร้อมกับ
พระองค์นั้น ถือว่าเป็นเกียรติแก่ตนเองที่ได้รับพระมหากุณาธิคุณดังที่ทรงบันทึกไว้คราวเสด็จ
พระราชดำเนินโรงทำหมวกที่เตงกรังว่า

เขาขอให้ถ่ายรูปหมู่และดื่มแชมเปญ

(ชวาครั้งหลัง : 34)

เมื่อเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง พระเจ้าลูกยาเธออัษฎางค์เดชาวุธ (กรมขุน
นครราชสีมา) ประชวรอย่างหนัก พระองค์ทรงให้หมอฝรั่งในชวามาดูแลรักษาอาการจนกระทั่ง
อาการประชวรบรรเทา

หมอล่าหน้านั้นอยู่ข้างจะปลื้มกันมาก เพราะ
จะมีชื่อเสียงดี มีการเลี้ยงกันและถ่ายรูป
(ชวาคั้งหลัง : 59)

พระบรมฉายาลักษณ์ที่ฉายในสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนิน

ให้ขุนฉายาตั้งกล้องที่ร้านริมน้ำพวยเรือ
กลับถ่ายรูปในเรือ แล้วให้เขาไปถ่ายที่ร้าน
ริมปากสระข้างตะวันตกที่ข้ามออกไป เป็นทางที่
แลเห็นได้ตามยาวอีกรูป 1 แล้วให้ลงเรือที่ทะเล
ข้างนอกทีเดียว

(แหลมมลายู ล.1: 215)

โดยเฉพาะอย่างยิ่งหากเป็นการเสด็จพระราชดำเนินประพาสต่างประเทศ
ด้วยแล้ว การฉายพระบรมฉายาลักษณ์ของพระองค์นอกเหนือจากเพื่อเป็นที่ระลึกแล้ว ยังทำ
ให้เห็นถึงสภาพภูมิประเทศบริเวณนั้น รูปร่างลักษณะของสิ่งต่าง ๆ ที่เป็นจริง ซึ่งทำให้ผู้อ่าน
เข้าใจ และมีจินตนาการที่ชัดเจนขึ้น

ที่เกาะชวา คราวเสด็จประพาสชวากว่าสองเดือน มีพระบรมฉายาลักษณ์ที่
ฉายตามสถานที่ต่าง ๆ และภาพถ่ายสถานที่ต่าง ๆ ดังนี้ รูปคลองที่เมืองบาเตเวีย (52)
พระบรมรูปทรงม้าผ่านเหลืองไปทอดพระเนตรภูเขาไฟปาบินไดยัง (114) รูปภูเขาไฟกุหนง-
มราปี (220) รูปพระเจดีย์บุโรพุทโธ (230) รูปเทวสถานบรัมบานัน (232) พระพุทธรูปแลรูป
พระโพธิสัตว์ในเมนดุด (234) พระพุทธรูปแลลายจำหลักฐานทักษิณพระเจดีย์บุโรพุทโธ
(236) รูปศิลาจำหลักภาพเรื่องรามเกียรติ์ที่เทวสถานบรัมบานัน (238) พระบรมรูปเมื่อเวลา
เสด็จขึ้นที่พักตำบลปุดโป ทางไปโตสาร์ (312) รูปที่พักกลางทาง เมื่อเสด็จไปโตสาร์ (314)
รูปภูเขาไฟโบรโม (324) รูปกระบวรแก้วอ้อมไปเขาไฟโบรโม (326) รูปถ่ายในทเลทรายเขา
ไฟโบรโม (330)

คราวเสด็จประพาสชวาคั้งหลังมีบางภาพที่ซ้ำกับครั้งก่อน เช่น พระพุทธรูป
แลรูปพระโพธิสัตว์ในเมนดุด (59) เทวสถานบรัมบานัน (191) เจดีย์บุโรพุทโธ (203)

นอกเหนือจากนี้ก็เป็น โยเดลโฮมันน์ ที่เมืองบันดอง (39) และพระบรมฉายาลักษณ์ เมื่อเสด็จถึงเมืองชวาขึ้นเมืองบ'ตเวีย (19)

ภาพวัฒนธรรมการแสดงของชาวชวา เป็นอีกจำนวนหนึ่งของภาพทั้งหมดที่แทรกอยู่ในจดหมายเหตุรายวันประพาสชวาว่าสองเดือน คือรูปปีพาทย์แลต้นบทละครหลวงเมืองยกยา (168) รูปนางระบำมะดูโย (170) รูปละครหลวงเมืองยกยา (172) รูปโขนหลวงเมืองยกยา (174) ในจดหมายเหตุรายวันเสด็จประพาสชวาครั้งหลังมีภาพที่ซ้ำกันคือ รูปนางระบำมะดูโย (173) ละครหลวงเมืองยกยา (201) และรูปโขนหลวงเมืองยกยา (147) และที่เพิ่มเติมมาคือ รูปนางในเชิงูเครื่องที่เมืองยกยา (183) กระบวนแห่กระบักเมาลุก (เมืองโซโล) (149) ปีพาทย์แลต้นบทละครหลวงเมืองยกยา (187)

จากพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันทั้ง 4 เล่ม มีจำนวน 2 เล่มที่ไม่ได้ลงภาพประกอบได้แก่ จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค จุลศักราช 1239 (พุทธศักราช 2420) และจดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 (พุทธศักราช 2433) แต่ก็ได้มีการบันทึกไว้ว่ามีการถ่ายรูปในสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนิน ดังที่ได้กล่าวไปข้างแล้ว ส่วนอีก 2 เล่มคือ จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวาว่าสองเดือน (พุทธศักราช 2439) และจดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวาครั้งหลัง (พุทธศักราช 2444) มีการลงภาพประกอบเป็นระยะ ๆ ทั้งภาพที่เป็นพระบรมฉายาลักษณ์กับบุคคลต่าง ๆ ในสถานที่ต่าง ๆ จำนวน 9 ภาพ, ภาพสถานที่ที่เสด็จพระราชดำเนิน จำนวน 18 ภาพ และภาพวัฒนธรรมการแสดงของชาวชวา จำนวน 11 ภาพ

จะสังเกตได้ว่าจำนวนภาพที่นำมาประกอบจดหมายเหตุรายวันคราวเสด็จประพาสเกาะชวาทั้ง 2 ครั้งนั้น เป็นภาพสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนินมากที่สุดเพื่อให้ผู้อ่านเห็นภาพที่แท้จริง ทั้งรูปร่าง ลักษณะ ลวดลาย รวมไปถึงสถานที่ตั้งสภาพแวดล้อมภูมิประเทศบริเวณนั้น ส่วนภาพวัฒนธรรมการแสดงของชาวชวาเป็นภาพที่มีจำนวนรองลงมา ภาพเหล่านี้ช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจลักษณะการแสดง การแต่งกาย จาก บรรยายากาโดยรวมมากขึ้น ส่วนภาพที่เป็นพระบรมฉายาลักษณ์กับบุคคลต่าง ๆ ในสถานที่ต่าง ๆ นั้นก็มีส่วนทำให้ผู้อ่านได้เห็นลักษณะ บุคลิกของผู้มาต้อนรับ และบุคคลบางคนที่พระองค์ทรงกล่าวถึงในพระราชนิพนธ์ นอกเหนือจากที่จะได้เห็นภาพสถานที่ต่าง ๆ แต่เพียงอย่างเดียว

สาเหตุที่ต้องนำภาพมาประกอบจดหมายเหตุรายวันครั้งเสด็จประพาสเกาะ
ชวาทั้ง 2 ครั้งนี้ ผู้วิจัยคิดว่าเป็นเพราะสภาพบ้านเมือง สิ่งแวดล้อม ศิลปวัฒนธรรมของ
ชาวชวาแตกต่างกับของไทยพอสมควร เพื่อที่จะให้ผู้อ่านเข้าใจสิ่งเหล่านี้ได้อย่างถูกต้อง
ชัดเจนจึงจำเป็นต้องมีภาพประกอบ ทั้งยังชวนให้ติดตามเรื่องเพราะมีจินตนาการที่ใกล้เคียง
ความจริงราวกับได้ไปท่องเที่ยวในสถานที่นั้น ๆ ซึ่งเป็นวัตถุประสงค์ประการสำคัญในการ
เขียนสารคดีท่องเที่ยว นับว่าการนำภาพมาประกอบพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน
เหมาะสมอย่างยิ่งในการจัดเป็นงานเขียนสารคดีท่องเที่ยว

เมื่อได้พิจารณาจดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในลักษณะของสารคดีท่องเที่ยวแล้วพบว่า จดหมายเหตุรายวัน
ชุดนี้ สามารถจัดอยู่ในประเภทของสารคดีท่องเที่ยวได้ เนื่องจาก

1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์
จดหมายเหตุรายวันนี้จากการบันทึกเรื่องราวต่าง ๆ ในระหว่างเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ
ด้วยพระองค์เอง โดยจะทรงเล่าประสบการณ์ส่วนพระองค์ที่ได้ทอดพระเนตรเมื่อเสด็จครั้งนั้น
และเพื่อให้ข้อมูลที่มีพระราชประสงค์ที่จะทรงบันทึกไว้ นั้นสมบูรณ์ พระองค์ทรงค้นคว้า
เพิ่มเติมจากเอกสารที่มีผู้เคยกล่าวถึงสถานที่ หรือเหตุการณ์นั้น ๆ หากเป็นประเพณี ความเชื่อ
วัฒนธรรมที่แตกต่างกันในแต่ละท้องถิ่น พระองค์จะทรงสอบถามจากผู้ที่มีความรู้ หรือชาว
พื้นเมืองเจ้าของวัฒนธรรมเหล่านั้น ทั้งหมดนี้เป็นวิธีการที่พระองค์ทรงใช้หาข้อมูล ซึ่งสามารถ
แบ่งข้อมูลที่พระองค์ทรงใช้อยออกเป็น 2 กลุ่ม คือ ข้อมูลปฐมภูมิและข้อมูลทุติยภูมิ ในกรณีของ
ข้อมูลทุติยภูมิ พระองค์ทรงเลือกอ้างถึงหนังสือที่น่าเชื่อถือ และได้รับการยอมรับจึงทำให้
สามารถสรุปได้ว่า ข้อมูลในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้เป็นข้อมูลที่มีความถูกต้อง
แท้จริงในขณะนั้น

2. เนื้อหาของพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ ให้ความรู้
เกี่ยวกับสภาพภูมิประเทศ สภาพบ้านเมือง ของสถานที่ที่พระองค์เสด็จพระราชดำเนิน โดย
ทรงบรรยาย ให้รายละเอียดอย่างชัดเจนตามที่ได้ทอดพระเนตร เนื้อหาบางส่วนมีการอ้างอิง
ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากวรรณคดี หรือเอกสารอื่น ๆ ที่เชื่อถือได้ ซึ่งจะทำให้ผู้อ่านรู้จักสถานที่
นั้น ๆ ได้ดีขึ้น ทรงให้รายละเอียดเกี่ยวกับวัฒนธรรมเฉพาะท้องถิ่นไม่ว่าจะเป็นเรื่องความเชื่อ
ค่านิยม รวมถึงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนในด้านต่าง ๆ เนื้อหาในส่วนนี้ทั้งหมดเป็น
ข้อมูลสำคัญในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า -

เจ้าอยู่หัวทรงบันทึกไว้อย่างละเอียด และครอบคลุมในทุกประเด็น อันจะทำให้ผู้อ่านได้รับข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่นั้นมากที่สุด

3. พระองค์ทรงแทรกนิทาน ตำนาน เกี่ยวกับสถานที่ไว้ในเนื้อหา ขณะที่กำลังกล่าวถึงสถานที่แห่งนั้น พระองค์ทรงเรียกนิทาน ตำนานเหล่านี้ว่า "นิทานสำหรับภูมิประเทศ" นิทานเหล่านี้มีทั้งที่พระองค์ทรงทราบอยู่แล้ว และทรงนำมาแทรกไว้ในพระราชนิพนธ์เมื่อเสด็จพระราชดำเนินถึง มีผู้อื่นเล่าถวาย รวมถึงทรงสอบถามจากผู้ที่มีความรู้ แม้ว่าเรื่องราวในนิทานจะไม่ได้เกิดขึ้นในขณะที่เสด็จพระราชดำเนินแต่นิทานเหล่านี้เป็นสีสันของเนื้อหาในการแนะนำ ให้ข้อมูลถึงสถานที่นั้น ๆ ได้อย่างสนุกสนาน และจดจำได้อย่างแม่นยำไม่ว่าจะเป็นสถานที่ทั้งในและนอกประเทศ หากทรงมีข้อมูลเกี่ยวกับนิทานสำหรับภูมิประเทศนั้น ๆ ก็ะทรงนำมาแทรกไว้อยู่เสมอ

4. การใช้ภาษาในการบันทึกจดหมายเหตุรายวันของพระองค์ ทรงใช้ภาษาที่ง่ายและสามารถทำความเข้าใจได้อย่างชัดเจน ด้วยการใช้คำ และความเปรียบเทียบมาขยายเพื่อให้ผู้อ่านที่แม้ว่าจะไม่ได้ร่วมขบวนเสด็จพระราชดำเนินในแต่ละครั้งสามารถเข้าใจรายละเอียดได้อย่างชัดเจน เห็นภาพจากการบรรยายถึงสถานที่, สิ่งของ รวมถึงอารมณ์ความรู้สึกที่เกิดขึ้นในขณะนั้น และเพื่อให้ผู้อ่านติดตามอ่านพระราชนิพนธ์ชุดนี้ได้อย่างเพลิดเพลิน พระองค์ทรงใช้คำสัมผัสคล้องจอง ทำให้เกิดท่วงทำนอง จังหวะ ระดับเสียงสูงต่ำของการใช้ภาษา ทั้งยังทรงนำคำประพันธ์ร้อยกรองที่มีเนื้อหาสอดคล้องกับสถานที่ที่พระองค์ทรงบันทึกไว้มาแทรกเพื่อเป็นการเปลี่ยนบรรยากาศซึ่งจะได้ทั้งภาพสถานที่นั้น ๆ และเกิดความไพเราะเสนาะหูไปพร้อม ๆ กัน นอกจากนี้ พระองค์ทรงยกพระอารมณ์ขันส่วนพระองค์ในเหตุการณ์ต่าง ๆ มาบันทึกไว้ในพระราชนิพนธ์บางช่วง เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความสนุกสนานเพลิดเพลิน ติดตามอ่านเรื่องได้อย่างไม่เบื่อหน่าย

5. พระองค์ทรงนำภาพถ่ายมาประกอบเนื้อหา โดยส่วนพระองค์แล้ว โปรดที่จะฉายพระบรมฉายาลักษณ์อยู่แล้วเป็นพื้นฐาน ในการเสด็จพระราชดำเนิน สถานที่ต่าง ๆ จึงมีพระราชประสงค์ในการฉายพระบรมฉายาลักษณ์ร่วมกับบุคคลต่าง ๆ และมีพระราชดำรัสให้บุคคลผู้มีหน้าที่ (ขุนฉายา) ถ่ายภาพสถานที่ต่าง ๆ ไว้ รวมทั้งบุคคลต่าง ๆ ในต่างประเทศต้องการพระบรมฉายาลักษณ์ของพระองค์ไว้เพื่อเป็นที่ระลึก และเพื่อเป็นเกียรติแก่ตนเอง ทำให้มีพระบรมฉายาลักษณ์ของพระองค์จำนวนมาก แม้ว่าวิทยาการทางภาพถ่ายในรัชสมัยของพระองค์จะยังไม่พัฒนามากมายเท่าใดนัก พระองค์ทรงนำภาพ

เหล่านั้นมาใช้ประกอบในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุร้ายวัน เพื่อช่วยให้ผู้อ่านเข้าใจ
เนื้อหา ข้อมูลต่าง ๆ ได้ชัดเจนและถูกต้องยิ่งขึ้น

การเปรียบเทียบลักษณะงานเขียนเกี่ยวกับการเดินทางที่มีมาก่อนพระราชนิพนธ์
จดหมายเหตุร้ายวันและงานที่เกิดขึ้นภายหลัง

การเขียนสารคดีท่องเที่ยววัน เดิมที่คนไทยนิยมบันทึกเรื่องราวประสบการณ์
การท่องเที่ยวไว้ในรูปแบบของนิราศซึ่งเขียนเป็นร้อยกรอง จนกระทั่งหม่อมราโชทัย (2
บันทึกเรื่องราวการเดินทางไปเจริญพระราชไมตรีของไทยกับประเทศอังกฤษ ในสมัยพระนาง-
เจ้าวิกตอเรียไว้ในรูปแบบของ "จดหมายเหตุคณะราชทูตไทยไปอังกฤษ" ซึ่งประทีป เหมือนนิล
(2519 : 113) เสนอว่า "อาจจะเป็นสารคดีท่องเที่ยวของไทยเรื่องแรกก็เป็นได้"
จดหมายเหตุคณะราชทูตไทยไปอังกฤษนี้เขียนขึ้นเพื่อทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานพระบาท-
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับการไปราชการ ณ ประเทศอังกฤษ ดังที่บันทึกไว้ใน
ตอนต้นว่า

ข้าพระพุทธเจ้า หม่อมราโชทัย กระต่าย ได้รับ
พระราชทานจดหมายเรื่องความ ตามระยะทาง
ที่พวกราชทูต กราบถวายบังคมลาออกจากกรุงเทพ-
มหานครไปจำเริญทางพระราชไมตรีพระเจ้ากรุงลอนดอน
ทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย

(หม่อมราโชทัย 2508 : 166)

หม่อมราโชทัยบันทึกจดหมายเหตุเรื่องนี้ตามวัน เวลา และระยะทางที่ใช้ใน
การเดินทาง โดยจะบอกวัน และเวลาไว้ในตอนต้นของแต่ละวันเสมอ

วันจันทร์ เดือน 9 ขึ้น 13 ค่ำ เวลาเช้าโมงครึ่ง
วันอังคาร เดือน 9 ขึ้น 14 ค่ำ เวลาเช้าโมงเศษ
วันพุธ เดือน 9 ขึ้น 15 ค่ำ เวลาเช้าโมงเศษ
วันพฤหัสบดี เดือน 9 แรม 1 ค่ำ เวลาเช้า 4 โมง

(เรื่องเดิม : 170-172)

รูปแบบที่แน่นอนเช่นนี้ทำให้เห็นว่า การบันทึกครั้งนี้เป็นการบันทึกอย่างเป็นทางการ

หม่อมราชวงศ์ทัยบันทึกเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับสถานที่ต่าง ๆ ขณะเดินทาง เพื่อบอกเส้นทางที่ใช้เดินทาง เช่น

ณ วันอังคาร เดือน 9 แรม 6 ค่ำ เวลา 5 โมงเช้าถึง
เกาะแคสบ้า บ่ายโมงเศษ ถึงเกาะเมนดานอ อยู่ข้าง
ซ้ายมือ พันออกไปข้างขวามือหน่อยหนึ่ง มีอีกสองเกาะ
เรียกเกาะเหนือ เกาะใต้ ถัดสองเกาะออกไป มีอีกเกาะ
หนึ่งชื่อ เตบละ

(เรื่องเดิม : 175)

เนื้อหาของจดหมายเหตุเรื่องนี้เป็นกรรายงานสภาพเหตุการณ์ ในการนำพระราชสาส์นถวายราชินีแห่งประเทศอังกฤษ หม่อมราชวงศ์ทัยบันทึกคำพูดและขั้นตอนในการเข้าเฝ้าไว้อย่างละเอียดว่า

เจ็ดคนพร้อมกันถวายบังคม แล้วคลานตามเข้าไป
จนถึงที่เฝ้า ราชทูตจึงเชิญพานพระราชสาส์นขึ้นวาง
บนโต๊ะที่ตั้งอยู่ตรงหน้าพระที่นั่งธโรน ห่างประมาณ
แปดศอก แล้วคลานถอยออกมาถึงที่เฝ้าไกลกวิน
ประมาณสิบศอก

(เรื่องเดิม : 203)

ในการนี้ราชินีแห่งประเทศอังกฤษ กล่าวตอบเรื่องการเชิญพระราชสาส์น และเครื่องมงคลราชบรรณาการ จากพระมหากษัตริย์ ประเทศสยามมาเจริญราชไมตรีกับพระราชินีว่า

เรามีความยินดีในการที่รับราชทูต ซึ่งมาแต่พระเจ้า
กรุงสยามทั้งสองพระองค์ เราหมายใจว่า พระองค์จะ
เป็นที่ยั่งยืน ด้วยเราเห็นราชทูตนั้นเหมือนเป็นของ
สำคัญแห่งไมตรีของพระเจ้ากรุงสยามทั้งสองพระองค์

และหมายว่าพระองค์ท่านทั้งสองจะเป็นญาติสัมพันธ์มิตร
รักษาอาณาจักและราษฎรให้ดียิ่งขึ้นไปจึงได้เปลี่ยน
ทำหนังสือสัญญาแก่เรา เราก็เอาใจใส่มาก ด้วยหมายว่า
หนังสือสัญญาที่ทำใหม่นี้จะให้เป็นที่มั่นคงในทาง
พระราชไมตรี และมีคุณยิ่งขึ้นไปทั้งสองพระนคร และ
ลูกค้ำวาณิชได้ค้าขายต่อกันทั้งสองฝ่าย อนึ่งเรายินดีนัก
ด้วยรู้ว่าพวกขุนนางของเราที่ให้ไปรับท่านทั้งปวง ได้
เอาใจใส่ในพวกราชทูตให้มีความสุขตลอดถึงเมืองอังกฤษ
ด้วยความชอบธรรม

(เรื่องเดิม : 204)

กล่าวโดยสรุป หม่อมราโชทัย เขียนจดหมายเหตุคณะราชทูตไทยไปประเทศ
อังกฤษ ในลักษณะของการบันทึกระหว่างเดินทางไปเจริญราชไมตรีกับประเทศอังกฤษ
เพื่อถวายรายงานแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับการปฏิบัติราชการ
ในครั้งนั้นโดยตรง

เมื่อนำจดหมายเหตุเรื่องนี้ มาพิจารณาเทียบกับจดหมายเหตุรายวัน พระราช
นิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พบว่า

1. วัตถุประสงค์ในการเดินทางแตกต่างกัน จดหมายเหตุคณะ
ราชทูตไทยไปประเทศอังกฤษนั้น เป็นการเดินทางเพื่อไปปฏิบัติราชการยังต่างแดน ทำให้ต้อง
คำนึงถึงภารกิจทางราชการเป็นหลัก เนื้อหาจึงมีแต่เรื่องในทางราชการเป็นสำคัญ แต่
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันเรื่องต่าง ๆ
ไว้ขณะเสด็จประพาส จึงทรงบันทึกเรื่องได้ทุกอย่างตามที่มีพระราชประสงค์

2. วัตถุประสงค์ในการเขียน หม่อมราโชทัยต้องเขียนจดหมายเหตุ
เรื่องนี้ เพื่อทูลเกล้า ฯ ถวายรายงานแก่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ โดยมิได้ทรง
ระบุผู้อ่าน เป็นการเขียนในลักษณะบันทึกส่วนพระองค์

3. สถานภาพของผู้เขียน หม่อมราโชทัยเป็นเพียงหนึ่งในคณะ
ราชทูตที่เดินทางไปเจริญราชไมตรี ในฐานะผู้น้อย ไม่สามารถแสดงความคิดเห็น หรือทัศนะ
ในเรื่องต่าง ๆ ได้มากนัก เพราะคำนึงถึงอยู่ตลอดเวลาว่าผู้อ่านคือพระมหากษัตริย์ และด้วย
สถานภาพเช่นนี้ ทำให้ไม่สามารถเดินทางไปยังสถานที่ต่าง ๆ ตามใจชอบได้ ต้องอยู่ใน

การดูแล รับรองของประเทศอังกฤษตลอดเวลา ซึ่งต่างจากสถานภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีอิสระในการเสด็จสถานที่ต่าง ๆ และทรงบันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ ได้ตามที่มีพระราชประสงค์ ทั้งที่เป็นเนื้อหา พระราชวินิจฉัย และพระราชหัตถ์สนพระองค์ ทำให้เนื้อหาของงานทั้งสองแตกต่างกัน

วัตถุประสงค์ในการเดินทาง วัตถุประสงค์ในการเขียน และสถานภาพของผู้เขียน ทำให้เนื้อหาและรูปแบบของจดหมายเหตุรายวันของหม่อมราโชทัย แตกต่างไปจากจดหมายเหตุรายวันพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ จดหมายเหตุคณะราษฎรทูตไทยไปประเทศอังกฤษ ของหม่อมราโชทัยนั้นยังไม่ใช่สารคดี ท่องเที่ยวอย่างเต็มรูปแบบ มีเพียงแต่การเดินทางเป็นโครงหลักเท่านั้น ใจความสำคัญมุ่งที่จะรายงานการปฏิบัติราชการคือการเข้าเฝ้าพระนางเจ้าวิกตอเรีย เพื่อถวายพระราชสาส์น เจริญสัมพันธ์ไมตรีมากกว่าการเล่าเรื่องต่าง ๆ ที่เป็นความรู้ไปพร้อม ๆ กับความบันเทิงในการเดินทาง ในขณะที่พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ ให้ความรู้เกี่ยวกับสถานที่ที่เสด็จพระราชดำเนินในทุก ๆ ด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ ตำนาน นิทาน รวมถึงสภาพความเป็นอยู่ของประชาชนในแต่ละท้องถิ่น ซึ่งผู้อ่านจะได้รับทั้งรสความและรสคำควบคู่กันไป

พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ แม้จะไม่มีกรตีพิมพ์เพื่อเผยแพร่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแต่ผู้วิจัยเชื่อว่าน่าจะมีผู้ได้เคยอ่านมาบ้าง อาจเป็นบุคคลใกล้ชิด หรือร่วมอยู่ในขบวนเสด็จ ฯ ดังที่ทรงบันทึกไว้ว่า

นอกนั้นก็เหมือนกันกับไซโลทุกอย่างเป็นแต่ย่อมกว่า
ลงบันไดหน้าสดีงเกลไปที่มิวเซียมก่อน (ใครอ่านถึงตรงนี้
ขอให้กรูปรูมิวเซียมไว้ในใจ เดาตามแต่จะคิดเห็นว่า
ควรจะเป็นรูปอย่างไร โทงโตสักเท่าใด ของมากหรือน้อย
ขอให้รู้ด้วยว่ามิใช่มิวเซียมของสุลต่าน เป็นของเคาวแมนต์
วิลันดาตั้งขึ้นสำหรับเป็นที่ศึกษาในเรื่อง อาคีโดโลยีตั้งอยู่
ลานเดียวกันกับบ้านเรสิเดนต์แล้วจึงค่อยอ่านต่อไป)

(ชวาครั้งหลัง : 196)

เมื่อจดหมายเหตุรายวันชุดนี้เริ่มตีพิมพ์เผยแพร่ในรัชกาลที่ 6 (จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยคตีพิมพ์เป็นเล่มแรก เมื่อ พ.ศ. 2455) วัสดุได้อ่านงานพระราชนิพนธ์ชุดนี้มากขึ้น ทำให้เกิดการเขียนลักษณะเดียวกันนี้ตามมา โดยยังใช้คำว่า จดหมายเหตุ อยู่เช่นเดิม จะเห็นได้จากเรื่อง จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินเลียบมณฑลปักษ์ใต้ตั้งแต่วันที่ 4 มิถุนายน ถึงวันที่ 5 สิงหาคม พระพุทธศักราช 2458 เขียนโดยสักขี และ จดหมายเหตุรายวันการเดินทางในอินโดจีน ฝรั่งเศส พ.ศ. 2461-2462 เขียนโดยกำแพงเพชรอัศวโยธิน ในยุคต่อมาการเขียนเล่าประสบการณ์การท่องเที่ยวเช่นนี้ยังคงมีอยู่ แต่เปลี่ยนชื่อ โดยจะใช้คำว่า "เที่ยว หรือ ไปตามด้วยสถานที่" เช่น เที่ยวเมืองพระร่วง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เที่ยวเมืองพะม่า และ ไปลังกาทวีป พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ไปชวา พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เป็นต้น

การเขียนเล่าประสบการณ์เกี่ยวกับการท่องเที่ยว ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และบันทึกการเดินทางท่องเที่ยวของคนรุ่นต่อมา จะไม่บันทึกแต่เพียงวัน เวลา สถานที่ที่เดินทางเท่านั้น แต่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่เดินทางไว้ในงานเขียนแต่ละเรื่องมากขึ้น ผู้วิจัยคิดว่างานของคนรุ่นต่อมาเหล่านี้ คงจะได้รับอิทธิพลจากงานพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในด้านการบันทึก และให้รายละเอียดเกี่ยวกับสถานที่ และสภาพความเป็นอยู่ของประชาชน เช่น

จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 128 ของสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ในขณะเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมื่อ 8 เมษายน ถึง 31 พฤษภาคม ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) พระองค์ทรงใช้กลวิธีการเขียนพระราชนิพนธ์เล่มนี้ โดยสมมุติให้ นายแก้ว เป็นผู้เขียนถึงพระองค์ท่านเอง โดยใช้คำว่า "ทูลกระหม่อม" อีกทั้งข้าราชการบริพารคนอื่น ๆ ที่กล่าวถึง ก็ใช้ชื่อแฝง ทำให้ผู้อ่านรู้สึกสนุกสนาน เพลิดเพลิน ไม่น่าเบื่อ ไปพร้อม ๆ กับได้รับเนื้อหาสาระที่ครบถ้วน เพราะทรงใช้หลักการบันทึกเช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่นายแก้วเขียนไว้ว่า

เขียนไปคราวละเล็กละน้อยตามที่จะหาเวลาได้
เพื่อจะได้ไม่ต้องเสียเวลานั่งจ้ำจอลอดในวันเดียว

ซึ่งเป็นการลำบาก และบางที่จะหลงลืมตกลง

ไปเสียบ้าง ผู้ค่อยเขียนค่อยไปไม่ได้

(มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ 2502 : 17)

เที่ยวเมืองพระร่วง พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราช
นิพนธ์เมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) มีเนื้อหากล่าวถึงสถานที่ต่าง ๆ ในจังหวัดสุโขทัย
สวรรคโลก และกำแพงเพชร ทรงมีพระราชประสงค์ในการ "เล่าถึงสถานที่ต่าง ๆ ให้ได้
ละเอียดตามที่ได้เห็น" (มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ 2498 : 43) พระองค์ทรง
ค้นคว้าจากเอกสารที่มีการกล่าวถึงสถานที่เหล่านี้ไว้บ้างแล้วเป็นพื้นฐานความรู้ก่อนที่จะเสด็จ
ประพาส และได้ทรงระบุดตุประสงค์ในการพระราชนิพนธ์เรื่อง **เที่ยวเมืองพระร่วง** ว่า

ให้คนไทยรู้สึกขึ้นมาบ้างว่า ชาติไทยเราไม่ใช่ชาติใหม่ และไม่ใช่
ชาติที่เป็นคนป่า...ชาติไทยเราได้เจริญรุ่งเรืองมามากแล้ว

(เรื่องเดิม : 45)

ในเมืองไทยของเราเองก็มีที่เที่ยวสนุกได้ เพราะฉะนั้นบางที
หนังสือนี้พอจะเป็นเครื่องเตือนได้บ้างกระมังว่าถ้าแม้อยากจะ
เที่ยวในเมืองไทยก็พอจะหาที่เที่ยวได้อยู่บ้าง

(เรื่องเดิม : 46)

ทั้งการกล่าวถึงประวัติศาสตร์ท้องถิ่น และการแนะนำสถานที่ท่องเที่ยวที่ท่องเที่ยวนั้น เป็นสาระสำคัญ
อย่างหนึ่งของการเขียนสารคดีท่องเที่ยว ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ เรื่อง **เที่ยวเมือง
พระร่วง** เมื่อ พ.ศ. 2451 ซึ่งอยู่ในช่วงปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ในขณะนั้นจดหมายเหตุรายวันระยะทางเล่มแรก (จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาส
ไทรโยค พ.ศ. 2420) ยังมีได้ดีพิมพ์เผยแพร่ ผู้วิจัยจึงเชื่อว่าพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า
เจ้าอยู่หัวน่าจะเป็นพระองค์หนึ่งที่ได้เคยอ่านพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดดังกล่าว
และเป็นต้นเค้าให้เกิดพระราชนิพนธ์เรื่อง**เที่ยวเมืองพระร่วง**นี้ขึ้น

เที่ยวเมืองพะม่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์ไว้เมื่อปี 2478 เป็นการบันทึกการท่องเที่ยวในแต่ละวันที่เมืองพะม่า

พระนิพนธ์เรื่องนี้มีรูปแบบ กลวิธีการเขียน แน่มุมในการนำเสนอเนื้อหา ใกล้เคียงกับจดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มากที่สุด โดยจะเรียบเรียงเนื้อหาตามวัน เวลา สถานที่ที่เสด็จ ให้ความรู้แก่ผู้อ่านในด้านต่าง ๆ ดังที่กรมศิลปากรได้กล่าวไว้ในคำนำว่า

เป็นหนังสือที่น่าอ่านอย่างยิ่งเรื่องหนึ่ง ในกระบวน
พรรณนา ว่าด้วยเรื่องราวต่าง ๆ ของประเทศพะม่า
เพื่อนบ้านของเราตลอดจน เรื่องราวที่พะม่าเคยเกี่ยวข้องกับ
ไทยเรามาแต่ก่อนอย่างไร ๆ นั้นด้วย ผู้อ่านจะได้รับ
ความรู้ทั้งในทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี
ศาสนคดี ขนบธรรมเนียมประเพณี วัฒนธรรม และอื่น ๆ
อีกหลายประการ

(กรมศิลปากร 2489 : 1)

และอีกตอนหนึ่งระบุว่า

ผู้อ่านจะได้ทรงเรื่องราวเก่า ๆ ของไทยควบคู่กันไปกับ
เรื่องราวของพะม่าที่ร่งนำมาเล่าเป็นตอน ๆ ด้วยความ
เพลิดเพลิน และน่าสนใจไม่เบื่อหน่าย

(เรื่องเดิม : 2)

เนื้อหาของพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ แสดงชัดว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงนิพนธ์เรื่องเที่ยวเมืองพะม่า ด้วยพระประสงค์ที่จะให้ความรู้ สาระ รายละเอียดเกี่ยวกับสภาพทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณคดี ศาสนา วัฒนธรรม และขนบธรรมเนียมประเพณี เหล่านี้ทำให้เห็นว่าเนื้อหาที่กล่าวถึงในการเขียนสารคดี ท่องเที่ยวขยายขอบเขตกว้างขวางขึ้น ในขณะที่เดียวกันก็เริ่มมีแนวทางที่ชัดเจนในส่วนของ เนื้อหาสาระว่าจะต้องกล่าวถึงสถานที่ท่องเที่ยวในด้านใดบ้างจึงจะเป็นงานเขียนถึงการ ท่องเที่ยวที่มีคุณค่าสาระน่าสนใจ

นอกจากงานพระราชนิพนธ์ และพระนิพนธ์ที่ยกมาเป็นตัวอย่างนี้ ก็ยังมีงานประเภทเดียวกันอีกเป็นจำนวนมาก (ดูรายละเอียดในภาคผนวก ข) ที่แสดงให้เห็นชัดว่าการเขียนบันทึกการเดินทางในรูปจดหมายเหตุรายวัน ได้คลี่คลายมาสู่รูปแบบที่เรียกกันในปัจจุบันว่า สารคดีท่องเที่ยว ตามที่อธิบายไว้ในตอนต้นของงานนี้

จากที่ผู้วิจัยได้ศึกษาและกล่าวมาแล้วทั้งหมด จะเห็นได้ว่า จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีรูปแบบ กลวิธีการเขียน การนำเสนอเนื้อหาสาระที่ให้ทั้งความรู้ และความบันเทิงในการเสด็จพระราชดำเนิน เพื่อให้ผู้อ่านรู้จักสถานที่ที่ทรงกล่าวถึงอย่างละเอียด เกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ สภาพบ้านเมือง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตำนาน นิทานท้องถิ่น สภาพชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน เหล่านี้เป็นคุณสมบัติสำคัญในการกำหนดประเภทของงานเขียนว่าเป็น สารคดีท่องเที่ยว ดังที่ สายทิพย์ นุกูลกิจ (2539 : 267 - 268) กล่าวว่า

ในยุคปัจจุบันสารคดีท่องเที่ยวจัดเป็นสารคดีที่มีผู้อ่านนิยมอ่านมากที่สุด เพราะมีเนื้อหาสอดคล้องกับความอยากรู้อยากเห็นของมนุษย์ และเนื่องจากสารคดีท่องเที่ยวในยุคหลัง ๆ มีกลวิธีการเขียนที่ดี แปลกใหม่ต่างไปจากเดิมคือ นอกจากจะให้ความรู้และรายละเอียดเกี่ยวกับประสบการณ์ท่องเที่ยวของผู้เขียนแล้วยังสามารถถ่ายทอดภาพเหตุการณ์บ้านเมือง และผู้คนได้แจ่มแจ้ง น่าสนใจ และในยุคปัจจุบันไม่ได้มีแต่เนื้อหาที่กล่าวถึงประสบการณ์ในการท่องเที่ยวอย่างเดียวเท่านั้นหากแต่นิยมให้รายละเอียดเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ เกร็ด ตำนานสำคัญ ๆ ทางประวัติศาสตร์ หรือสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนในท้องถิ่นต่างแดน

ลักษณะต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนปรากฏอยู่ในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้อย่างครบถ้วน หากแต่ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังไม่ปรากฏมีคำที่ได้เรียกงานเขียนประเภทนี้ว่า สารคดีท่องเที่ยว แต่โดยเนื้อหาแล้วพระราชนิพนธ์ชุดนี้สามารถจัดเป็นสารคดีท่องเที่ยวตามการแบ่งประเภทงานเขียนในปัจจุบัน

ได้อย่างชัดเจน ประกอบกับ พระองค์ทรงใช้แนวรูปแบบที่สม่ำเสมอในงานพระราชนิพนธ์หลายเรื่อง ทำให้ “การเขียนสารคดีในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้เริ่มมีรูปแบบและจุดมุ่งหมายที่กว้างขวางกว่าเดิม นั่นคือ นอกจากจะเขียนสารคดีเพื่อมุ่งให้ความรู้แล้ว ยังมีการผสมผสานวิธีการเขียนให้ผู้อ่านได้รับความเพลิดเพลินจากการอ่านอีกด้วย ทั้งแนวเรื่องในการเขียนก็ได้พัฒนาขอบเขตของการเขียนขยายออกไปอีกหลายด้าน เป็นต้นว่าการเขียนสารคดีเกี่ยวกับการท่องเที่ยว สารคดีเกี่ยวกับประวัติชีวิตของบุคคล สารคดีเกี่ยวกับวิชาการด้านต่าง ๆ จนกระทั่งสารคดีในรูปของพระราชหัตถเลขา” (ถวัลย์ มาศจรัส 2538 : 15) จึงควรนับได้ว่า พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้เป็นสารคดีท่องเที่ยว ทั้งยังเป็นต้นเค้าในการเขียนสารคดีท่องเที่ยวในสมัยต่อๆ มา

บทที่ 5

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

จดหมายเหตุรายวัน พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวชุดนี้ ประกอบด้วย จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค จ.ศ. 1239 (พ.ศ. 2420), จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2439), จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวากว่าสองเดือน ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) และ จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) พระราชนิพนธ์ชุดนี้ จัดได้ว่าเป็นสารคดีที่มุ่งให้ความรู้ เสนอข้อเท็จจริง และแผ่ความเพลิดเพลินในรูปแบบของบันทึกการเดินทาง ที่ทรงบันทึกทุกวัน ขณะเสด็จพระราชดำเนินประพาสสถานที่ต่าง ๆ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใช้กลวิธีการเขียนจดหมายเหตุรายวันชุดนี้ ด้วยภาษา และสำนวนโวหาร ที่ประณีตละลวย ทรงใช้โวหารการเขียน 3 ลักษณะ คือ

อธิบายโวหาร เพื่อตอบคำถาม ไขข้อข้องใจ เกี่ยวกับปัญหาที่ทรงสงสัยระหว่างการเดินทาง ทรงอธิบายรูปพรรณสัณฐาน ให้ความหมาย คำจำกัดความ รวมถึงกระบวนการ หรือวิธีดำเนินการอย่างเป็นขั้นตอนในเรื่องนั้น ๆ

บรรยายโวหาร เพื่อเล่าเรื่องราวข้อมูลเกี่ยวกับสถานที่ ไม่ว่าจะเป็สภาพภูมิประเทศ สภาพบ้านเมือง พลัปลลาที่ประทับ และสถานที่อื่น ๆ ที่ได้ทอดพระเนตรระหว่างเสด็จประพาส นอกจากนี้ยังทรงให้รายละเอียดในเรื่องการเดินทาง พระราชพาหนะ และเส้นทางที่ใช้ ในการเสด็จพระราชดำเนิน รวมทั้งรายละเอียดเรื่องการแต่งกาย การต้อนรับ และเรื่องต่าง ๆ ที่ทรงพบเห็นไม่ว่าจะเป็นสัตว์ หรือพืชก็ตาม

พรรณนาโวหาร เพื่อให้รายละเอียดเกี่ยวกับ สี เสียง อารมณ์ ความรู้สึกซึ่งทำให้เกิดจินตภาพที่ชัดเจนในความนึกคิดของผู้อ่าน

ทรงใช้โวหารภาพพจน์ เพื่อให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพเกี่ยวกับสถานที่ หรือเหตุการณ์ที่ทรงบันทึกไว้ ด้วยการใช้ภาพพจน์เปรียบเทียบ 6 ประเภท คือ อุปมา, อุปลักษณ, อติพจน์, บุคลาธิษฐาน, สัทพจน์, และการอ้างถึง พระองค์ทรงเชื่อมโยงสิ่งที่ได้ทอดพระเนตรในขณะนั้นกับ

ประสบการณ์ส่วนตัวของพระองค์ และทรงคำนึงถึงผู้อ่านว่าจะสามารถเข้าใจเรื่อง หรือสถานที่ที่ ทรงอ้างถึงนั้นได้ถูกต้องชัดเจน ในงานพระราชนิพนธ์ชุดนี้ พระองค์ทรงใช้สถานที่ในประเทศไทย, ตัวละครในวรรณคดีไทย และเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เคยเกิดมาแล้วและเป็นที่ยอมรับกันดี มาเปรียบเทียบ ให้ผู้อ่านเข้าใจได้ง่ายยิ่งขึ้น หากเป็นสถานที่ หรือประสบการณ์ในต่างประเทศที่ผู้อ่านไม่เคยได้ ประสบ พระองค์จะทรงนำสิ่งใกล้ตัวที่ผู้อ่านอาจจะเคยได้พบเห็นในประเทศมาอ้างถึง เพื่อ เปรียบเทียบ โวหารภาพพจน์เหล่านี้มีส่วนทำให้เนื้อหาพระราชนิพนธ์ของพระองค์มีความชัดเจน เกิดความหลากหลาย ทำให้ถ้อยคำมีน้ำหนัก และทำให้น่าสนใจประทับใจอย่างยิ่ง

ในกรณีของคำภาษาต่างประเทศ หรือชื่อเฉพาะต่าง ๆ ถ้าไม่มีคำภาษาไทยใช้ก็จะทรงใช้ คำทับศัพท์ ในการเรียกชื่อสถานที่, ตำแหน่ง, หน้าที่ และวัตถุสิ่งของ ด้วยการถ่ายเสียงจากภาษาอังกฤษเป็นตัวเขียนภาษาไทย เพื่อสะดวกแก่การออกเสียงของคนไทยตามเสียงที่ทรงได้ยิน บางครั้งทรงเขียนด้วยอักษรภาษาอังกฤษ ซึ่งส่วนมากมักเป็นชื่อเฉพาะ หรือบางครั้งทรงใช้ทั้ง คำทับศัพท์ และศัพท์ในภาษาไทยควบคู่กัน เพื่อระบุลักษณะที่ชัดเจนของสิ่งต่าง ๆ ที่คำใน ภาษาไทยยังไม่สามารถชี้เฉพาะได้ หรือยังไม่แพร่หลาย

ประการสุดท้ายในเรื่องกลวิธีการประพันธ์ คือ การเรียบเรียงข้อความที่มีเสียงสัมผัส มีคุณในด้านความหมาย และด้านน้ำหนักของเสียง เพื่อให้การเขียนภาษาร้อยแก้วมีความ สละสลวย เกิดจังหวะของคำที่อ่านแล้วเกิดความเพลิดเพลินไม่น้อยไปกว่าร้อยกรอง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบันทึกข้อมูลที่เป็นเนื้อหาสาระของ จดหมายเหตुरายวันชุดนี้ จากสถานที่ต่าง ๆ ที่เสด็จพระราชดำเนินทั้งใน และต่างประเทศ โดย ทรงบันทึกไว้ในหัวข้อต่าง ๆ ดังนี้

ประวัติความเป็นมาของสถานที่

เหตุการณ์สำคัญในท้องถิ่น

ความเชื่อ ประกอบด้วยความเชื่อเกี่ยวกับธรรมชาติ, ความเชื่อเกี่ยวกับการเกิด การตาย, ความเชื่อเกี่ยวกับการรักษาโรค, ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์, ความเชื่อเกี่ยวกับ ฤกษ์ยาม, ความเชื่อเกี่ยวกับเวทมนตร์คาถา เครื่องรางของขลัง และความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งมงคล อัปมงคล

ค่านิยม ได้แก่ ค่านิยมทางทฤษฎีวิชาการ, ค่านิยมทางเศรษฐกิจ, ค่านิยมทาง สุนทรียภาพ, ค่านิยมทางสังคม, ค่านิยมทางการเมือง และค่านิยมทางศาสนา

สภาพความเป็นอยู่ของประชาชน ซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น เช่น ความเป็นอยู่ของคนไทยภาคกลาง ทรงบันทึกไว้คราวเสด็จประพาสไทรโยค จ.ศ. 1239 สรุปได้ว่า ชาวบ้านมักตั้ง ถิ่นฐานบริเวณริมแม่น้ำ นับถือศาสนาพุทธ ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นส่วนมาก และมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์อย่างยิ่ง ส่วนวิถีชาวบ้านในต่างประเทศ จากการเสด็จประพาสชวาทั้ง 2 ครั้ง ทรงพบว่า ประชาชนแบ่งเป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ ชาวชวาที่เป็นคนพื้นเมืองเจ้าของประเทศ ชาวจีนที่อพยพเข้ามาอาศัย และชาวตะวันตกที่เข้ามาในฐานะชนชั้นปกครอง ทั้ง 3 กลุ่มนี้มีวิถีชีวิตที่แตกต่างกันไปตามบทบาท สถานภาพ และรากเหง้าวัฒนธรรมเดิมของตน

เมื่อได้วิเคราะห์โดยละเอียด ทั้งในด้านการใช้สำนวนภาษาร้อยแก้ว และเนื้อหาพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้จัดได้ว่า เป็นสารคดีที่มีเนื้อหาเรื่องเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ โดยทรงบันทึกเรื่องราวการเดินทางไว้ด้วยพระองค์เอง และเมื่อพิจารณาตามเกณฑ์การกำหนดประเภทวรรณกรรมแล้ว ก็เห็นได้ว่า พระราชนิพนธ์ชุดนี้เรียกว่าเป็นสารคดีท่องเที่ยวได้ เพราะ สารคดีท่องเที่ยวเป็นการบันทึกเรื่องราวจากประสบการณ์ในการเดินทางของผู้เขียน มีจุดประสงค์ และแนวการเขียนที่มุ่งให้ความรู้แก่ผู้อ่านในเรื่องสภาพของท้องถิ่น ความเป็นอยู่ของผู้คนความรู้ทางภูมิศาสตร์ ประวัติศาสตร์ โบราณสถาน โบราณวัตถุ ประเพณี วัฒนธรรม เกร็ด ตำนาน การทำมาหากิน ฯลฯ ผ่านศิลปะการเขียนที่ดีที่จะทำให้คนอ่านเกิดความสนุกสนานเพลิดเพลินในการอ่าน เกิดความบันเทิงอารมณ์ ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเรียบเรียงเนื้อหาของจดหมายเหตุรายวันจากข้อมูลที่เป็นข้อเท็จจริง ข้อมูลเหล่านี้มีที่มา 3 แหล่ง คือ ข้อมูลจากประสบการณ์ส่วนพระองค์ ซึ่งเป็นข้อมูลส่วนใหญ่ของพระราชนิพนธ์เหล่านี้, ข้อมูลจากเอกสารในการค้นคว้าเพิ่มเติมรายละเอียด เพื่ออธิบายหรือตอบข้อสงสัยต่าง ๆ และข้อมูลจากการสอบถามผู้รู้ หรือประชาชนในท้องถิ่น ซึ่งนอกเหนือจากจะได้ข้อมูลอย่างละเอียดแล้ว ยังได้ทราบทัศนคติ ความรู้สึกของประชาชนในท้องถิ่นอีกด้วย ซึ่งเป็นข้อมูลที่จะหาได้ยากจากเอกสารหรือบันทึกที่เป็นลายลักษณ์อักษร

2. ทรงให้ความรู้ทั้งในเชิงวิชาการ และความรู้ทั่วไป รวมถึงเกร็ดต่าง ๆ เกี่ยวกับสถานที่ที่เสด็จพระราชดำเนินในด้านสภาพภูมิประเทศ สภาพบ้านเมือง เหตุการณ์สำคัญทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น วิถีชาวบ้าน และวัฒนธรรม ขนบ ธรรมเนียม ประเพณีในท้องถิ่น

3. ทรงแทรกนิทาน ตำนาน เกี่ยวกับสถานที่นั้น ๆ เรื่องราวเหล่านี้ทำให้เนื้อหาของเรื่องน่าสนใจ สนุกสนาน และจดจำสถานที่นั้น ๆ ได้ดียิ่งขึ้น

4. ทรงใช้ภาษาที่ง่าย และชัดเจน โดยใช้คำ และความเปรียบมาขยาย รายละเอียด ทั้งยังทรงใช้คำสัมผัสคล้องจอง การแทรกอารมณ์ขัน และการแทรกคำประพันธ์ เพื่อให้เกิดความเพลิดเพลิน ให้รสแห่งการอ่านที่แตกต่างออกไป

5. ทรงใช้ภาพ ทั้งที่เป็นพระบรมฉายาลักษณ์ และภาพถ่ายสถานที่ต่าง ๆ ประกอบเนื้อหา เพื่อให้ผู้อ่านเกิดจินตภาพที่ชัดเจนและถูกต้อง ทั้งยังเป็นหลักฐานชิ้นสำคัญ ให้เห็นว่าพระองค์ได้เสด็จพระราชดำเนินยังสถานที่นั้น ๆ จริง และทรงบันทึกเรื่องเหล่านั้น ด้วยพระองค์เอง

ดังนั้น เมื่อวิเคราะห์จุดหมายเหตุรายวันชุดนี้ โดยใช้เกณฑ์การกำหนดประเภทสารคดี – ท่องเที่ยวแล้วจึงสามารถระบุได้ว่า พระราชนิพนธ์ชุดนี้เป็นสารคดีท่องเที่ยว ทั้งยังอาจถือว่าเป็น ต้นเค้าในการเขียนสารคดีท่องเที่ยวของไทยอีกด้วย เพราะในอดีตคนไทยนิยมบันทึกเรื่องราว ประสบการณ์การท่องเที่ยวไว้ในรูปแบบของ “นิราศ” ซึ่งเป็นร้อยกรอง และมีเนื้อหาเน้นการแสดง อารมณ์ ความรู้สึกมากกว่าการเล่าเรื่องหรือเหตุการณ์ จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หม่อมราโชทัยบันทึกเรื่องราวการเดินทางไปเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศ อังกฤษในรูปแบบของร้อยแก้ว โดยเขียนเป็น “จดหมายเหตุคณะราชทูตไทยไปลอนดอน” ซึ่งมี รูปแบบใกล้เคียงกับสารคดีท่องเที่ยว เพื่อทูลเกล้าฯ ถวายรายงาน เกี่ยวกับการไปราชการ ณ ประเทศอังกฤษ แต่การเขียนรายงานนี้มีข้อจำกัดทางการเมือง และความสัมพันธ์ระหว่าง ประเทศ อีกทั้งการจัดเตรียมการต้อนรับคณะราชทูตไทยจากรัฐบาลอังกฤษ ทำให้ผู้เขียน ไม่สามารถเห็นสภาพบ้านเมือง และความเป็นอยู่ของประชาชนที่แท้จริง จึงทำให้ข้อมูลไม่สมบูรณ์ เท่าใดนัก แม้กระทั่งในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเองก็ยังไม่มีการใน ลักษณะสารคดีหรือสารคดีท่องเที่ยว ที่มีรูปแบบชัดเจนนัก เนื่องจากรูปแบบการเขียนสารคดี - ท่องเที่ยวนั้นยังไม่เป็นที่รู้จักในหมู่ประชาชนชาวไทย มีเพียงแต่บันทึกการเดินทางของบุคคลต่าง ๆ ตีพิมพ์เผยแพร่ แต่เมื่อนำหลักเกณฑ์เรื่องรูปแบบ และเนื้อหาของสารคดีท่องเที่ยวในสมัยปัจจุบัน มาพิจารณาพระราชนิพนธ์ชุดนี้แล้ว พบว่า ตรงกับที่ปรากฏในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวัน ชุดนี้ครบถ้วน เนื่องจากพระองค์ทรงใช้กรอบเนื้อหา และกลวิธีการประพันธ์ที่สม่ำเสมอ ในการบันทึกการเสด็จประพาสสถานที่ต่าง ๆ พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีคุณสมบัติที่ชัดเจนเพียงพอจะถือได้ว่างานชุดนี้ เป็น ต้นเค้าในการเขียนสารคดีท่องเที่ยวยุคแรกของไทย และหลังจากนั้นมา งานเขียนประเภทสารคดี - ท่องเที่ยวก็แพร่หลายมากขึ้นเป็นลำดับในวงวรรณกรรมไทย

ข้อเสนอแนะ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระปรีชาสามารถอย่างยิ่งในการใช้ภาษา จึงน่าสนใจที่จะศึกษา ลีลาการใช้ภาษาในพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันของพระองค์อย่างละเอียด ตลอดจนลีลาของภาษาในงานพระราชนิพนธ์ประเภทอื่น ๆ ด้วย และ จากการศึกษาต้นเค้าการเขียนสารคดีท่องเที่ยวในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ผู้วิจัยเห็นว่า น่าจะมีการศึกษาพัฒนาการการเขียนสารคดีท่องเที่ยวในสมัยต่อมาด้วย

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

- พระแสงร์ มาลยาภรณ์. วรรณกรรมไทยปัจจุบัน. พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2512.
- กาญจนาศพนธ์. สำนวนไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บำรุงสาสน์, 2513.
- กำชัย ทองหล่อ. หลักภาษาไทย. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร : สำนักพิมพ์บำรุงสาสน์, 2515.
- กิ่งแก้ว อัดถากร และธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์. ความเชื่อ ในเอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 8 (คติชนวิทยาสำหรับครู), หน้า 457-474 พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2531.
- กุหลาบ มัลลิกะมาส. คติชาวบ้าน. นครหลวง : โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น, 2516.
- ✓กุหลาบ มัลลิกะมาส. วรรณกรรมไทย. พระนคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2518.
- ✓กุหลาบ มัลลิกะมาส. วรรณคดีวิจารณ์. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2538.
- ไกล่รุ่ง อามระดิษ. ร้อยแก้วแนวขบขันของไทยตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ถึงรัชกาลที่ 7. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2533.
- งามพิศ สัตย์สงวน. การจัดระเบียบทางสังคม. ใน สังคมและวัฒนธรรม. หน้า 62-64.. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531.
- จันทร์ศรี นิตยฤกษ์. ความรู้เรื่องคติชนวิทยา. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิทยาลัยครูธนบุรี, ม.ป.ป.
- จิตรลดา สุวัตติกุล. วรรณกรรมไทยร่วมสมัย. นครปฐม : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.
- จิราภรณ์ ภัทรภานุภัทร. สถานภาพการศึกษาเรื่องคติความเชื่อของไทย. กรุงเทพมหานคร : โครงการไทยศึกษาฝ่ายวิชาการ. 2527.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน. ม.ป.ป., 2516. (พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี เมื่อ 28 กุมภาพันธ์ 2516.)
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาคั้งหลัง. กรุงเทพมหานคร : ครูสภา, 2504.

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสทางบก
ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109. 2 เล่ม. กรุงเทพมหานคร : คุรุสภา,
2507.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค.
กรุงเทพมหานคร : คุรุสภา, 2504.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชพิธีสิบสองเดือน. พิมพ์ครั้งที่ 14. พระนคร :
ศิลปาบรรณาคาร, 2516.
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. วงศ์เทวราช. พระนคร : คุรุสภา, 2515.
- เจือ สตะเวทิน. คำบรรยายภาษาไทยชั้นสูงของชุมนุมภาษาไทยของคุรุสภา. กรุงเทพมหานคร :
คุรุสภา, 2510.
- เจือ สตะเวทิน. ตำรับร้อยแก้ว. กรุงเทพมหานคร : สุทธิสารการพิมพ์, 2517.
- ชลดา เรื่องรักษลิต. ตะเลงพ่าย ศรีมหาเทพ. กรุงเทพมหานคร : สหธรรมิก, 2541.
- ชลธิรา สัตยาวัฒนา. การอ่าน. ใน การใช้ภาษา, หน้า 131-206. พระนคร : สำนักพิมพ์
เคล็ดไทย, 2524.
- ดวงดาว ยังสามารถ. พระดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง
บทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมสยาม : ศึกษาจากพระราชหัตถเลขา
ส่วนพระองค์. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต คณะศิลปศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2534.
- ดวงมน จิตรจำนง. สุนทรียภาพในภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย, 2527.
- ถวัลย์ มาศจรัส. สารคดี และการเขียนสารคดี. กรุงเทพมหานคร : มิติใหม่, 2538.
- ทวีศักดิ์ ญาณประทีป. การศึกษาเปรียบเทียบประเภทสำนวนโวหารในภาษาไทยกับภาษา
อังกฤษ. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2526.
- ทวีศักดิ์ ญาณประทีป. รายงานการศึกษาวิจัยเรื่องการศึกษานิทานพื้นบ้านและความเชื่อใน
วรรณกรรมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย
รามคำแหง, 2530.
- ทวีศักดิ์ ญาณประทีป. วรรณกรรมพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร
: มหาวิทยาลัย รามคำแหง, ม.ป.ป.
- ทวีศักดิ์ ญาณประทีป และคณะ. พจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พุทธศักราช 2530.
พิมพ์ครั้งที่ 8. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2533.

- ทัศนีย์ ทานตวนิช. คติชาวบ้าน. ชลบุรี : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน, 2523.
(รายงานการวิจัย ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ บางแสน)
- ธนรัชฎ์ ศิริสวัสดิ์. แนวการวิจารณ์สารคดี. ใน เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 7 (วรรณคดี-
วิจารณ์สำหรับครู), หน้า 743-818. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย
สุโขทัยธรรมาธิราช, 2532.
- ธิดา โมสิกรัตน์. ประเพณีและพิธีกรรม. ใน เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 8
(คติชนวิทยาสำหรับครู). หน้า 745-848. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย
สุโขทัยธรรมาธิราช, 2531.
- นพรัตน์ คงมาลา. การใช้ภาษาในสารคดีของวาทิต จรุงกิจอนันต์ ระหว่าง พ.ศ. 2520-
2529. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2532.
- นันทา ขุนภักดี. รายงานการวิจัยการวิเคราะห์ความเชื่อของชาวไทยในสวัสดีรักษา. พิมพ์ครั้งที่ 2.
นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530.
- บุญยงค์ เกศเทศ. แอลอตวรรณกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2536.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล. แนะแนวทางการศึกษาวิชาวรรณคดี. กรุงเทพมหานคร :
บัณฑิตการพิมพ์, 2518.
- บุญเหลือ เทพยสุวรรณ, ม.ล. แว่นวรรณกรรม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร :
อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2539.
- บุปผา ทวีสุข. คติชาวบ้าน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2526.
- ป.รัตนปัญญา. สอนเด็กไม่ให้เชื่อโศคลงของขลัง. กรุงเทพมหานคร : โอเดียนสโตร์, 2538.
- ประจักษ์ ประภาพิตยากร. ความรู้พื้นฐานทางวรรณคดีและวรรณกรรมไทย. กรุงเทพมหานคร :
ชินอักษร การพิมพ์, 2522.
- ประทีป วาทิตินกร. การใช้ภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง,
2514.
- ประทีป เหมือนนิล. วรรณกรรมไทยปัจจุบัน. กรุงเทพมหานคร : อักษรสัมพันธ์, 2519.
- ประภัสสร รุจิพร. โรงเลี้ยงเด็ก. ใน ความคิดและภูมิปัญญาไทยด้านการศึกษา, หน้า 82-92.
พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.
- ประสาร มาลากุล ณ อยุธยา. รายงานผลการวิจัยรัชดาภิเษกสมโภชเรื่องค่านิยม และ
ความคาดหวังของเยาวชนไทย. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2523.
(อัดสำเนา)

- ปรีชา ช่างขวัญยืน. การเสนอความคิดในงานเขียน. ใน ภาษาไทย 6 (การเขียนสำหรับครู),
หน้า 413-479. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2539.
- ปรีชา ช่างขวัญยืน. ศิลปะการเขียน. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ประทานพร, 2525.
- ปิยนาด บุนนาค. การทำนุบำรุงและปฏิรูปประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า-
เจ้าอยู่หัว. ใน อารยธรรมไทย, หน้า 56-74. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2536. (เอกสารประกอบ การสอนอารยธรรมไทย โครงการตำราคณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)
- ปิยนาด บุนนาค และ มรรยาท กิจสุวรรณ. การวิเคราะห์ค่านิยมและบรรทัดฐานของสังคมไทย
ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2394) : ระบบเครือญาติ การแต่งงาน และ
ครอบครัว. กรุงเทพมหานคร : ศูนย์วิจัยประมาณแผ่นดินของคณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.
- ผ่องพันธุ์ มณีรัตน์. มานุษยวิทยากับการศึกษาคติชาวบ้าน. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร :
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2529.
- ผะอบ โปษกฤษณะ. ลักษณะเด่นของภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บำรุงสาส์น,
2516.
- พรทิพย์ ภัทรนาวิก. การใช้คำ. ใน การใช้ภาษา, หน้า 17-84. พระนคร : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย,
2524.
- พรพรรณ จันทโรนานนท์. ฮกกลกซิว โชคลาภอายุยืน. ศิลปวัฒนธรรม. ฉบับพิเศษ (2530)
- พัทยา สายหู. ค่านิยมที่เป็นคุณและโทษในสังคม. ใน เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง ค่านิยม
ของสตรีไทยที่มีผลกระทบต่อการพัฒนาประเทศ. 151 หน้า, กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพ
การพิมพ์, 2523. (อัดสำเนา)
- พิคมร วัฒนพานิช. การวิเคราะห์ค่านิยมที่มีอยู่ในหนังสือเรียนภาษาไทยวิชาบังคับระดับ
มัธยมศึกษาตอนปลาย ตามหลักสูตรมัธยมศึกษาตอนปลาย พุทธศักราช 2524.
วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชามัธยมศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2529.
- พูนพิศมัย ดิศกุล, ม.จ. พิธีของทุกคน. พระนคร : เขษมบรรณกิจ, 2504.
- เพ็ญศรี ติ๊ก และคณะ. วัฒนธรรมพื้นบ้าน : ความเชื่อ. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.
- ไพฑูรย์ เครือแก้ว. ลักษณะสังคมไทยและการพัฒนาชุมชน. กรุงเทพมหานคร : การพิมพ์เกื้อกูล,
2506.
- ปิฎกจิตรธรรม. ความเชื่อ. สงขลา : โรงพิมพ์มงคลการพิมพ์, 2522.

- ภิญโญ จิตต์ธรรม. ความเชื่อ. วารสารรามคำแหง ฉบับพิเศษรายงานการสัมมนาวัฒนธรรม
พื้นบ้านไทยและมลายู (กรกฎาคม 2518) : 54.
- มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 128 ของ
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช. กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏ, 2502. (อนุสรณ์ในงาน
 พระราชทานเพลิงศพ มหาเสวกเอก พระยาอุดมราชภักดี (โต สุจริตกุล) 27 มิถุนายน
 2502)
- มรรยาท กิจสุวรรณ. ความเชื่อดั้งเดิมของไทย. ใน อารยธรรมไทย, หน้า 99-102.
 กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536. (เอกสารประกอบการ
 สอนวิชาอารยธรรมไทย โครงการตำรา คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย)
- มณี พยอมยงค์ และนรินทร์ชัย พัฒนพงศา. รายงานการวิจัยเรื่องการวิเคราะห์วิถีชีวิตและ
ค่านิยมของชาวลานนาไทย. รายงานการวิจัยสภาวิจัยแห่งชาติ, 1984 (2537).
- มะลิ ลีวนานนทร์ชัย และกาญจนา ตั้งชลทิพย์. ระบบความคิดความเชื่อและพฤติกรรมการรักษา
โรคกระดูกด้วยระบบการแพทย์แผนโบราณ. สถาบันวิจัยประชากรและสังคม
 มหาวิทยาลัยมหิดล, 2534.
- ยศ สันตสมบัติ. มนุษย์กับวัฒนธรรม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
 2537.
- รัชนิกร เศรษฐ์. โครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช,
 2523.
- รัตนภักดี, พระยา. ดินแดนไทยในแหลมทอง (แหลมมลายู). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
 กรมสรรพสามิต, 2515. (อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระยารัตนภักดี (แจ้ง
 สุวรรณจินดา) 19 มิถุนายน 2515)
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พุทธศักราช 2525. พิมพ์ครั้งที่ 3.
 กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, 2530.
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรมศัพท์วรรณกรรม : ภาพพจน์ ไหวหาว และกลวิธีการประพันธ์
ฉบับราชบัณฑิตยสถาน. กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, 2539.
- ราชบัณฑิตยสถาน. ภาษิต คำพังเพย สำนวนไทย. พิมพ์ครั้งที่ 9. กรุงเทพมหานคร :
 อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2540.
- рінฤทัย สัจจพันธุ์. วรรณกรรมปัจจุบัน. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร : ชวนพิมพ์, 2538.
- วรรณภา บัวเกิด. วรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2394-2475. ใน เอกสารการสอนชุดวิชา
พัฒนาการวรรณคดีไทย, หน้า 329-422. พิมพ์ครั้งที่ 2. นนทบุรี : มหาวิทยาลัย
 สุโขทัยธรรมมาธิราช, 2535.

- วัลยา วิมุทตฺสภ. การเปลี่ยนแปลงความหมายของคำ สำนวนและลำดับของคำใน ภาษาไทยสมัยรัตนโกสินทร์. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2513.
- วัลลภา วิทยารักษ์. ความคิดเห็นของครูและนักเรียนเกี่ยวกับคุณค่าของสารคดีที่ปรากฏ ในหนังสือเรียนภาษาไทยชุดทักษะสัมพันธ์ ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น. วิทยานิพนธ์ ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาการสอนภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2527.
- วุฒิชัย มูลศิลป์. เอกสารประกอบคำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย. ภาควิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, (กุมภาพันธ์ 2526)
- ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม. รายงานการศึกษาวิจัยเรื่องการพัฒนาการตลาดวัฒนธรรมในประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : ภาควิชามานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.
- ศักดิ์ศรี แย้มนัตดา. สำนวนเรียงความ. ใน การใช้ภาษา, หน้า 293-302. พระนคร : สำนักพิมพ์ เคล็ดไทย, 2524.
- ศิลปากร, กรม. จารึกสมัยสุโขทัย. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2526.
- สถาพร อรุณวิลาศ. คติความเชื่อพุทธศาสนาแบบลังกากับวิถีชีวิตชุมชนเมืองสุโขทัย-ศรีสัชชนาลัย. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2539.
- สมภพ มานะรังสรรค์. แนวโน้มพัฒนาการเศรษฐกิจไทยในช่วงก่อนและหลังการปฏิรูป การปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2536.
- ✓ สายทิพย์ นุกูลกิจ. วรรณกรรมไทยปัจจุบัน. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : เอส. อาร์. พรินติ้ง, 2539.
- สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. การอ่านและพิจารณาหนังสือ. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2520.
- ✓ สุทธิวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. วรรณคดีวิเคราะห์. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2525.
- สุนทร โคมิน และสนิท สัมครการ. รายงานการวิจัยเรื่องค่านิยมและระบบค่านิยมไทย : เครื่องมือ ในการสำรวจวัด. กรุงเทพมหานคร : สำนักวิจัยสถาบันพัฒนาบริหารศาสตร์, 2522.
- สุพัตรา สุภาพ. สังคมและวัฒนธรรมไทย : ค่านิยม ครอบครัว ศาสนา ประเพณี. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2525, 2534.

- สุรีย์ รุ่งทิวอุดมทรัพย์. การศึกษาวรรณกรรมประเภทสารคดีของหลวงวิจิตรวาทการ. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัย ศิลปาคร, 2532.
- สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร. การเปลี่ยนแปลงของศิลปวัฒนธรรม. ใน เอกสารการสอนชุดวิชาไทยกับการปรับประเทศให้ทันสมัย. หน้า 57-104. นนทบุรี : มหาวิทยาลัย สุโขทัยธรรมมาธิราช, 2534.
- สุวรรณา เกรียงไกรเพ็ชร. พระอภัยมณี : การศึกษาในเชิงวรรณคดีวิจารณ์. วิทยานิพนธ์ ปริญญาามหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2514.
- เสฐียรโกเศศ. การศึกษาเรื่องประเพณีไทย. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : บพิธการพิมพ์, 2524.
- เสฐียรโกเศศ. ศาสนาเปรียบเทียบ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, 2502.
- เสริมแสง พันธุ์มสุต, ม.ล. การเขียนสารคดี. ใน เอกสารการสอนชุดวิชาภาษาไทย 6 (การเขียน สำหรับครู). หน้า 703-818. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัย สุโขทัยธรรมมาธิราช, 2539.
- หม่อมราชไพฑูย์. นิราศลอนดอน และจดหมายเหตุของหม่อมราชไพฑูย์เรื่องราชทูตไทยไปประเทศ อังกฤษ. พิมพ์ครั้งที่ 10. พระนคร : คลังวิทยา, 2508.
- อมรา พงศาพิชญ์. วัฒนธรรม ศาสนา และชาติพันธุ์ : วิเคราะห์สังคมไทยแนวมานุษยวิทยา. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2538.
- อนุমানราชชน, พระยา. หลักภาษาไทย. กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, 2533.
- อับราฮัม, เอ็ม. เอช. อธิบายศัพท์วรรณคดี. แปลโดย ทองสุก เกตุโรจน์ และคนอื่นๆ. กรุงเทพมหานคร : กรมวิชาการการศึกษา, 2529.
- อานนท์ อาภาภิรม. สังคม วัฒนธรรม และประเพณีไทย. กรุงเทพมหานคร : แพร์พิทยา. 2519.
- อุมา สุขคนธมาน. โรงเรียน. ใน ความคิดและภูมิปัญญาไทยด้านการศึกษา, หน้า 63-72. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535.

ภาษาอังกฤษ

Gould, Julius, and Kolb, William L, *A dictionary of the Social Science*, UNESCO, 1965.

Jordan, John E. *Using Rhetoric*. New York : Haper & Row Publishers, 1965.

Kretch, David, and other Crutehfield, Richard, and Ballachy, Egerton. Individual in society. Tokyo : Kogakusha Company Ltd., 1967.

Perrine, Laurence. Literature : Structure Sound and Sense. 6 ed. New York : Harcourt Brace College Publishing, 1993.

Rokeach, Milton. Beliefs, attitudes, and values. San Francisco : Jossey-Buss, 1968.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

จดหมายเหตุร้ายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุร้ายวันระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค ครั้งเสด็จพระราชดำเนินเมื่อปีฉลูนพศก จุลศักราช 1239 (พ.ศ. 2420) เป็นการเสด็จพระราชดำเนินเป็นครั้งที่ 2 (ครั้งแรก เมื่อ จ.ศ. 1235) เสด็จพระราชดำเนินจากกรุงเทพฯ ในวันที่พฤหัสบดีที่ 17 เดือน มกราคม ผ่านจังหวัดนครปฐม จังหวัดกาญจนบุรี เสด็จประพาสตามลำน้ำแควน้อย จนถึงบริเวณน้ำตกไทรโยค เมื่อเสด็จกลับจากลำน้ำแควน้อยแล้วเสด็จไปประทับแรมอยู่เมืองราชบุรี ถึงวันพฤหัสบดีที่ 21 เดือน กุมภาพันธ์ จึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ รวมทั้งสิ้น 35 วัน

พระราชนิพนธ์เล่มนี้มีเนื้อหาตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงเมื่อเสด็จกลับจากลำน้ำแควน้อยมาประทับเมืองราชบุรีเท่านั้น ต่อจากนั้นพระองค์มิได้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เนื่องจากประทับอยู่ประจำที่ พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุร้ายวันเล่มนี้จึงมีเนื้อหาเพียงขณะประทับอยู่เมืองราชบุรี มิได้มีตลอดจนถึงเสด็จกลับกรุงเทพฯ

พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุร้ายวัน ระยะทางเสด็จประพาสไทรโยค พิมพ์ครั้งแรกเมื่อ ร.ศ. 131 (พ.ศ. 2455) ในงานศพเจ้าจอมมารดาชุ่ม (เจ้าจอมมารดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

จดหมายเหตุร้ายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ

รอบแหลมมลายู ร.ศ. 106

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุร้ายวันระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู ครั้งเสด็จพระราชดำเนินเมื่อ ร.ศ. 106 (พ.ศ. 2433) ด้วยมีพระราชประสงค์ที่จะเสด็จประพาสหัวเมืองฝั่งตะวันตกอย่างทั่วถึง พระองค์เสด็จออกจากกรุงเทพฯ ในวันที่พุธที่ 16 เมษายน โดยเรือพระที่นั่งสุริยมณฑล ไปจังหวัดชุมพร จังหวัดระนอง เมืองตะกั่วป่า จังหวัดภูเก็ต จังหวัดพังงา จังหวัดกระบี่ จังหวัดตรัง เกาะลิบอง เกาะลังกาวิ จังหวัดสตูล เมืองปลิศ เมืองไพร เมืองป็นัง เมืองลารุด ประเทศสิงคโปร์

เมืองตรังگانู เมืองตานี จังหวัดสงขลา เกาะสมุย เกาะพัง จังหวัดชุมพร จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ แล้วเสด็จกลับกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ 15 มิถุนายน รวม 61 วัน

การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้มีการบันทึกการเดินทาง 3 ลักษณะคือ

1. จดหมายเหตุทางราชการ การพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงพระนิพนธ์
2. พระราชหัตถเลขาที่มีมายังกรรมการผู้รักษาพระนครในคราวนั้น
3. จดหมายเหตุรายวันระยะทาง พระองค์ทรงพระราชนิพนธ์ด้วยลายพระหัตถ์ไว้ในสมุดเล่มเล็ก ๆ 6 เล่ม ในคำชี้แจงการจัดพิมพ์มีข้อความระบุว่า พระราชนิพนธ์นี้ "เป็นแต่เพียงทรงบันทึกไว้สำหรับความทรงจำ มิใช่หนังสือซึ่งทรงแต่งสำหรับให้คนอ่าน" (ราชบัณฑิตยสภา แหลงมมลายู ล. 1 : ค)

ราชบัณฑิตยสภามีคำชี้แจงเกี่ยวกับพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว "ทรงพระราชนิพนธ์ไว้เป็นส่วนที่มีได้พระราชทานไปถึงใคร และพึงจะได้พบคราวนี้อย่าง 1" (แหลงมมลายู ล. 1 : ก) และ "ต้นฉบับพระราชหัตถ์นี้พึงพบ มีเดือนกุมภาพันธ์ เดือนเดียวที่จะอ่านตรวจและพิมพ์เป็นเล่มสมุด" (แหลงมมลายู ล. 1 : ค) ราชบัณฑิตยสภาจัดพิมพ์พระราชนิพนธ์เรื่องนี้เป็นครั้งแรกเมื่อ เดือนกุมภาพันธ์ พ.ศ. 2475 เพื่อใช้ในงานพระเมรุ ในวันที่ 1 มีนาคม พ.ศ. 2475

จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันระยะทางเที่ยวชวากว่าสองเดือน ไว้ในคราวเสด็จประพาสเกาะชวาเป็นครั้งที่สอง เมื่อ ร.ศ. 115 (พ.ศ. 2439) (ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2413) พระองค์เสด็จออกจากกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ 9 พฤษภาคม ร.ศ. 115 ทรงแวะประทับประเทศสิงคโปร์ และเสด็จออกจากสิงคโปร์ไปเกาะชวาประพาสเมืองปัตเตเวีย เมืองบุนเตนชอก เมืองการุต เมืองบันดอง เมืองสุทุมิ เมืองยกยา เมืองมาเกรัง เมืองโซโล เมืองสุบายา เมืองปลรวน เมืองกตริ เมืองสมารับ และเมืองเจริบอน เสด็จกลับแวะสิงคโปร์ และเสด็จถึงกรุงเทพ ฯ เมื่อวันที่ 12 สิงหาคม ร.ศ. 115 รวม 96 วัน

การเสด็จประพาสครั้งนี้ มีพระราชประสงค์เพื่อเป็นการพักผ่อนพระวรกาย ภายหลังจากการประชวร และเพื่อทรงพบกับพระราชสหาย ในการเจริญสัมพันธไมตรีกับประเทศเพื่อนบ้าน อีกทั้งถือเป็นการเสด็จพระราชดำเนินส่งสมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงศภูวนาถ กรมขุนพิษณุโลก-

ประชาชนาก ไปทรงศึกษาต่อที่ยุโรป ดดยแยกจากกระบวนเสด็จเมื่อถึงประเทศสิงคโปร์

การบันทึกการเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ มี 2 ลักษณะคือ

1. ราชกิจจานุเบกษา โดยที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ ทรงนิพนธ์ไว้
2. จดหมายเหตุรายวันระยะทาง พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การบันทึกการเดินทางในรูปแบบของราชกิจจานุเบกษานั้น มีการบันทึกเรื่องการเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวาทั้ง 3 ครั้ง การเสด็จประพาสชวาครั้งแรกไว้รวบรวมพิมพ์เมื่อ พ.ศ. 2460 ครั้งที่สอง และครั้งที่สามเมื่อ พ.ศ. 2463 แต่พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันนั้น หอพระสมุดสำหรับพระนครยังหาต้นฉบับไม่ได้ จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดฯ ให้ค้นต้นฉบับพระราชนิพนธ์เล่มนี้ พบว่าอยู่ในกรมราชเลขาธิการ ให้คัดสำเนาส่งให้หอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร เพื่อตรวจต้นฉบับ และจัดการพิมพ์ในงานพระเมรุ พระศพสมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2468 ซึ่งนับว่าเป็นการพิมพ์พระราชนิพนธ์เรื่องนี้ออกเผยแพร่เป็นครั้งแรก

จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันระยะทางเสด็จประพาสชวาครั้งหลัง เมื่อ ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) ซึ่งเป็นการเสด็จประพาสเกาะชวาเป็นครั้งที่สามของพระองค์ พระองค์ที่เสด็จพระราชดำเนินออกจากกรุงเทพฯ ฯ เมื่อวันที่อาทิตย์ที่ 5 พฤษภาคม ร.ศ. 120 โดยทรงใช้เส้นทางในการเสด็จพระราชดำเนินใกล้เคียงกับการเสด็จประพาสชวาคคราวก่อน แตกต่างกันไปบ้างตามลำดับก่อนหลังในการเสด็จ เมื่อเสด็จออกจากกรุงเทพฯ ฯ แล้วแวะชุมพร สิงคโปร์ ไปเกาะชวา เมืองบเตเวีย บุนเตนซอก เมืองสุกบูมิ เมืองบันดอง เมืองจันยอ เมืองจิปานัส เมืองการุต เมืองปาดาราลัง เมืองเมาส เมืองปวเรศโย เมืองยกยา เมืองไซโล เมืองสุรบายยา เมืองปัสสะรวน แล้วทรงย้อนกลับผ่านเมืองไซโล เมืองยกยา เมืองมะเกล็ง เมืองบันดอง เพื่อเสด็จลงเรือพระที่นั่งที่เมืองบเตเวีย ถึงสิงคโปร์ ทรงแวะที่จังหวัดสงขลา จังหวัดชุมพร เมืองศรีมหาราชา ปากน้ำ และเสด็จพระราชดำเนินกลับถึงกรุงเทพฯ ฯ ในวันพุธที่ 24 กรกฎาคม ร.ศ. 120 รวม 81 วัน

การบันทึกการเดินทางในครั้งนี้มีลักษณะเช่นเดียวกับการเสด็จประพาสชวาครั้งก่อน ดังที่ได้กล่าวไปบ้างแล้วในส่วนของราชกิจจานุเบกษา ส่วนพระราชนิพนธ์เรื่องนี้ ตีพิมพ์เป็นครั้งแรกเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2466 ในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ สุขุมขัตติยกัลยาวัตติ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร ณ พระเมรุท้องสนามหลวง

กล่าวโดยสรุป พระราชนิพนธ์จดหมายเหตุรายวันชุดนี้ เป็นการบันทึกการเสด็จประพาสด้วยพระองค์เอง การเผยแพร่ให้แก่ผู้อ่านจะมีลักษณะอย่างไร และใครได้อ่านบ้างในระยะรัชกาลนั้น ไม่สามารถสืบค้นได้ชัดเจน คงค้นได้เฉพาะเมื่อมีการจัดพิมพ์เป็นรูปเล่ม สำหรับแจกเป็นบรรณาการในงานพระเมรุ งานพระศพ และงานศพต่าง ๆ ดังที่นำมากล่าวไว้แล้ว

ช่วงระยะเวลาที่จัดพิมพ์จะอยู่ในกลางรัชกาลที่ 6 (พ.ศ. 2455) จนถึงรัชกาลที่ 7 (พ.ศ. 2475) จึงอาจกล่าวได้ว่าคงจะไม่มีการเผยแพร่ในวงกว้าง และไม่มีบันทึกเกี่ยวกับการเผยแพร่พระราชนิพนธ์เหล่านี้ในรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นระยะเวลาที่ทรงพระราชนิพนธ์

ภาคผนวก ข

รายชื่องานเขียนร้อยแก้วที่มีลักษณะร่วมกับจดหมายเหตุรายวันกับพระราชนิพนธ์ชุดนี้ และอยู่ในระยะใกล้เคียงกัน

ก. งานประเภทจดหมายเหตุจดหมายเหตุรายวัน

จดหมายเหตุรายวันการเดินทางในอินโดจีน ฝรั่งเศส พ.ศ. 2461-2462

กำแหงเพชรรัศมีโยธิน

จดหมายเหตุรายวันพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสอินโดจีน พ.ศ. 2473

วิบูลย์สวัสดิ์ สวัสดิกุล, ม.จ.

จดหมายเหตุรายวัน (ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) ร.ศ. 131 ปีขุน จ.ศ. 1272 พุทธศานายุกาล 2455

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ

The Daily Record of King Rama VI ร.ศ. 131

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ

จดหมายเหตุระยะทางเสด็จหัวเมือง ทรงพระราชนิพนธ์เป็นภาษามคธ เมื่อเสด็จจรดงค์ในปีมะเส็ง พ.ศ. 2376

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ

จดหมายเหตุเสด็จประพาสต่างประเทศในรัชกาลที่ 5 เสด็จเมืองสิงคโปร์และเมืองเบตาเวีย ครั้งแรก และเสด็จประพาสอินเดี

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ

จดหมายเหตุระยะทาง

จดหมายเหตุระยะทางเสด็จประพาศไทรโยคครั้งที่ 2 ปีชวด สัมฤทธิศก พ.ศ. 2431

ศรีเสาวภาคย์, พระองค์เจ้า

จดหมายเหตุระยะทางเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมมณฑลปักษ์ใต้ ตั้งแต่วันที่ 4 มิถุนายน ถึงวันที่ 5 สิงหาคม พระพุทธศักราช 2458

สัทธิ

จดหมายเหตุระยะทางเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เสด็จตรวจราชการหัวเมืองใน ร.ศ.
117, 119

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
จดหมายระยะทางไปพิษณุโลก

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
จดหมายระยะทางไปมณฑลราชบุรี
นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา

จดหมายเหตุ (อื่น ๆ)

จดหมายเหตุประกอบเรื่องไกลบ้าน

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
จดหมายเหตุเรื่องเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
จดหมายเหตุสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ : เสด็จประพาส
ยุโรปเมื่อ ร.ศ. 110

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว
ร.ศ. 107 และ 108

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา
จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว
ร.ศ. 109 ร.ศ. 117 ณ.ศ. 124 ร.ศ. 128

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา
จดหมายเหตุเสด็จประพาสเกาะชวาในรัชกาลที่ 5 ทั้ง 3 คราว

นริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา
จดหมายเหตุประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ ร.ศ. 128

มงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ

ข. งานเขียนลักษณะอื่น ๆ ที่มีเนื้อหาเป็นการเดินทาง

พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

โดยสารเรือเมลี่ไปยุโรป

เที่ยวตามทางรถไฟ

เที่ยวเมืองพะม่า

ไปลังกาทวีป

ปลอมพระองค์

ลายพระหัตถ์สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ ประทาน ม.จ.จงจิตรถนอม

ดิศกุล ระหว่างเสด็จประพาสยุโรปครั้งที่สอง พ.ศ. 2473

เล่าเรื่องไปชวาครั้งที่ 3

สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงกับพระสนมเอก "ประพาสต้น"

เสด็จยุโรปครั้งที่ 2

ให้พระยาอนุমান ลายพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจ-

ราชานุภาพที่ทรงมีได้ต่อบกับพระยาอนุมานราชชน

อธิบายระยะทางล่องลำน้ำพิง ตั้งแต่เมืองเชียงใหม่จนถึงปากน้ำโพธิ์

พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

บันทึกเรื่องการเสด็จไปดูกิจการต่าง ๆ ในแหลมมลายู และประเทศพม่า ของ

เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2431

ไปชวา : ลายพระหัตถ์และบันทึกเมื่อคราวเสด็จชวา พ.ศ. 2480-2481

พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

เที่ยวเมืองพระร่วง

จดหมายถึงผีเสื้อ (Letters to the Butterflies by Carlton H. Terris) ม.ล.ปิ่น

มาลากุล (แปล)

จดหมายจากเยอรมนี ละม้ายมาศ ศรีทนต์ (แปล)

เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาค 1 : อธิบายถึงเรื่องเที่ยว เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออก /

สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช,

กรมพระสมมตอมรพันธุ์, และกรมพระยาตำราจราชานุภาพ

- ภาค 2 : พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ 5 , พระนิพนธ์สมเด็จพระยา
ดำรงราชานุภาพ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์
- ภาค 3 : เล่าเรื่องเกี่ยวมณฑลเพชรบูรณ์
- ภาค 4 : ว่าด้วยเรื่องเกี่ยวมณฑลอุดร และมณฑลอิสาน
- ภาค 5 : พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5
- ภาค 6 : เทียบเมืองพิมาย
- ภาค 7 : ชีวีวัฒน์ว่าถึงคุณความดีแห่งการเที่ยวในที่ต่าง ๆ และระยะทาง
รายงานหัวเมืองตะวันตกในแหลมมลายูปากฝั่งตะวันออก

ประวัติผู้เขียน

นางสาวสรตี ใจสะอาด เกิดวันที่ 16 พฤศจิกายน 2517 ที่ จังหวัดลพบุรี สำเร็จการศึกษา
ระดับปริญญาศึกษาศาสตรบัณฑิต เกียรตินิยมอันดับ 2 สาขาวิชาภาษาไทย จากคณะศึกษาศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อปีการศึกษา 2538 และเข้าศึกษาต่อในหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
ที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2539

